

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

М. І. Кузьма-Качур, М. В. Горват

ОСНОВИ КРАЄЗНАВСТВА

*Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів спеціальності 013
«Початкова освіта»*

Мукачєво – 2016

УДК 372.48(07)
ББК 74.266.329я73

Рецензенти:

Совгіра С.В. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри хімії, екології та методики їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Шандор Ф. Ф. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри туристичної інфраструктури та сервісу Ужгородського національного університету

Лужанська Т.Ю. – кандидат географічних наук, декан факультету туризму та готельно-ресторанного бізнесу Мукачівського державного університету.

Ухвалено вченою радою Мукачівського державного університету, протокол № 3 від 15.09.2016 р.

Кузьма-Качур М.І. , Горват М.В.

Основи краєзнавства: навч. посібник [для студентів ступеня «бакалавр» вищих навчальних закладів спеціальності 013 «Початкова освіта»] /М.І.Кузьма-Качур, М.В.Горват. – Мукачево, 2016. – 304 с.

У посібнику подано матеріали до опрацювання курсу «Основи краєзнавства», розкрито науково-теоретичні засади краєзнавства, форми, методи та засоби краєзнавчої роботи у початковій школі, що допоможе студентам збагатити когнітивну складову загальної професійної підготовки та застосовувати здобуті знання під час практик й у професійній діяльності. Значна увага надана комплексній краєзнавчій характеристиці Закарпатської області. Зміст та структура посібника дозволяють забезпечити як аудиторні, так і самостійну роботу студентів.

Рекомендовано студентам педагогічних факультетів (ступінь «бакалавр»).

УДК 372.48(07)
ББК 74.266.329я73

ISBN

© М.І.Кузьма-Качур,
Горват М.В., 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРАЄЗНАВСТВА	10
1.1. Вступ. Історія становлення та розвитку краєзнавства	10
1.1.1. Вступ. Сутність краєзнавства як науки	10
1.1.2. Хронологія розвитку краєзнавства	13
1.1.3. Перспективи розвитку краєзнавчого руху в Україні	15
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	22
1.2. Понятійний аспект краєзнавства	24
1.2.1. Предмет і завдання краєзнавства як науки	24
1.2.2. Функції краєзнавства	27
1.2.3. Методи краєзнавчих досліджень	28
1.2.4. Джерела та форми краєзнавства	31
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	35
1.3. Місце краєзнавства в системі підготовки вчителів початкової школи	37
1.3.1. Аналіз освітньо-професійної програми підготовки студентів- бакалаврів напряму «Початкова освіта»	37
1.3.2. Краєзнавство в змісті предметів професійного циклу	39
<i>Семинарське заняття. Теоретичні основи краєзнавства. Понятійний аспект краєзнавства</i>	46
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	47
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВНІ НАПРЯМИ КРАЄЗНАВСТВА	48
2.1. Географічне краєзнавство. Історичне краєзнавство	48
2.1.1. Об'єкт і предмет географічного краєзнавства	48
2.1.2. Періодизація географічного краєзнавства	51

2.1.3. Основні джерела і методи дослідження	63
2.1.4. Завдання географічного краєзнавства на сучасному етапі	68
2.1.5. Історія краю як об'єкт краєзнавчої діяльності	71
2.1.6. Джерела історичного краєзнавства та зв'язок з іншими дисциплінами	75
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	83
2.2. Біологічне краєзнавство	86
2.2.1. Сутність, об'єкт, предмет і завдання біологічного краєзнавства	86
2.2.2. Актуальність біологічних знань у професійній діяльності вчителя початкової школи	87
2.2.3. Зміст краєзнавчих біологічних досліджень	90
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	93
2.3. Етнографічне краєзнавство	95
2.3.1. Сутність, об'єкт та завдання етнографічного краєзнавства	95
2.3.2. Джерела етнографічного краєзнавства	97
2.3.3. Етнографічне краєзнавство як засіб збереження народних традицій, промислів та ремесел	101
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	103
2.4. Літературне і педагогічне краєзнавство	105
2.4.1. Об'єкт, предмет і завдання літературного краєзнавства	105
2.4.2. Етапи розвитку літературного краєзнавства	108
2.4.3. Понятійний аспект педагогічного краєзнавства: предмет, завдання, напрями роботи	115
2.4.4. Компоненти педагогічного краєзнавства	118
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	119
2.5. Господарче краєзнавство. Екологічне	

краєзнавство	122
2.5.1.Поняттєвий аспект господарчого краєзнавства: сутність, об'єкт, предмет, завдання	122
2.5.2.Зміст характеристики господарства краю	124
2.5.3.Екологія краю як об'єкт краєзнавства	124
2.5.4.Складові структури екологічного краєзнавства	128
<i>Семінарське заняття.</i> Напрями краєзнавчих досліджень	129
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	129

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. КОМПЛЕКСНА КРАЄЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА КРАЮ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

3.1. Закарпатська область – об'єкт історико-географічних досліджень	132
3.1.1.Фізико-географічна характеристика Закарпатської області: географічне положення, рельєф і геологічна будова, ґрунти, клімат і водойми	132
3.1.2.Історико-географічний нарис Закарпатської області	146
3.1.3.Історико-етнографічні дослідження Закарпатської області	155
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	161
3.2. Вивчення рослинного, тваринного світу та населення краю	164
3.2.1.Рослинні формації Закарпатської області	164
3.2.2.Тваринний світ Закарпатської області	168
3.2.3.Населення краю як об'єкт краєзнавства. Закарпатська область – поліетнічний регіон	170
<i>Семінарське заняття.</i> Географічна характеристика Закарпатської області	173
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	173
3.3. Теоретико-методичні засади літературного і	

педагогічного краєзнавства. Фольклорно – мистецтвознавче краєзнавство	176
3.3.1.Культурно-освітні діячі області. Письменники Закарпаття	176
3.3.2.Народні промисли Закарпаття: лозоплетіння, художня вишивка, різьбярство, кераміка, ковальство, кушнірство	191
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	202
3.4.Господарство Закарпатської області. Екологічний стан області	203
3.4.1.Територіально - господарський комплекс Закарпатської області	203
3.4.2.Основні природоохоронні об'єкти Закарпатської області	210
<i>Семінарське заняття. Літературні та просвітницькі діячі Закарпаття. Екологічний стан краю</i>	214
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	215

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4. ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

4.1.Краєзнавчий компонент у змісті освітніх галузей початкової школи	217
4.1.1.Місце краєзнавства в системі уроків початкової школи	217
4.1.2.Використання краєзнавчого матеріалу на уроках	223
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	230
4.2. Форми організації краєзнавчої роботи з молодшими школярами	232
4.2.1.Екскурсія як основна форма краєзнавчої роботи з учнями початкових класів	232
4.2.2.Турпоходи, практичні заняття, екологічні стежки як форми краєзнавчої роботи	240

<i>Практичне заняття.</i> Організація одноденного туристичного походу	246
<i>Практичне заняття.</i> Складання одного з видів проєктів до теми з природознавства «Рослинництво в рідному краї»	248
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	248
4.3.Методи і прийоми краєзнавчої роботи в початковій школі	251
4.3.1.Класифікація методів краєзнавчої роботи	251
4.3.2.Фенологічні спостереження	254
<i>Практичне заняття.</i> Фенологічні спостереження в природі	257
<i>Практичне заняття.</i> Складання «Екологічної стежки»	258
Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи	260
4.4. Аналіз педагогічного досвіду застосування краєзнавчого матеріалу в різних освітніх галузях школи 1-го ступеня	261
ПІСЛЯМОВА	263
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	265
ГЛОСАРІЙ	269
ІСТОРИЧНА ДОВІДКА	274
ДОДАТКИ	287

ПЕРЕДМОВА

Програма вивчення навчальної дисципліни «Основи краєзнавства» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалавр напряму підготовки (спеціальності) 013 «Початкова освіта».

Предметом вивчення навчальної дисципліни є краєзнавча робота у початковій школі.

Міждисциплінарні зв'язки: педагогіка, методики навчання предметів освітніх галузей початкової школи, теорія і методика виховання.

Сучасний рівень вимог суспільства до загальноосвітньої школи вимагає якісного покращення підготовки вчителів. Початкова освіта забезпечує загальний розвиток дитини, вміння впевнено читати, писати, формування загальних уявлень про навколишній світ, засвоєння норм загальнонародської моралі, основ гігієни, вироблення перших трудових навичок. Тому завдання подальшого удосконалення якості підготовки педагогічних кадрів в Україні є актуальним для професійної підготовки вчителів початкової школи. Одним із напрямків цієї проблеми є краєзнавча освіта студентів, адже використання елементів краєзнавства в навчально-виховному процесі не тільки поглиблюють знання учнів про рідний край, а учні набувають навички дослідницької діяльності, що сприяє розвитку їх інтелекту, формуванню дієвих природничих знань, національно-патріотичному вихованню.

Курс «Основи краєзнавства» має на меті сформулювати у студентів уявлення про краєзнавство як науку, його історію розвитку та основні його компоненти (галузі), дає можливість озброїти майбутніх вчителів теорією та практикою навчання молодших школярів краєзнавству.

Завданням курсу є:

- ознайомлення з теоретичними положеннями та методологічною основою краєзнавства;
- озброїти студентів знаннями про форми та методи краєзнавчої

- роботи в початковій школі;
- вироблення навичок та вмій підбору краєзнавчого матеріалу до уроків різних освітніх галузей початкової школи;
- поглибити краєзнавчі знання про Закарпатську область.

Викладання курсу повинно проводитись з врахуванням сучасних досягнень педагогічних наук, а також широким використанням передового педагогічного досвіду. Успішне оволодіння змістом та методикою краєзнавчої роботи неможливе без виконання практичних занять. Тому програма передбачає виконання значної кількості практично-семінарських занять.

Практичний напрямок занять дає можливість студентам тісніше пов'язати теоретичний матеріал, що вивчався, з практичним використанням в навчально-виховному процесі початкової школи. Для самостійного вивчення доцільно рекомендувати студентам такі теми, що несуть репродуктивну інформацію про історію рідного краю, а також виконання творчих дослідницьких робіт.

Перед проведенням переддипломної практики в студентів повинні сформуватися чіткі уявлення про те, як організувати краєзнавчу роботу з молодшими школярами.

Курс об'єднує такі змістові модулі:

- Теоретичні основи краєзнавства
- Основні напрями краєзнавства
- Комплексна краєзнавча характеристика Закарпатської області
- Педагогічні можливості організації краєзнавчої роботи у початковій школі.

В ході вивчення курсу студенти повинні оволодіти :

- навичками планування та організації краєзнавчої роботи в початковій школі;
- інформацією про сучасні надбання в шкільному краєзнавстві;
- вміннями організації позаурочної і позакласної роботи з краєзнавства в початковій школі;
- вміннями давати характеристику основних компонентів краєзнавства.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРАЄЗНАВСТВА

*Іскорка від палаючого смолоскипа
любові до рідної землі запалює серце
дитини-підлітка, горить в учителеві-
наставнику і його творіннях – дітях.*

1.1. Вступ. Історія становлення та розвитку краєзнавства

1.1.1. Вступ. Сутність краєзнавства як науки

Для молодого людини в сучасному глобалізованому світі все важче ідентифікувати себе як частину окремої етнічної спільноти. Все частіше здається, що поняття «Батьківщина», «національна свідомість», «рідна земля» – це щось таке старовинне із музейних схованок. І все ж кожен із нас має незримий зв'язок з тим місцем, де народився, зростав, де пройшло дитинство. Це місце – рідний край з його з мелодією народної пісні, багатоголоссям рідної мови, материнськими колисковими. Його багатоманіття проявив і вивчає наукова дисципліна краєзнавство. Осмислення історії, культури рідного краю збагачують людину духовно, виховують відданість Батьківщині, вчать шанувати свій народ та інші народи, що здавна проживають на території України.

В педагогічну науку термін «краєзнавство» увів В.Уланов, описавши порядок застосування краєзнавчого матеріалу на уроках, необхідність участі вчителя у збиранні такого матеріалу, наголошував на доцільності створення шкільного краєзнавчого музею, посібників, висловив думку про введення краєзнавства в плани вчительських курсів і семінарів.

Трактування сутності «краєзнавства» змінюється з розвитком суспільства та зміною суспільної свідомості, але з аналізу історичних джерел ми бачимо, що в основному в поняття «краєзнавство» вкладений географічний зміст. На земському з'їзді вчителів (1914р.)

географ І. Маньков вперше запропонував термін «краєзнавство» порівняно з терміном «батьківщинознавство» для вивчення «другого концентру – краю (повіту або губернії)». Такої ж думки дотримувався і Л.Берг, називаючи краєзнавство географією рідного краю. А тому, що «об'єкт і методи вивчення географії і краєзнавства співпадають – вважав О. Барков – то краєзнавство і потрібно розглядати, як «малу географію» [4, с.71-78]. О. Барков, розвиваючи думку В.Кондакова про те, що краєзнавство охоплює багато областей пізнання, наголошував ще і на тому, що комплекс наукових дисциплін виводять у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю.

За своєю суттю краєзнавство найбільш наближене до географії. Відомості в обох науках об'єднуються за територіальною ознакою. Але географія, на відміну від краєзнавства, не надає такого великого значення значним постатям, історії науки, історії літератури, історії мистецтва (зокрема архітектури). Безперечно, що у цьому аспекті краєзнавство ближче стоїть до історії ніж географія.

Краєзнавство як педагогічна проблема завжди викликала у дослідників величезний інтерес, оскільки немає іншого такого всеосяжного засобу освіти і виховання людини, яке включало б природу і історію, господарство і політику, культуру і життєдіяльність людей рідного краю. Підтверджує цю думку вислів С. Шмідта, який визначає суть терміну «краєзнавство» як науку і науково-популяризаторську діяльність, форму суспільної діяльності і метод пізнання від часткового до загального, виявлення загального і особливого; як метод, що спирається на міждисциплінарні наукові зв'язки, враховує не тільки висновки наукових теорій, але і первинні спостереження звичайної життєвої практики. Краєзнавство – школа пізнання, школа виховання, виховання культури, школа становлення і закріплення уявлень про взаємозв'язки в природі, про взаємозв'язки природи і суспільства, школа виховання пошани до досвіду старших, до наших витоків. Нарешті, краєзнавство – це не тільки пізнання краю, історії краю, це не тільки вивчення шляхів цього пізнання у минулому, але це і спосіб освоєння історичного досвіду.

У цьому визначенні підкреслено багатоаспектність змісту краєзнавства, в якому полягає основна особливість і проблема його наукового визначення.

Аналізуючи енциклопедичні тлумачення сутності краєзнавства, можна зробити висновок, що і в сучасних, і в словникових та енциклопедичних виданнях радянського періоду краєзнавство трактується як «всебічне вивчення частини країни (області, району, міста) переважно місцевим населенням» або «краєзнавство – комплексна галузь знань про певну територію (край)».

У педагогічній енциклопедії краєзнавство визначено як дидактична категорія: «краєзнавство в школі – вивчення учнями на уроках і в позаурочний час природи, соціально-економічного і культурного розвитку місцевого краю – шкільного мікрорайону, села, міста, району, області» [27, с.518]. Таким, що може відображати сутність краєзнавства в початковій школі, є визначення П. Іванова: «... доступне і посилене для учнів, всебічне і багатогранне за формами пізнання місцевого краю...» [9, с.172].

С. Гончаренко в Українському педагогічному словнику подає таке трактування терміну: «Краєзнавство – освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (області, району тощо)» . Тут же подається тлумачення слова «краєзнавчий» – такий, що «стосується до краєзнавства» та «компонент» – «складова частина чого-небудь, складник» [35, с.179].

У публікаціях останніх років з'явилося нове більш глибоке тлумачення терміну «краєзнавство», що включає в себе краєзнавчий імператив: «...людина, яка народилася і виросла на рідній землі має почуття обов'язку перед нею, яке генетично закладається в основу моралі з дитинства» [24, с.6].

Поряд з «краєзнавством» використовують термін «українознавство». П. Кононенко, Я. Мариняк, О. Шаблій виокремлюють в українознавстві складову – «національне

краєзнавство». Оскільки, на думку М. Костриці, для «національного краєзнавства головним є батьківська земля в сучасних територіальних межах з поєднанням в ньому географічності, історичності та соціальної спрямованості, то розглядати краєзнавство слід як тривимірну систему, що складається з трьох взаємопов'язаних елементів – географічного, історичного і соціального, які утворюють спеціалізовану ланку «територія – час – людина». Українське (національне) краєзнавство – це інтегрований науково-освітній напрям, який спрямований на пізнання історико-географічних країв з метою їх культурно-духовного відродження і пошуку шляхів соціально-економічного розвитку на основі врахування історично закладених передумов розвитку [11, с.7].

За визначенням сучасних вітчизняних педагогів, « ... краєзнавство – це організована під керівництвом вчителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно корисна діяльність школярів у процесі комплексного вивчення рідного краю».

Таким чином, узагальнюючи значення краєзнавства та краєзнавчого компоненту навчального процесу у формуванні особистості людини, можна трактувати, що краєзнавство (в цілому) – це найбільш раціональний засіб у пізнанні загальних закономірностей природи і соціуму шляхом ознайомлення учнів з навколишнім середовищем, яке дає можливість розвивати їх практичні уміння і навички та краще осмислити явища навколишньої дійсності. Краєзнавчий компонент, як складова частина навчально-виховного процесу, сприяє кращому ознайомленню із природою, історією, традиціями рідного краю, підсилює національну спрямованість цього процесу.

1.1.2.Хронологія розвитку краєзнавства

Краєзнавство як сукупність знань про рідні місця, зародилося в далекому минулому. В різні історичні періоди існування суспільства були люди, які добре знали навколишню природу, її минуле і сучасне. М.Костриця у своїх публікаціях за результатами аналізу

археологічних розробок дає характеристику періодів становлення краєзнавства, починаючи з витоків. Подані ним матеріали можна віднести до географічного напрямку краєзнавства. У своїх дослідженнях він доводить, що вже у 1742 році з'явився перший російський підручник невідомого автора «Руководство к географии», в якому подаються рекомендації щодо глибшого вивчення рідного краю, місцевості, в якій живуть учні, після чого вивчати інші території і країни.

Як і кожна наука, в історії розвитку краєзнавства виділяють певні періоди. Репродуктивний аналіз літератури показав, що українські науковці-краєзнавці оприлюднюють своє бачення періодизації історії краєзнавства в Україні. На думку М. Костриці та М. Пістуна, відправними у визначенні періодизації історії краєзнавства можуть бути наступні чотири етапи:

I етап – витoki краєзнавства (стихійно-описовий). Тут варто виокремлювати три періоди: найдавніший, античний, середньовічний – від появи найдавнішої людини (140 тис. років тому – до XVIIст.)

II етап – зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий). Цей етап також поділяється на три періоди: анкетно-описовий, експедиційний, статистичний. Він охоплює період від початку XVIIIст. до середини XIXст.

III етап – становлення українського краєзнавства. Охоплює останню третину XIXст. – початок XXст.

IV етап – організація краєзнавства в Україні. Період включає хронологічні межі від 20 – 30-х рр. XXст. до сьогодення.

Важливим етапом у розвитку краєзнавства є заснування в 1991 році республіканської премії Всеукраїнської спілки краєзнавців ім. Дмитра Яворницького, яка присуджується щорічно окремим дослідникам чи любителям-краєзнавцям, колективам або організаціям за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних надбань і природних багатств рідного краю.

25 грудня 1996 року в місті Києві відбувся другий з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців, де були представлені дуже цікаві й

актуальні для сьогодення довідкові матеріали про її роботу. Крім того, у 90-ті роки вийшла друком праця «Репресоване краєзнавство», де йдеться про стан краєзнавчої роботи в 20-30-ті роки та долі науковців, які досліджували ці проблеми. Розвиток сучасного краєзнавства висвітлюється у творах Б. Ковбаси, Ю. Данилюк, О. Савчука та ін.

У статтях 11, 54 Конституції України наголошується, що держава буде сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій, культури. Саме вивченням цього й займається краєзнавство.

Отже, значення краєзнавства в розвитку освіти і становленні державності України важко переоцінити.

1.1.3.Перспективи розвитку краєзнавчого руху в Україні

У 2010 р. закінчився термін дії Державної програми розвитку краєзнавства до 2010 р., затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України № 789 від 10 червня 2002 р. Важливими результатами її реалізації стали зростання ролі краєзнавства в українському суспільстві, посилення впливу регіональних краєзнавчих осередків на духовне життя громадськості, надання Спілці статусу Національної. Проте, ціла низка конкретних завдань залишились не вирішеними. Відомо, що попередня Програма не фінансувалась державою, і всі значні досягнення можна віднести на рахунок подвижницької праці керівників регіональних організацій, активістів краєзнавчого руху, науковців, працівників освітянської галузі, фахівців пам'яткоохоронної, музейної, архівної, туристичної справи. Перед НСКУ сьогодні стоїть завдання, використовуючи напрацьований за останні роки досвід краєзнавчої роботи та враховуючи всі сучасні реалії і виклики, по-новому подивитись на перспективи краєзнавства, сповна оцінити його суспільно значимий потенціал і запропонувати програму дій щодо розгортання краєзнавчого руху, залучення широкого загалу до вивчення і збереження культурної спадщини України.

Президією правління Національної спілки краєзнавців України розроблено «Програму розвитку краєзнавства на період до 2025 р.» (далі – Програма) [28].

1. Загальні положення

В умовах державотворення України початку ХХІ ст. актуальними постають питання культурного і духовного розвитку. Особливо це стосується ролі краєзнавчого руху в розбудові й утвердженні української державності на засадах демократизму, високої духовності та громадянськості. Краєзнавчий рух у нашій країні, авангардна роль в якому належить творчій професійній організації – Національній спілці краєзнавців України, об'єднує дослідників рідного краю, котрі опікуються збереженням вітчизняних святинь, пам'яток історії та культури, розвивають музейництво й колекціонування, проводять активну просвітницьку діяльність, підтримують розвиток духовної культури України, сприяють збереженню національних традицій і народної творчості, повертають із небуття імена видатних співвітчизників, відкривають маловідомі сторінки історії, здійснюють велику патріотичну роботу серед молоді, виховуючи в неї почуття національної гідності, любові до рідного краю, поваги до народних традицій. Головне покликання дослідника рідного краю органічно випливає з пізнавальної, світоглядної, людинотворчої функцій краєзнавства як комплексної галузі знань і широкого громадського руху. Мета краєзнавця – розкрити історію малої батьківщини в усій її оригінальності й неповторності, засвоїти досвід попередніх поколінь та уроки історії, сприяти аналізу тенденцій і закономірностей розвитку сучасного суспільства та, опираючись на ці знання, підтримувати в ньому високі гуманістично-духовні ідеали й загальнолюдські цінності, впливати на формування у молодого покоління самостійного і свідомого вибору власної перспективи. Подвижницька праця краєзнавців закладає міцний фундамент національної свідомості, наукового світогляду в суспільстві, стверджує високі морально-етичні ідеали.

Сьогодні виокремило нагальну необхідність у відродженні духовності, історичної пам'яті та національної культурної спадщини українців. Краєзнавству належить виняткове місце у процесі вивчення і збереження багатомістових культурних традицій самобутніх куточків України. Формуючи громадянські, духовні, інтелектуальні риси сучасної громади, краєзнавство виступає могутнім чинником успішного розвитку українського суспільства ХХІ ст. і сприяє прискоренню важливих процесів у різних сферах громадсько-політичного й духовного життя. Соціогуманітарна парадигма краєзнавства набуває пріоритетного і суспільного значення. Своєчасність програмних перспектив у краєзнавстві зумовлюється новими суспільно-політичними викликами на тлі глобалізаційних процесів у світі. Неодмінною умовою розвитку державної незалежності виступають духовні основи українського соціуму, зміцнювати і поглиблювати які покликане краєзнавство.

II. Мета та завдання Програми

Основні тенденції розвитку та суспільнознавча роль краєзнавства виявляють необхідність повноцінного використання його широкого потенціалу. Метою Програми є подальший розвиток краєзнавства як галузі наукових знань та розгортання краєзнавчого руху – невід'ємної складової сучасного громадянського суспільства. Завданнями Програми є:

– узагальнення теоретичного і практичного досвіду в краєзнавстві, удосконалення його науково-методологічних основ, поглиблення досліджень джерельної бази, розробка галузевих напрямів: історичного, природничого, географічного, етнографічного, культурно-мистецького, освітянського, пам'яткознавчого, музейницького, бібліотечного, туристичного, екологічного; – поширення краєзнавчої складової та зміцнення навчально-методичної бази краєзнавства у системі національної освіти;

– популяризація краєзнавчих досліджень і залучення широких кіл громадськості до збереження історико-культурної спадщини України.

III. Заходи щодо виконання Програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р.

Науково-дослідна діяльність:

1. Розробити концепцію інституціонального розвитку краєзнавства і започаткувати Науково-дослідний інститут краєзнавства як науково-методичний та координаційний центр краєзнавчих досліджень в Україні.

2. Вирішити питання організаційної та науково-методичної роботи з підготовки енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України».

3. Продовжити участь краєзнавців у Державній програмі з підготовки багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

4. Сприяти підготовці багатотомного видання «Звід пам'яток історії й культури України».

5. Розробити перспективний план проведення міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференцій, круглих столів, читань із краєзнавчої проблематики до 2025 р.

6. Проводити наукові зібрання й тематичні заходи, присвячені пам'яті академіка П.Т. Тронька та інших видатних постатей у краєзнавстві.

7. Вирішити питання про проведення навчально-методичних нарад, науково-методичної роботи з викладачами та вчителями навчальних дисциплін із проблем краєзнавства.

8. Вивчити питання про підготовку методичних розробок, підручників і посібників з краєзнавства.

9. Розглянути питання про запровадження в педагогічних вищих навчальних закладах курсів «Методика викладання краєзнавства у загальноосвітніх школах».

10. Забезпечити підготовку універсального навчального підручника «Основи краєзнавства» для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей.

11. Вирішити питання про введення навчального курсу «Основи краєзнавства» до циклу гуманітарних дисциплін у вищих навчальних закладах.

12. Запровадити навчальну дисципліну «Історія рідного краю» у програмі загальноосвітніх шкіл для 1-11 класів.

13. Забезпечити науково-методичну підтримку секції «Історичне краєзнавство» Малої академії наук України та відзначення кращих робіт відзнаками НСКУ.

14. Сприяти відкриттю у вищих навчальних закладах на гуманітарних факультетах кафедр краєзнавства.

15. Створити на базі провідних вищих навчальних закладів державної форми власності науково-методичні центри краєзнавства.

16. Розглянути питання про підготовку та захист бакалаврських, дипломних, магістерських і дисертаційних досліджень із проблем краєзнавства, проведення щорічних студентських краєзнавчих практик.

17. Передбачити у програмах із підвищення кваліфікації вчителів, викладачів, державних службовців і працівників закладів культури навчальний курс з краєзнавства.

18. Розробити перспективний план проведення щорічних науково-краєзнавчих експедицій із проблем збереження історико-культурної спадщини України.

19. Вивчити питання щодо розвитку традицій народної художньої творчості та збереження осередків народної мистецької спадщини.

20. Розробити перспективний план заходів щодо відзначення пам'ятних дат у краєзнавстві до 2025 року.

21. Розглянути питання про участь краєзнавців у проектах зі збереження й охорони сакральних пам'яток дерев'яної архітектури України.

22. Залучити краєзнавчий актив до програм збереження та музеєфікації пам'яток козацької історії.

23. Започаткувати проект з увічнення пам'яті зниклих сіл України.

24. Вивчити питання про заснування Музею історії краєзнавчого руху в Україні.

25. Розробити програму розвитку й популяризації діяльності громадських музеїв і музейних кімнат у населених пунктах та навчальних закладах України.

26. Запровадити культурологічний медіа-проект «Музейні скарби України», де відтворити через музейні збірки історію українського музейництва XIX – ст.. XXI ст.

27. Забезпечити щорічне вручення премій НСКУ ім. Д. Яворницького, академіка П. Тронька та пам'яткознавця М. Сікорського активістам краєзнавчого руху.

28. Розглянути питання про заснування регіональних премій за краєзнавчу діяльність дослідників рідного краю.

29. Започаткувати проект «Закарбовані історією», який передбачає розробку перспективного плану встановлення у всіх регіонах країни пам'ятних дошок видатним постатям і знаменним подіям в історії України та краю.

30. Налагодити співпрацю НСКУ з національними творчими спілками, громадськими об'єднаннями в Україні та за кордоном у питаннях збереження національної історико-культурної спадщини в нашій країні та за її межами.

31. Залучити центральні й регіональні засоби масової інформації до висвітлення подій та постатей з історії та сучасного життя краєзнавства України.

32. Включити до перспективного тематичного плану випуску знаків поштової оплати виготовлення поштових марок, художніх маркованих конвертів, листівок і ювілейних монет, присвячених знаменним датам та видатним постатям українського краєзнавства.

33. Розробити перспективний план підготовки та видання краєзнавчої літератури на період до 2025 р., передбачивши:

– наукові збірники й науково-популярні праці, присвячені академіку П. Т. Троньку та іншим видатним постатям українського краєзнавства;

– систематичне видання журналу «Краєзнавство», літопису НСКУ, збірника науково-краєзнавчих експедицій;

– енциклопедію українського краєзнавства;

– історію краєзнавчих досліджень та краєзнавчого руху в Україні;

– біобібліографічний довідник «Українські краєзнавці»;

– музейну енциклопедію України;

– краєзнавчі регіональні видання;

– підручники, посібники та навчально-методичну літературу з краєзнавства для шкіл і вищих навчальних закладів;

– науково-методичну літературу з туристичної справи, туристичні довідники та путівники по екскурсійних маршрутах;

– біографічні та бібліографічні каталоги;

– видання друкованої продукції (буклетів, плакатів, листівок, календарів) з краєзнавчою символікою тощо.

34. Запровадити проект «Електронний каталог краєзнавчих видань».

35. Створити електронну базу даних про історію населених пунктів України та зниклих сіл.

36. Розробити обґрунтовану програму фінансування регіональних організацій Спілки для здійснення статутної діяльності.

37. Розглянути питання про виділення офісних приміщень для регіональних організацій НСКУ.

38. Вирішити питання про залучення краєзнавців як експертів до роботи державних комісій, колегій, громадських рад тощо для професійного відстоювання інтересів суспільства та громадськості.

39. Започаткувати програму усної історії «Свідчення поколінь», яка передбачає збір і узагальнення оригінальних

розповідей представників різних поколінь нашого народу, приватних документів, речей, що дозволить правдиво відтворити сторінки історії України.

40. Поновити роботу Міжвідомчої ради з краєзнавства при Президії НАН України та розробити програму її співпраці з науковими краєзнавчими інституціями.

41. Розглянути питання про запровадження спеціальності «Краєзнавство» при присудженні наукових ступенів.

42. Вивчити питання про присудження державних щорічних і довічних стипендій Президента України, Міністерства культури України для членів НСКУ.

43. Розробити пропозиції про внесення до державного реєстру професії «краєзнавець», запровадження на державному рівні Дня краєзнавця та започаткування почесного звання «Заслужений краєзнавець України».

44. Вирішити питання про безкоштовне відвідування членами НСКУ музеїв державної форми власності та користування матеріалами архівів, що перебувають у віданні Державної архівної служби України.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. В чому полягає сутність краєзнавства як науки.
2. Виділіть етапи розвитку краєзнавства.
3. Яке значення має педагогічна спадщина у розвитку краєзнавства на сучасному етапі.
4. Які перспективи краєзнавчого руху в Україні.

Тестові завдання:

1. За визначенням сучасних вітчизняних педагогів, краєзнавство – це...
 - а) організована під керівництвом вчителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно корисна діяльність

школярів у процесі комплексного вивчення рідного краю;

б) галузь географії, що вивчає великі частини суходолу як природно-територіальні комплекси, які утворилися внаслідок тісної взаємодії природних компонентів;

в) географічна дисципліна, яка займається комплексним вивченням країн, систематизує й узагальнює різноманітні географічні дані про їх природу, населення, господарство, культуру тощо.

2. Виділіть етапи розвитку краєзнавства

а) зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий), становлення українського краєзнавства, організація краєзнавства в Україні;

б) витоки краєзнавства (стихійно-описовий), зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий), становлення українського краєзнавства, організація краєзнавства в Україні;

в) витоки краєзнавства (стихійно-описовий), зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий), становлення українського краєзнавства.

3. В педагогічну науку термін «краєзнавство» увів

а) В.Уланов;

б) С. Шмідт;

в) М.Крачило.

4. Праця «Репресоване краєзнавство» вийшла друком

а) на початку ХІХст;

б) в 90-х роках ХХст;

в) в 2010 році.

Питання для самостійного опрацювання

1. Викладання краєзнавства в дореволюційній Росії.

2. Викладання краєзнавства в освітніх закладах першої половини ХХ-го ст.

3. Місце краєзнавства в системі шкільної освіти в післявоєнний період.

4. Розвиток краєзнавства в незалежній Україні.

Рекомендована література

1. Антологія педагогічного краєзнавства Черкаського краю. Навч. Посібник / За заг.ред. Побірченко Н.С. – Умань: РВЦ «Софія», 2008. – 344с.
2. Демідієнко О.Я. Основи краєзнавства: Навч.посібник. / О.Я.Демідієнко, О.М.Іонова, В.І.Кузнецова – Х.: Світ дитинства, 1999. – 96с.
3. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: Навч.посібник./М.Ю.Костриця, В.В.Обозний – К.: Вища школа., 1995 – 223с.
4. Педагогічне краєзнавство Черкащини: підручник / за заг. ред., Н. С. Побірченко. – Умань: РВЦ «Софія», 2008. – 130с.

1.2.Понятійний аспект краєзнавства

1.2.1.Предмет і завдання краєзнавства як науки

Робота вчителя, спрямована на всебічне вивчення рідного краю, займає важливе місце в навчально-виховному процесі школи І ступеня. Адже вона сприяє поглибленню знань про рідний край, розвиває кругозір в учнів, формує громадянську свідомість молодій людини, сприяє набуттю навичок дослідження. Тому вчитель-класовод повинен володіти системою знань з історії, природи, культури, традицій, господарства рідного краю. Забезпечувати передачу знань може при умові володіння методикою проведення краєзнавчої роботи як в процесі передачі знань з різних предметів, так і в позаурочній та позашкільній роботі. Розвиток краєзнавства може бути одним із дієвих важелів національного, громадянського, патріотичного виховання.

Краєзнавство надає даній місцевості певного історизму, відкриває в її минулому (далекому і близькому) щось зовсім нове, цінне. Коли ми дізнаємося, хто жив у цьому будинку, яке життя вирувало в ньому, що було створено, тоді цей будинок стає для нас

особливим. Таке знання наповнюється духовним змістом. Ми зовсім по-іншому дивимось на місто, чия історія відкривається перед нами, ми по-іншому дивимося на ландшафт, якщо ми дізнаємося, які історичні події тут відбувалися, які битви тут розгорталися, чії долі тут вирішувалися. Місцева природа набирає особливої краси від усвідомлення того, що саме її зображував відомий письменник чи художник-земляк у своїх творах. Нас переповнюють почуття гордості, радості, теплоти, щастя і ще десятки подібних почуттів за свій край, за своє місто, село, і загалом за свою Батьківщину. У нашій душі народжується справжнє почуття патріотизму, без якого людина не може повноцінно існувати.

Залежно від напрямів краєзнавчих досліджень розрізняють краєзнавство історичне, педагогічне, географічне, літературне, господарче, біологічне, фольклорно-мистецьке, екологічне тощо.

Кожна із частин, напрямків краєзнавства – це відносно самостійна наукова дисципліна і водночас, кожне з них є галуззю якоїсь науки (історичне краєзнавство – галузь історії, географічне – галузь географії, педагогічне краєзнавство – галузь історії педагогіки.) Краєзнавчі галузі не можна розглядати як щось другорядне в структурі науки. Вони є необхідним джерелом теоретичних положень загального характеру. Без знання особливого, специфіки місцевого, неможливо ні відтворити загальну картину, ні пізнати і сформулювати загальні закономірності.

Краєзнавство, як наука, має *предмет* дослідження, який включає особливості місцевого середовища, що впливають на розвиток освітніх процесів, історію краю та його сьогодення, глибинні пласти виховних феноменів даної території: етнокультуру, творчу біографію видатних особистостей краю, матеріали архівів освітніх та культурних закладів.

Предметом дослідження краєзнавства є історія, природа, населення, господарство, культура, пам'ятки матеріальної і духовної культури краю.

Об'єктом – є конкретний регіон.

Компонентами краєзнавства виступають:

- історія становлення і розвитку краю;
- природно-територіальні екосистеми;
- особливості місцевої флори і фауни;
- фольклор етнічних груп краю;
- господарство краю;
- література і мистецтво краю;
- національні традиції і особливості місцевого педагогічного досвіду.

Завдання краєзнавства як науки:

1. Вивчення історичного досвіду розвитку краєзнавства як науки;
2. Визначення освітніх, розвивальних та виховних цілей краєзнавства та його місця в системі освіти;
3. Розробка змісту краєзнавства, створення і обґрунтування програм, підручників;
4. Розробка форм, методів та засобів краєзнавчої роботи в школі;
5. Розробка системи підготовки майбутнього вчителя початкових класів до краєзнавчої роботи.

Краєзнавча освіта, будучи інтеграційною і міждисциплінарною за своєю природою, представляє єдиний напрям системи навчання та виховання, пов'язаний безпосередньо зі всіма основними компонентами навколишнього середовища.

Таким чином, краєзнавство є сукупністю наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження. Воно сприяє популяризації знань про край, регіон, виступає громадським рухом, основними завданнями якого є практичні дії зі збереження історико-культурної спадщини краю, відродження духовності, історичної пам'яті.

1.2.2. Функції краєзнавства

Зміст краєзнавства, його багатоаспектність визначає функції краєзнавства:

- інформаційно-наукова полягає у збиранні, систематизації та представленні інформації, що характеризує історичний розвиток та сучасний стан природи, населення, заселення, освоєння та господарську діяльність на певній території, культурні здобутки (традиційну культуру, пам'ятки матеріальної та духовної культури, видатні постаті тощо). Одним із завдань є розробка методів пошуку, систематизації інформації для використання в науковій, освітній та просвітницькій діяльності з метою складання комплексної краєзнавчої характеристики певної території;
- освітня функція краєзнавства здійснюється через вивчення рідного краю в навчальних закладах;
- просвітницько-виховна – через поширення знань у пресі, в навчально-виховному процесі, позашкільній роботі, туристсько-екскурсійній діяльності, популяризації через ЗМІ, друковані видання. Краєзнавча робота спрямована на формування патріотичного ставлення до «малої батьківщини», любові до рідної землі.

Строкатість дискусій навколо сутності краєзнавства свідчить про важливу роль краєзнавства у різних сферах людської діяльності та його багатофункціональність. М.Ю.Костриця виокремлює функції краєзнавства на основі найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізації:

- *педагогічна* – визначає краєзнавство як дидактичний принцип, за допомогою якого можна домагатися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах всіх типів, успішно опановувати основи наук, допомагати формувати практичні уміння і навички;
- *навчальна* – визначає краєзнавство як пропедевтичний курс елементарної історії, географії, природознавства тощо;

– наукова – визначає краєзнавство як складову частину тієї галузі науки, представником якої воно є (географія, історія, екологія тощо) з усіма притаманними для даних наук методами досліджень. «Наукове краєзнавство є живою тканиною, географічної, історичної, філологічної та ін. наук, без якої ці науки не можуть існувати, так само, як вони не можуть існувати без основ теорії. Звідси зрозуміло, що теорія наукового краєзнавства органічно впливає з теорії тих наук, які репрезентують той чи інший напрямок краєзнавства» [13, с.29].

В. Обозний же виділяє зовнішні і внутрішні функції краєзнавчої педагогічної освіти відповідно до принципів суспільновідповідності, культуровідповідності, людиновідповідності, природовідповідності, які забезпечують її автономну цілісність.

1.2.3. Методи краєзнавчих досліджень

Для реалізації згаданих завдань застосовуються наступні методи краєзнавчих досліджень: літературний, польових спостережень, картографічний, статистичний, візуальний, анкетний та особистих бесід, фотографування та кінозйомок.

Літературний метод передбачає вивчення різного виду друкованих джерел про територію, яка вивчається. Ознайомлення і аналіз літератури важливе для того, щоб одержати попередні знання про досліджувану територію і в своїй роботі не повторювати того, що раніше зроблено. Літературний метод допомагає краєзнавцю вирішувати питання з історії розвитку краю, теоретично обґрунтувати висновки, які одержуються в краєзнавчих дослідженнях. Усі літературні джерела умовно можна поділити на чотири категорії: архівні матеріали, книги, статті з періодичної преси та праці наукових конференцій.

Метод польових спостережень застосовується для вивчення природних умов, розміщення господарських об'єктів, розселення населення. Він моделює різні дослідження в стаціонарних (на

географічному майданчику) і польових умовах із застосуванням технічних засобів: спеціальної (доступної для школи) апаратури та інструментів, фото- і кіноапаратури.

Візуальний метод – це безпосереднє спостереження (огляд) виучуваних явищ і предметів на основі яких проводяться узагальнення під час дослідження краєзнавчих об'єктів. Він часто застосовується у шкільних краєзнавчих дослідженнях, походах, під час екскурсій. Проте він не може забезпечити необхідну якість результатів без поєднання з іншими методами.

Картографічний метод дослідження – один з найпоширеніших. Це особлива форма просторового моделювання. Адже карта – це логічна образно-знакова модель території, яка цілеспрямовано відображає об'єкти, явища, зв'язки і взаємозалежності, що належать до даної території. Карта може виступати і результатом досягнутого рівня знань про територію, і інструментом пізнання, який дає змогу піднятися на більш високий ступінь знань.

Статистичний метод полягає у відборі та виявленні кількісних показників краєзнавчих досліджень, їх обробці, особливо під час вивчення населення, господарства, економічних зв'язків. Існує кілька статистичних методів: метод статистичної оцінки, метод статистичної перевірки гіпотез, метод статистичних випробувань.

Метод анкетування та особистих бесід – письмове або усне опитування місцевих краєзнавців, жителів населеного пункту, старожилів для збору інформації на основі якої встановлюються історичні і побутові факти, певні закономірності, уточнюються вже відомі дані. Може застосовуватися в поєднанні з іншими методами краєзнавчих досліджень.

Фотографування і кінозйомка – обов'язкові засоби сучасних краєзнавчих досліджень, які дають можливість зафіксувати найцікавіші епізоди і є важливим свідченням проведеної роботи. Результати можна використати для створення цікавих альбомів-

монографій і кіно демонстрацій, з окремих питань, експозицій краєзнавчого музею.

Слід відмітити також нові, сучасні методи:

– *географічний* – базовий краєзнавчий метод, який використовується майже в усіх регіональних дослідженнях. Він є специфічним і формується, на думку Є. Алаєва, як «триєдиний» підхід у дослідженні, що зумовлює дотримання територіальності, комплексності, конкретності;

– *моделювання* – загальнонауковий метод, застосування якого дає можливість вивчати об'єкти не безпосередньо, а за допомогою ідеальної (уявної) чи матеріальної моделі, переважно використовуючи комп'ютерні технології;

– *математичні* – група наукових методів, які дають змогу вивчати досліджуваний об'єкт з використанням математичного апарату. Основними з них є статистичний аналіз, факторний аналіз, кластерний аналіз, регресійний аналіз;

– *економічний* – метод комплексного вивчення економічних явищ і процесів у межах обраної території, виявлення взаємозв'язку і взаємозалежності між економічними показниками, що характеризують стан розвитку галузей краю, вивчення господарських явищ і процесів у динаміці;

– *соціологічний* – метод комплексного вивчення суспільних явищ і процесів у межах обраної території, споживчо-туристичних уподобань і рекреаційних потреб населення, його вікової і соціальної структури;

– *комп'ютерних технологій* дає змогу обробляти величезні масиви даних у короткі терміни і з малими затратами. Завдяки цьому можна широко застосовувати на цілком новій основі методи: моделювання, математичний, картографічний тощо.

Таким чином, *методологія краєзнавства* – це сукупність найбільш істотних елементів теорії, викладених у конструктивній, прийнятній для практики формі. Це узагальнена система методів пізнання об'єктивної дійсності.

1.2.4. Джерела та форми краєзнавства

Результати краєзнавчих досліджень можуть стати джерелами краєзнавства: краєзнавча бібліографія, картографічні джерела, архівні джерела, усні джерела, пам'ятки історії і культури, спостереження.

Серед джерел краєзнавства можна виокремити наступні, найбільш популярні:

– *краєзнавча бібліографія* — інформація про літературу регіону, яка друкувалася в минулому, або виходить з друку тепер. Її завданням є виявлення, облік і характеристика краєзнавчої літератури. Краєзнавча бібліографія досить різноманітна за видом видань, за призначенням і повнотою відбору літератури, за періодичністю випуску і періодом, який охоплюється, а також за тематикою. В більшості обласних, міських і районних бібліотеках, крім загальних каталогів, є спеціальні каталоги краєзнавчої літератури;

– *картографічні джерела* (архіви музеїв, державні архіви) – слугують як джерелом інформації, так і засобом для демонстрації результатів, одержаних іншими способами;

– *усні джерела* – усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я, приказки тощо. До усних джерел можна також віднести і бесіди, у вигляді зустрічей з бувалими людьми;

– *офіційні джерела* – документальна спадщина, яка зберігається в архівах державних установ, архіви можуть бути у музеях (державних, громадських, художніх, меморіальних, краєзнавчих) та бібліотеках;

– *статистичні джерела* – дають можливість виявляти співвідношення історичних подій з розвитком інших краєзнавчих компонентів;

– *спостереження* – цілеспрямоване споглядання різноманітних об'єктів і процесів;

– *друковані джерела* – науково-популярна література, підручники, довідники, енциклопедії, путівники, карти, журнали, газети тощо;

– *пам'ятки історії та культури*, пов'язані з історичними подіями в житті краю, розвитком суспільства і держави, а також твори матеріальної і духовної діяльності, які мають історичну, наукову, художню та іншу культурну цінність.

Залежно від цілей та завдань досліджень існує три основних форми краєзнавства: державне (наукове), освітнє (шкільне) і суспільне (громадське).

Державне краєзнавство – комплексне наукове краєзнавче дослідження певної території країни державними науковими установами (музеями, науково-дослідними закладами, державними органами влади тощо). Державне: державні інституції, які займаються краєзнавством. АН та інститути: історії, регіоналістики, краєзнавства, географії; бібліотеки; державні музеї (історичні, краєзнавчі), архіви, палаци дітей та юнацтва, адміністрації, ВНЗ, керівники місцевих органів влади.

Освітнє краєзнавство – система краєзнавчої освіти в навчально-виховній роботі освітніх закладів, яка проводиться за різними напрямками: літературне, історичне, географічне, природознавче, етнографічне, фольклорне. Його суть полягає у всебічному вивченні, з навчально-виховною метою, свого краю за різними джерелами, переважно на основі попередніх спостережень. Визначається програмами навчальних закладів: вузівське, шкільне. Функції навчально-виховного краєзнавства: 1) сприяє здобуттю вищої та загальної освіти; 2) виконує дидактичну функцію; 3) укріплює зв'язки між дисциплінами. Значний внесок краєзнавства у виховну роботу (патріотичне виховання, фізичне виховання, естетичне), має профорієнтаційну роль. Діяльність студентів та учнів відбувається під керівництвом викладачів.

Дієвими є дві форми освітнього краєзнавства:

– *програмне* (навчальне) – завдання і зміст якого

визначаються навчальною програмою, і воно є обов'язковим для всіх, хто навчається в даному освітньому закладі. Може бути урочним і позаурочним;

– *непрограмне (позакласне)* – зміст і завдання якого визначаються навчально-виховним планом і воно не є обов'язковими. Розрізняють два основні напрямки позакласної краєзнавчої роботи: шкільний туризм та експедиції.

Серед найпоширеніших організаційних форм туристично-краєзнавчої діяльності з учнями слід виокремити гурток, секцію, клуб, товариство. Туристичний краєзнавчий *гурток* – самодіяльна група учнів, що займаються поглибленим вивченням рідного краю. Це основна і найпоширеніша форма туристично-краєзнавчої роботи.

З проведених досліджень організації краєзнавчої роботи в початкових школах видно, що рідше організується секція як первинна форма шкільних краєзнавчих об'єднань (гуртків, клубів, товариств), тобто їхня складова частина. Кількість членів кожної секції гуртка, переважно, не перевищує 10. Секції можна організовувати в гуртках, де налічується від 18 до 25 членів.

Набагато складніше вчителю початкової школи організувати *клуб* – найвищу форму організації туристично-краєзнавчої роботи. Він об'єднує різні секції і гуртки. Членами клубу можуть бути 60 і більше учнів.

В учнівській туристично-краєзнавчій роботі виділяють стаціонарні і похідні форми. Стаціонарні форми: робота на географічному майданчику, проведення фенологічних спостережень, зустрічі із славетними земляками, уявні подорожі краєм, краєзнавчі олімпіади, «конференції», «лекторії», шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, вікторини, випуск краєзнавчого журналу, радіо- і стінна газета, листування та обмін краєзнавчою літературою, видання альманахів та інші заходи, що проводяться на місці, в умовах школи, населеного пункту.

Цікавими і захоплюючими для учнів початкової школи є заняття за межами школи: прогулянки, екскурсії, одноденні

туристичні походи, подорожі на різних видах транспорту, «експедиції» тощо.

Туристично-краєзнавча робота проводиться в три етапи: підготовчий, польовий і заключний.

Підготовчий період – упродовж цього періоду учні ознайомлюються з програмою і етапами проведення того чи іншого виду краєзнавчих досліджень, вивчають територію маршруту за літературними і картографічними джерелами, складають картосхему району і план маршруту, готують усе необхідне для спостережень.

Польовий період – це краєзнавчі дослідження під час екскурсій, походів чи експедицій за складеним у підготовчий період планом. Польові дослідження – це збирання відомостей про природу, історію й економіку краю, а також топонімичного, археологічного, етнографічного та інших матеріалів.

Заключний період – у цей період проводиться оформлення та облік результатів проведення туристично-краєзнавчої роботи, поповнення шкільних краєзнавчих музеїв новими експонатами і матеріалами.

Суспільне краєзнавство – діяльність різноманітних недержавних громадських товариств, спілок, об'єднань тощо, для організації краєзнавчих досліджень, конференцій, виставок та ін. З метою популяризації краєзнавства, в Україні надається всебічна підтримка ентузіастам і прихильникам громадського краєзнавчого руху.

Громадське: музеї, гуртки, товариства «Просвіта», «Меморіал», Географічне товариство, Товариства в регіонах, секції, клуби, Українське товариство охорони пам'яток і культури, Національна спілка краєзнавців України.

Крім того, існують різні рівні організації краєзнавчого руху в Україні: загальнодержавний – Всеукраїнська спілка краєзнавців, Товариство охорони пам'яток історії та культури, Українське товариство охорони природи, Географічне товариство України тощо;

регіональний і місцевий рівні представлені різноманітними громадськими організаціями, фондами і товариствами.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Виділіть основні завдання краєзнавства як науки.
2. Основні функції краєзнавства у початковій школі.
3. Які сучасні джерела краєзнавства використовуються у шкільній практиці вчителів.
4. Форми освітнього краєзнавства.

Тестові завдання:

1. Основними функціями краєзнавства є:
 - а) інформаційно-наукова, освітня, просвітницько-виховна;
 - б) теоретична, просвітницько-виховна;
 - в) теоретична, технологічна, освітня.
2. Методами краєзнавчих досліджень є:
 - а) літературний, анкетування та особистих бесід, фотографування і кінозйомка;
 - б) візуальний, картографічний, статистичний, анкетування та особистих бесід, фотографування і кінозйомка;
 - в) літературний, метод польових спостережень, візуальний, картографічний, статистичний, анкетування та особистих бесід, фотографування і кінозйомка.
3. Серед джерел краєзнавства можна виокремити такі:
 - а) краєзнавча бібліографія, картографічні джерела, усні джерела, офіційні джерела, статистичні джерела, спостереження, друковані джерела, пам'ятки історії та культури;
 - б) література, польові спостереження, анкети, фотографії і кінозйомка;
 - в) спостереження, друковані джерела, пам'ятки історії та культури.

4. Залежно від цілей та завдань досліджень виокремлюють такі форми краєзнавства:

- а) державне (наукове), освітнє (шкільне);
- б) освітнє (шкільне) і суспільне (громадське);
- в) державне (наукове), освітнє (шкільне) і суспільне (громадське).

5. Дієвими є дві форми освітнього краєзнавства:

- а) громадське та програмне;
- б) суспільне та непрограмне;
- в) програмне та не програмне.

Питання та завдання для самостійного опрацювання

- 1. Зв'язок краєзнавства з іншими науками
- 2. Джерела краєзнавства у початковій школі
- 3. Складіть глосарій основних понять теми.

Рекомендована література

- 1. Демідієнко О.Я. Основи краєзнавства: Навч.посібник. / О.Я. Демідієнко, О.М. Іонова, В.І. Кузнецова. – Х.: Світ дитинства, 1999. – 96 с.
- 2. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм: Навч.посібник. /М.Р.Крачило – К.: Вища Збед., 1994. – 191с.
- 3. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: Навч.посібник./ М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища школа., 1995.– 223с.
- 4. Обозний В.В. Краєзнавча підготовка менеджерів туризму в умовах педагогічного університету: Монографія / В.В.Обозний. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – 204с.
- 5. Обозний В. В. Краєзнавство : навчальний посібник-практикум / В. В. Обозний. – К. : Міжн. фін. аген., 1997. – 265 с.

1.3. Місце краєзнавства в системі підготовки вчителів початкової школи

1.3.1. Аналіз освітньо-професійної програми підготовки студентів-бакалаврів напряму «Початкова освіта»

Підготовка студентів педагогічних факультетів до краєзнавчої роботи у початковій школі – це складна структура, і її функціонування виявляється ефективною і повноцінною за умови взаємодії всіх складників та супровідних документів: навчальних планів, програм, навчально-методичного забезпечення, системи самостійної та індивідуальної роботи, усвідомлення особистісних соціальних інтересів, розуміння студентами мети своєї діяльності й діяльності викладача.

На сучасному етапі проблема краєзнавчого вивчення рідного краю досліджується в таких аспектах: підготовка вчителя в системі неперервної педагогічної освіти (Т. Бабакова, Т. Байбара, Н. Брижак, В. Володько, В. Обозний, О. Тімець); підготовка майбутніх учителів до роботи з тимчасовими дитячими об'єднаннями (Н. Ничкало, Г. Пустовіт); підготовка вчителя до екологічного виховання на краєзнавчому матеріалі (Т. Бабакова, Г. Буковська, С. Глазачев, С. Совгіра); використання краєзнавчого матеріалу в позакласній роботі вчителя (І. Агапова, А. Александров, О. Чиж); виховання учнівського колективу засобами краєзнавства (Г. Веденеєв, Л. Дзюба, М. Качур); використання краєзнавчого матеріалу для розвитку самостійності учнів (В. Буряк), активізації молодших школярів (О. Городників), формування пізнавальної активності підлітків при вивченні рідного краю (О. Бородай, Н. Дрок). Г. Веденеєва, О. Хоружа обстоювали необхідність морально-етичного виховання школярів різного віку на краєзнавчому матеріалі.

В останні роки проводяться дослідження, спрямовані на науковий супровід краєзнавчої роботи в початкових класах.

Методика туристсько-краєзнавчої роботи з молодшими школярами розглядається М. Рафалюк та Н. Андрощук. Дидактичні умови та методику використання краєзнавчого матеріалу на уроках у початкових класах досліджувала Н. Огієнко. С. Танана розробила спецкурс «Організація краєзнавчої роботи в початковій школі».

Освітньо-професійна програма підготовки студентів-бакалаврів освітньої галузі знань 0101. «Педагогічна освіта» за напрямом підготовки «Початкова освіта» визначає нормативний зміст навчання, встановлює вимоги до змісту, обсягу та рівня освітньої та професійної підготовки фахівця відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» цієї спеціальності. Проаналізувавши рекомендований перелік навчальних дисциплін за циклами підготовки освітньо-професійної програми відповідно до Галузевого стандарту вищої освіти з нормативним терміном навчання – чотири роки, ми відмітили, що дисципліни, які несуть краєзнавче навантаження, відсутні, окрім спецкурсу «Основи краєзнавства».

Проведений аналіз навчальних планів та окремих дисциплін спеціальності 6.010102 «Початкова освіта» на предмет виявлення можливостей забезпечення формування у студентів готовності до краєзнавчої роботи в початковій школі: перший курс (історія України, основи природознавства (основи землезнавства, ботаніки, зоології), основи валеології, дитяча література); другий курс (образотворче мистецтво з методикою навчання, музичне виховання з методикою навчання, трудове навчання з практикумом, педагогіка (дидактика), історія української культури, фізична культура з методикою викладання, ритміка і хореографія); третій курс (методика навчання української мови, етнопедагогіка, методика навчання освітньої галузі «Природознавство»); четвертий курс (людина і світ з методикою викладання, історія педагогіки).

1.3.2. Краєзнавство в змісті предметів професійного циклу

Можливості кожного блоку навчальних дисциплін в краєзнавчій підготовці учителя початкових класів різні. Аналіз програм загальних гуманітарних і соціально-економічних дисциплін, проведений Т. Даниловою, дозволив виокремити дисципліни і теми, які складають наукову базу в підготовці вчителя початкової школи і розкривають питання освітнього і розвиваючого потенціалу, а також проблеми політики, історії, культури, філософії і соціології, літератури і культури рідної мови. Матеріали, представлені в роботі, дозволяють зробити висновок про те, що в процесі вивчення гуманітарних і соціально-економічних дисциплін у майбутніх учителів початкової школи формуються уявлення про історичні процеси, методологічні проблеми формування особистості, про загальні природничо-наукові основи розвитку світу, природи і особистості, проблеми особистості в соціумі, культурі і філософії, деяких інших питаннях соціально-культурного розвитку суспільства, його взаємодія з світовою спільнотою. Ці знання особливо потрібні майбутнім фахівцям для розуміння суті загальних зв'язків у суспільстві та природі.

Фахові методики (природознавства, математики, трудового навчання, української мови і літературного читання, образотворчого мистецтва з практикумом, теорії і методики музичного виховання) своїм змістом певним чином також впливають на краєзнавчу підготовку майбутнього учителя початкової школи, хоча їх можливості у цьому плані набагато більші. Зокрема, у курсі «Методика навчання освітньої галузі «Природознавство» закладені наукові основи підготовки учителя початкової школи до навчання школярів прийомам спостереження за змінами в природному середовищі, проведення простих дослідів і досліджень, роботі з приладами і устаткуванням (компасом, термометром, барометром, планшетом тощо). Згаданий курс допомагає майбутньому вчителеві глибше розкрити учням різноманіття навколишнього світу,

залежність від нього людини і зв'язок з ним, пояснити значення виробництва і праці в житті суспільства, сім'ї і кожної особистості.

У системі дисциплін вищої школи наявний цілий комплекс предметів, що своїм змістом мають можливість забезпечувати ефективну підготовку майбутнього учителя початкової школи до проведення краєзнавчої роботи. Вони об'єднані єдиною спрямованістю на розкриття взаємозв'язків, взаємовпливу і взаємообумовленості природних та соціальних процесів, на формування наукових поглядів майбутнього вчителя початкової школи. Першу групу складають навчальні дисципліни, у яких тільки окремі розділи і теми можуть розкривати деякі аспекти краєзнавчої підготовки майбутнього учителя: «Основи валеології», «Сучасна українська мова з практикумом», «Історія України», «Методика виховної роботи» та інші. Другу групу складають навчальні дисципліни «Основи ботаніки», «Основи зоології», «Основи землезнавства», «Основи екології», які мають можливість усім змістом (чи переважною його частиною) поглиблювати вказану підготовку студентів.

Практичну підготовку до такої діяльності студентів забезпечують польова і педагогічна практики. Вони абсолютно різні за видом і змістом діяльності, але об'єднані тим, що в результаті їх проходження студенти набувають досвіду практичної роботи. Польова практика на педагогічних факультетах є невід'ємною і важливою складовою частиною підготовки майбутнього учителя. Вона – важлива її ланка в природничо-науковій підготовці, оскільки сприяє закріпленню теоретичного матеріалу дисциплін «Основи природознавства», та «Основи екології» в практичній діяльності студентів. Польова практика готує студентів до проведення самостійних природничо-наукових досліджень і систематичного використання краєзнавчого матеріалу в майбутній педагогічній діяльності. Тому з цієї точки зору вона є мало не єдиним джерелом набуття таких умінь в усій системі підготовки учителя. Польова практика розглядається як безпосереднє продовження аудиторних

занять і проводиться з ними в тісному зв'язку. Основні завдання, що вирішуються у процесі її проведення, такі:

1. Формування у студентів діалектичного світогляду на природні процеси.

1. Поглиблення і розширення знань, отриманих у процесі вивчення теоретичних курсів «Основи землезнавства», «Основи ботаніки», «Основи зоології», «Основи екології», а також творче застосування їх на практиці.

2. Вироблення умінь і навичок проведення досліджень і спостережень в природі, збору і обробки матеріалів.

Ці завдання повинні вирішуватися в процесі здійснення міжпредметних зв'язків навчальних дисциплін природничо-педагогічного циклів, професійної і практичної підготовки.

Педагогічна практика є найважливішою ланкою в системі професійного становлення учителя початкової школи. У її процесі з'являється необхідна можливість об'єднати теоретичну підготовку студентів педагогічних факультетів з їх майбутньою професійною діяльністю.

Педагогічна практика студентів кожного курсу передбачає досягнення певної мети. На другому курсі студенти педагогічного факультету вчаться аналізувати навчально-виховний процес з метою визначення його структури, виявлення залежності підбору засобів і методів навчання від поставлених навчально-виховних завдань, змісту навчального матеріалу, реальних можливостей учнів і умов навчання. На третьому курсі студенти набувають умінь професійного спілкування з дітьми в процесі вивчення психологічних особливостей учнів, їх вікових й індивідуальних особливостей, вчаться виявляти спрямованість особистості школяра, особливість пізнавальних інтересів. У них формується вміння фіксувати результати педагогічних спостережень.

Діяльність студентів під час практики, яка передбачає виконання проєктів, проведення виховних заходів, екскурсій, використання краєзнавчого матеріалу на уроках, зробити висновок,

що майбутній учитель оволодіває системою знань щодо організації і проведення краєзнавчої роботи, вчиться застосовувати свої знання і уміння, накопичує досвід творчої педагогічної діяльності, формує мотиви вказаної діяльності. Це, у свою чергу, безпосередньо впливає на краєзнавчу підготовку студентів, яка є складовою частиною в системі загальної професійної підготовки.

Дослідження системи професійної підготовки фахівців дозволило виявити ряд її слабких сторін. Системний аналіз показав, що в ній існує багато протиріч, які не сприяють ефективному навчанню студентів. Зміст навчання являє собою сукупність локалізованих структур без єдиної доцільної основи організації, в якому ставляться особистісно-орієнтовані та розвивальні цілі, але не розкривається механізм їх здійснення. Таким чином, елімінується системний характер методики; не визначений механізм розумового розвитку школярів при навчанні їх названому курсу; методичний інструментарій розкривається дескриптивно, у тому числі і в описі досягнень класиків природничо-наукової освіти (В. Вахтерова, О. Герда, В. Зуєва, В. Половцова, І. Полянського та ін.); методична специфіка не виявлена; переважна більшість відомостей змісту методики мають аксіоматичний і нелогічний характер; питання екологізації освіти спираються на біотичну екологію і розгортаються поза простором і часом. Дослідження процесу реалізації методичного інструментарію в практиці початкової освіти, аналіз літератури, окремих підручників для студентів (В. Горощенко та ін., Е. Козина та ін., Н. Виноградова, Л. Нарочна та ін.) виявили тенденцію до того, що методика розвивається за наслідувальним сценарієм. Для учителя в цих умовах знання розвиваючих можливостей інструментарію стає не таким значимим компонентом діяльності. Виражену і гіпертрофовану роль набувають методичні рекомендації або посібники з поурочним плануванням, які переповнили полиці книжкових магазинів. Залишається практично не використовуваним у навчанні школярів педагогічний потенціал довідки.

Домінує в професійній підготовці ознайомлення і оволодіння основами методичного інструментарію, що типовіше для навчання на педагогічних факультетах. У студентів ВНЗ формується неправдиве уявлення про те, що для професійної роботи у школі достатньо ознайомитися з якоюсь основною частиною методик і тоді вони зможуть професійно працювати в школі (до прикладу при вивченні розділу «Методи навчання»).

З певними труднощами усвідомлюється студентами і процес формування понять. Цей розділ традиційно обумовлений слабо вираженими психологічними обґрунтуваннями, що представлені переважно окремими цитатами або поглядами психологів. Зміст розділу «Формування природничих понять і уявлень» орієнтує студентів на вивчення понять як елементів знань, хоча у ряді випадків декларується їх статус як форм мислення. Але саме у цьому аспекті і відбувається відрив структур традиційного методичного змісту від заявленої мети навчання. Поняття не зв'язується з розвитком, тим більше з інструментарієм реалізації цієї діади. Нерозв'язаним залишається питання про те, яким чином вивчення матеріалу про поняття можна використати в практиці краєзнавчої роботи у початковій школі.

Водночас, у початковій природничо-науковій освіті виникали методичні системи розвиваючої орієнтації. Л. Занков досліджував ефективність поєднання слова вчителя і використання наочності, роль спостереження як методу вивчення природи, обґрунтував розвивальне значення географії в початковій освіті, акцентував увагу методистів на необхідності цілісного пізнання навколишнього світу. У контексті методики викладання освітньої галузі «Людина і світ» в початковій школі цей розвиваючий напрям у змістовному аспекті також розробляли Т. Байбара, Н. Бібік, В. Ільченко, К. Гуз, Н. Коваль. О. Ліннік та ін.

Підкреслимо, що методична система підготовки студентів до краєзнавчої роботи у початковій школі повинна мати яскраво виражені доцільні функціональні взаємозв'язки усіх компонентів, у

тому числі, як на рівні природничо-наукових, так і методичних дисциплін. Заявляючи про необхідність організації методичної системи навчання студентів, ми, по суті, виражаємо соціально значиму вимогу до професійної підготовки. Інтегроване об'єднання природничо-наукового і методичного рівнів розглядається нами у рамках компетентнісного підходу. Провідною компетенцією майбутнього учителя є оволодіння ним способами отримання інформації про навколишній світ не лише через традиційні засоби навчання у ВНЗ III – IV рівнів акредитації, але і безпосередньо від реальної дійсності. У цьому аспекті вузівського навчання студенти вже на початку пізнавальної діяльності, на природничо-науковому рівні, повинні самі освоїти і внутрішньо зрозуміти специфічні методи і форми пізнання навколишнього світу, щоб надалі уміти їх професійно використати в навчанні школярів.

Аналіз можливостей змісту навчальних дисциплін, польової і педагогічної практик дозволяє зробити висновок про те, що майбутні вчителі отримують деякі уявлення про особливості рідного краю, взаємозалежності його культури, господарства і природи. У цілому система професійної підготовки студентів педагогічних факультетів до краєзнавчої роботи у початковій школі має включати таку програму дій, спрямовану на досягнення поставлених цілей:

1. Аналіз ситуації. На цьому етапі краєзнавча робота має бути представлена як система проєктів, що знаходяться на різних рівнях і стадіях розвитку. Завдання педагога – оцінити стан процесів функціонування і процесів розвитку шкільного краєзнавства;

2. Проблематизація. Задається контур проблеми розвитку системи підготовки студентів педагогічних факультетів до краєзнавчої роботи у початковій школі в урочний і позаурочний час, рівні її розвитку. Завданням професорсько-викладацького складу є організація краєзнавчої роботи в початкових школах як базового елемента шкільного краєзнавства в конкретних умовах регіону. Пошуковий простір має бути представлений як система освітніх

завдань, котрі відповідають умовам конкретного освітнього простору (школи, району, області);

3. **Понятійна робота.** Ми орієнтувались на те, що поняття – своєрідний інструмент переходу від задумів до дій, від концептуальних ідей до цілеспрямованої діяльності з реалізації системи професійної підготовки студентів педагогічних факультетів до краєзнавчої роботи в початкових школах України, що зрештою дозволить зорганізувати різні позиції суб'єктів процесу, скоординувати функціональну структуру для розвитку різних напрямів діяльності, досягаючи ефективного результату краєзнавчої роботи.

Таким чином, трансформація освітнього простору припускає здійснення цілого комплексу заходів, який би слугував механізмом реалізації системи професійної підготовки студентів педагогічних ВНЗ до краєзнавчої роботи в сучасній початковій школі. Інноваційний розвиток технологій педагогічного характеру, на наш погляд, забезпечується, насамперед, чіткістю авторських регіональних програм.

Розглядаючи їх як базовий елемент розвитку системи професійної підготовки студентів педвузів до краєзнавчої роботи в початковій школі, важливо:

1. Визначити сучасні цілі краєзнавчої роботи в молодших класах;
2. Виокремити шляхи їх досягнення;
3. Планувати з урахуванням ресурсів і ситуацій конкретні дії, спрямовані на досягнення цілей;
4. Організувати реалізацію цих планів;
5. Координувати взаємодію компонентів краєзнавства з підготовкою вчителів початкових шкіл у педагогічних ВНЗ;
6. Коригувати процес за результатами роботи, визначаючи найбільш ефективні напрями розвитку краєзнавчої роботи як системи.

У цілому проведений аналіз показує, що модифікування освітньої системи виявляє необхідність удосконалення змісту професійної підготовки майбутніх учителів початкових шкіл до краєзнавчої діяльності та припускає здійснення цілого комплексу акмеологічних заходів, який повинен служити механізмом реалізації системи професійної підготовки студентів педагогічних факультетів ВНЗ до краєзнавчої роботи.

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що краєзнавча підготовка базується на єдиних цінностях і нормах усіх учасників діяльності ВНЗ. Стає очевидним, що її ефективність пов'язана не лише з впровадженням формальних правил і процедур, але і з проведенням відповідної краєзнавчої роботи педагогічного факультету. Результативність краєзнавчої підготовки студентів може забезпечуватися вдосконаленням змісту та використанням активних методів навчання, форм та засобів підготовки студентів до краєзнавчої роботи в початковій школі при забезпеченні відповідних умов цієї підготовки.

Семінарське заняття. Теоретичні основи краєзнавства. Понятійний аспект краєзнавства

Мета: поглибити та систематизувати знання щодо наукового апарату; розкрити функції краєзнавства як науки; дослідити зв'язок краєзнавства з іншими науками.

Питання для обговорення

1. Предмет і завдання краєзнавства.
2. Функції краєзнавства в початковій школі.
3. Методи краєзнавчого дослідження.
4. Зв'язок краєзнавства з іншими науками.

Завдання практичного характеру

1. Проаналізуйте зміст визначеної викладачем теми. Виділіть основні краєзнавчі поняття теми.

1. Підготуйте глосарій основних понять краєзнавства

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Як можна охарактеризувати реалізацію краєзнавчої освіти у ВНЗ.
2. Як можна удосконалити краєзнавчу освіту студентів педагогічних ВНЗ.

Питання для самостійного опрацювання

1. Краєзнавча діяльність студентів у сучасному середовищі.
2. Проектна краєзнавча діяльність студентів.
3. Як можна охарактеризувати систему здійснення краєзнавчої освіти на педагогічних факультетах ВНЗ.

Рекомендована література

1. Кузьма-Качур М. І. Краєзнавство в навчально-виховному процесі початкової школи: навчально-методичний посібник / М. І. Кузьма-Качур. – Мукачево : МДУ, 2011. – 108 с.
2. Кузьма-Качур М.І. Метод проектів в курсі «Природознавство» початкової школи. Навчально-методичний посібник / М.І.Кузьма-Качур. – Мукачево:МДУ, 2013. – 72с.
3. Луцан Н.І. «Людина і світ» в інноваційних педагогічних технологіях. Навчальний посібник. / Н.І.Луцан. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2012. – 184с.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ КРАЄЗНАВСТВА

2.1. Географічне краєзнавство. Історичне краєзнавство

2.1.1. Об'єкт і предмет географічного краєзнавства

Краєзнавство, виходячи зі своєї сутності, може бути структурованена різноманітні складові, які виокремлюватимуться, опираючись на різні підходи до дисперсизації.

Я. Жупанський і В. Круль пропонують загальне національне краєзнавство диференціювати на географічне, історичне і соціальне краєзнавство (останнє, згодом, пропонується перейменувати у суспільне). Об'єднуючим тут є початковий елемент, тобто – територія, а отже, географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства. Географічне краєзнавство досліджує рідний край, керуючись основами географічних знань.

У різний час аксіоми і постулати окремих аспектів краєзнавства та його складової географічного краєзнавства формували відомі радянські географи і методисти М.Баранський, О.Барков, О.Борзов, І.Матрусов, Ю.Саушкін, К.Строев. В Україні питання загально-краєзнавчої та географо-краєзнавчої теорії плідно розробляли О.Діброва, К.Дубняк, Я.Жупанський, В.Замковий, Ф.Заставний, І.Ковальчук, М.Костриця, М.Крачило, В.Круль, В.Кубійович, О.Маринич, Я.Мариняк, Ф.Матвієнко-Гарнага, М.Откаленко, І.Ровенчак, С.Рудницький, С.Русова, І.Тесля, Т.Тетерський, П.Тутковський, О.Шаблій, Є.Шипович, П.Шищенко, М.Янко та інші.

Географічне краєзнавство, з точки зору Б.Чернова та А.Сиротенко, є системою знань, яка відображає різні взаємозв'язані елементи дійсності рідного краю, – унікальність природи, систему розселення етнічних груп, що склалися історично, особливості розвитку господарства і духовної культури... Виходячи з

цього, об'єктом географічного краєзнавства у вигляді просторової (територіальної) системи є природно-господарсько-культурна система (ПГКС) рідного краю.

Об'єктом географічного краєзнавства є природно-територіальні системи своєї місцевості.

Предметом – природа, населення й господарство краю.

Ф. Мільков характеризує географічне краєзнавство багатопредметним і різнофункціональним. Він вважає його видом громадської діяльності (оскільки краєзнавство почало розвиватися на громадських засадах), локально-регіональною географією, розрізняючи при цьому локальний і регіональний рівні краєзнавчого дослідження. Виходячи з цього, об'єкти дослідження відрізняються своїми територіальними обсягами: найменші – у локальних вимірах і найбільші – у регіональних. Предметом вишукування останніх виступають навчально-виховні, культурно-освітні та прикладні аспекти географо-краєзнавчих робіт. За Ф. Мільковим, екологічний моніторинг, топоніміка, художня література, пейзажний живопис складають предметну базу локального рівня краєзнавчих досліджень.

Науковці П. Шищенко і Н. Муніч теж розглядають сучасне географічне краєзнавство багатопредметним. Його об'єктно-предметна сутність, наукові і практичні виміри пов'язані з функцією першої ланки в системі: краєзнавство – країнознавство – регіональна географія – географія. Географічне краєзнавство має своїм просторовим об'єктом територію (край), акваторію з островами, які мають ознаки етноландшафтно-господарської цілісності в межах яких простежуються взаємозалежності між природними умовами, природними ресурсами і етносом, способами господарювання, ментальністю і духовними цінностями. Заданого підходу, на наш погляд, упускається історичний аспект, хоча ретроспективний огляд території є важливим при висвітленні її географо-краєзнавчої характеристики. Ретроспекція присутня при розгляді етносу і природних умов, але за такої позиції головним виступає етнічний

часовий детермінізм і до уваги не береться весь історичний процес, який виходить за межі розвитку будь-якого етноландшафтного організму.

Виявляючи теоретико-методологічні проблеми географічного краєзнавства, Я. Мариняк визначає останнє як комплексну науку, що досліджує взаємодію між людиною і природою, конкретизує історико-культурний процес, є засобом розвитку національної самосвідомості та усвідомлення необхідності збереження довкілля. Тому предметом його вивчення є територіальна організація суспільства в межах етнічної території українського народу, в різних історико-географічних областях, етнічних регіонах, адміністративних та економічних районах, місцевостях.

Об'єктами ж дослідження є історико-географічні краї суцільної етнічної території, а також суспільно-територіальні комплекси, що сформувалися на території України. В основі об'єктів географічного краєзнавства, надумку Я. Мариняка, представлені локальні поселення з їх оточенням, низові адміністративні райони. Зрозуміле бажання автора до об'єктної частини краєзнавства залучити якомога більший територіальний асортиментіз межами різного наповнення: власне краєзнавчого, суспільного, поселенського, адміністративного.

М. Паламарчук і О. Паламарчук основним об'єктом географічного краєзнавства вважають суспільно-територіальний комплекс (СТК) певної території, який характеризується сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворюваних об'єктів. Проте СТК, як об'єкт вивчення, стверджує географічний характер краєзнавчих знань, але зовсім не вичерпує їх. Окрім знань про СТК, краєзнавство містить у собі знання історії, населення, духовної і матеріальної культури певної території.

Виходячи з означеного вище, наголосимо, що об'єктом географічного краєзнавства є територія як простір із певними етнонаціональними і етнорегіональними межами. Дана територія повинна характеризуватися своїми природними особливостями (на мезо- і мікрорівнях), своєрідністю історичного і господарського

розвитку, заселенсько розселенських процесів, демографічною і поселенською структурою, суспільною інфраструктурою, матеріальною і духовною культурою її мешканців. Найоптимальнішою за обсягами територіальною одиницею краєзнавства, що визначає його сутність, є історико-географічний край (ІГК). Отже, основним територіальним об'єктом краєзнавства є ІГК як етноприродна суспільно-історична демографо-поселенська територіальна система.

Предметом дослідження географічного краєзнавства виступає просторова організація українського етнічного масиву, що інтегрується у межах суцільної української етнічної території та диференціюється на ІГК. Усе «речовинне» наповнення останніх – поверхня, клімат, гідрографія, поселення, демографічні характеристики, господарство тощо складатимуть собою також предметну географо-краєзнавчу базу.

2.1.2. Періодизація географічного краєзнавства

На думку М.Костриці, географічне краєзнавство України у своєму розвитку пройшло всі основні етапи еволюції: *витоки – початки* (зародження) – *становлення – утвердження* і виокремлює наступні етапи у розвитку ГКУ, причому кожний із виокремлених етапів включає певні періоди, які мають свою специфіку і особливості [костр автореф]:

1-й етап. V –IV ст. до н. е. –XVII ст. – витоки або стихійно-описовий (емпіричний) етап, який є своєрідною предтечею початків (зародження) географічного краєзнавства.

«Витоки географічного краєзнавства в Україні». Цей етап ГКУ за тривалістю співвідноситься з витоками класичної науки і охоплює час від появи найдавнішої людини до XVII ст. включно. У свою чергу, в межах цього етапу виокремлено найдавніший, античний та середньовічний періоди.

Найдавніший період (40–35 тис. років тому – V–IV ст. до н. е.) характеризується елементарним пізнанням людиною природи. Елементи наукових знань були невідривними від практичної діяльності людини і її ілюзорного уявлення про світ і своє місце в ньому. Маючи своїм джерелом конкретно-практичний досвід, елементи наукових знань часто виступали в міфологічних, магічних уявленнях. Саме на епоху міфологічних уявлень припадають витoki краєзнавства як процесу пізнання краю.

На античний період (V–IV ст. до н. е. – середина I тис. н. е.) припадають перші краєзнавчі описи українських земель стародавніми греками та римлянами. Першим географом і краєзнавцем, істориком і етнографом, що досліджував Україну, по праву вважається Геродот (484–425 рр. до н. е.). Значну увагу краєзнавчим дослідженням України приділяли видатні вчені античності, зокрема грецький географ і історик Страбон (66 р. до н. е. – 20 р. н. е.) та римський астроном, картограф, географ Клавдій Птолемей (бл. 90 р. – 168 р. н. е.).

Середньовічний період визначається у межах V–XVII століть. У давньоруський час «географічно-краєзнавчий» аспект, асоціювався в широкому розумінні з освоєнням території, і відігравав важливу роль у житті. Розвиток господарства, внутрішні і зовнішні зв'язки викликали потребу в накопиченні різнобічної інформації про географічні особливості території.

Важливий внесок у розвиток ГКУ у цей період зробив французький інженер і дослідник Г. Л. де Боплан, який видав перші докладні карти та комплексний краєзнавчий опис України.

В цілому цей етап характеризується первісним накопиченням краєзнавчих знань, які як правило, використовувалися нашими предками для господарських і воєнних потреб.

2-й етап. XVIII – середина XIX ст. – початки (зародження) або цілеспрямовано-описовий етап ГКУ.

«Початки (зародження) українського географічного краєзнавства (XVIII – перша половина XIX ст.)». Цей етап історії

ГКУ найтіснішим чином пов'язаний з практичними завданнями збирання владою різноманітної інформації для потреб господарського освоєння величезних просторів Російської імперії, у тому числі й України. За часом він збігається з намаганнями географії вибороти своє «місце під сонцем» серед інших фундаментальних наук. На той час у боротьбі за самоутвердження географічне краєзнавство в сучасному його розумінні ще не мало чітко означеного об'єкту та предмету дослідження і, як правило, «розчинялося» в інших споріднених і суміжних науках – таких, як природознавство, метеорологія, історія, етнографія, демографія, статистика тощо.

У XVIII ст. сталися значні якісні зміни у методах краєзнавчих досліджень. Крім чисто описових, які були характерними для попереднього етапу розвитку географічного краєзнавства, тепер все більше стали застосовуватися анкетний, опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний та інші методи науково-аналітичних досліджень. Краєзнавчо-географічні описи стали носити комплексний характер і являли собою синтез картографічних, фізико-географічних, економіко-географічних та демографічних характеристик певної території. Цей етап розвитку ГКУ поділяють на анкетно-описовий, експедиційний та статистичний періоди.

Анкетно-описовий період пов'язаний насамперед з діяльністю І. Кирилова, В. Татіщева, М. Ломоносова та інших російських вчених, а також численних відомств і товариств, що здійснювали різноманітне вивчення природи Російської імперії, в тому числі й України.

На початку XVIII ст. прискорився розвиток всіх галузей господарства, поглиблювався територіальний поділ праці. Запити практики вимагали дальшого вивчення природи, населення і господарства. Це, в свою чергу, викликало потребу у розгортанні геодезичних зйомок, створенні нових карт, атласів, різноманітних регіональних економіко-статистичних та етно-

демографічних описів. Більшість з цих описів були за своєю суттю власне географічними і носили яскраво виражений краєзнавчий характер.

Експедиційний період. Діяльність М. Ломоносова та його послідовників заклала підґрунтя для проведення в Україні комплексних краєзнавчих географо-картографічних досліджень, які увійшли в історію під назвою епохи «Академічних експедицій 1768–1774 рр.». Керівниками академічних експедицій, як правило, призначалися широко освічені, різнобічно ґрунтовані вчені. Експедиції сприяли піднесенню інтересу до поглибленого вивчення України, зародженню наукового географічного краєзнавства.

Статистичний період. У першій половині XIX ст. посилювався інтерес до вивчення теренів Російської імперії з боку провідних урядових установ і наукових товариств. Найбільший успіх на цій ниві пов'язаний з ім'ям статистика К. Арсенєва. Йому належить заслуга у складанні першого економіко-географічного опису країни з використанням спеціальної краєзнавчої програми та районування Російської імперії за господарською спеціалізацією.

Україна, як бачимо, постійно перебувала в полі зору російських дослідників. Звичайно, що жодний з цих вчених-великодержавників не визнавав українців за окрему націю, а Україну – за політико-географічну одиницю. Незважаючи на те, що цей етап у розвитку географічного краєзнавства в Україні багатьма історіографами ототожнюється з великодержавними колонізаторськими інтересами Російської імперії, найголовнішим підсумком було те, що дослідники всіх фахів спільними зусиллями здійснили важливу історичну місію – сприяли зародженню в Україні краєзнавства як науки.

Розвиток краєзнавчих студій у першій половині XIX ст. Найтіснішим чином пов'язаний з іменами М. Максимовича, М. Іванишева, М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка. Спираючись у своїх працях на конкретні місцеві матеріали, ці видатні діячі української науки і культури активно відстоювали

національні права українського народу, його самобутність, зафундували загальнодемократичні, гуманістичні напрями краєзнавчої діяльності, заклали методологічні засади досліджень «малої батьківщини», зокрема «земельний» напрям, сприяли створенню різноманітних організаційних форм ГКУ.

На цьому етапі відбувається формування нових орієнтаційних підходів українського суспільства до усвідомлення себе як окремої історичної спільності. Провідна роль у цій справі належала інтелігенції, яка мала високу, іноді навіть європейську освіту. Саме завдяки українській інтелігенції наприкінці XVIII ст. відбувається зародження ГКУ, яке пов'язане насамперед з іменами Ф. Туманського, О. Шафонського, В. Рубана, Я. Марковича та інших передових представників української еліти.

Зацікавленість у дослідженні й оцінці природних та економічних ресурсів, розміщення населення і продуктивних сил українських земель поштовхнули до формування в Україні вищої школи. Незважаючи на централістську та русифікаторську політику царського уряду, який намагався штучно зосередити всі найкращі наукові сили в Москві і Петербурзі, на початку XIX ст. в Україні (Харкові, Києві, Одесі, Кременці, Ніжині) зароджується мережа вищих навчальних закладів.

3-й етап. Друга половина XIX — початок XX ст. — становлення організаційних форм, наукових шкіл, центрів та напрямів ГКУ.

«Становлення організаційних форм географічного краєзнавства України» висвітлюється діяльність на ниві географічного краєзнавства Комісії для опису губерній Київського навчального округу (1851–1864 рр.) та Південно-Західного відділу Руського географічного товариства в Києві (1873–1876 рр.).

Під впливом Руського географічного товариства, створеного 1845 р. у Петербурзі, на початку 50-х років XIX ст. в Україні склалися об'єктивні передумови для реалізації задумів численних шанувальників і дослідників рідного краю щодо організації першої наукової інституції краєзнавчого спрямування.

Нею стала Комісія для опису губерній Київського навчального округу, створена за ініціативи вчених Київського університету. Опис губерній, що входили до складу округу, передбачалося досліджувати в географічному, статистичному та історичному напрямках. Найяскравіший внесок у діяльність Комісії зробив видатний статистик і економіст Д. Журавський, який розробив взірцевий план опису губерній та здійснив його практичну реалізацію, видавши тритомний «Статистичний опис Київської губернії». За повнотою матеріалів та методикою їх обробки праця Д. Журавського являла видатне наукове краєзнавче дослідження, яке відзначалося комплексністю вивчення природи, населення і господарства. Вченим було закладено основи мікрорайонування досліджуваної території, виділення так званих «полос». Зазначимо, що дане дослідження проводилося шляхом поєднання експедиційного (польового) і камерального методів.

Діяльність Комісії для опису губерній Київського навчального округу стала найвищим досягненням регіонального географічного краєзнавства середини XIX ст. в Україні. Її значення полягало не лише в тому, що вона першою стала на шлях комплексного краєзнавчого вивчення значної частини України, запропонувавши нову методику для наукових розробок, а й в тому, що вона виробила цілісний системний підхід до вивчення регіону в історико-природничому і економіко-географічному аспектах. За рівнем діяльності і масштабами охоплення території Комісію для опису губерній Київського навчального округу можна вважати першою науковою інституцією з географічного краєзнавства в Україні. Хоча Комісія проіснувала недовго, вона своїм науковим доробком зробила важливий внесок в удосконалення методики географо-краєзнавчих досліджень в Україні, заклала його наукові підвалини.

Естафету краєзнавчого дослідження України прийняв Південно-Західний відділ Руського географічного товариства, створений 1873 року у Києві. Саме з діяльністю Товариства пов'язане подальше становлення організаційних форм ГКУ в Україні. У

створенні Відділу РГТ в Києві велика заслуга належить видатному українському вченому П. Чубинському. Проведена під його керівництвом експедиція у Південно-Західний край і виданий за її результатами 7 томний звіт стали видатним досягненням української науки. Вченим вперше було здійснено комплексний аналіз української людності, науково обгрунтовано цілісність України та єдність українського народу як найсуттєвішу передумову української державності. П. Чубинський в основу краєзнавчих досліджень поклав суспільно-географічні принципи. Праці П. Чубинського мають яскраве «національне обличчя», «український характер» та «проникнуті українським науково-культурним самовизначенням» вивели ГКУ з регіонального на європейський рівень, стали справжньою краєзнавчою енциклопедією України, а закладена вченим парадигма краєзнавчих досліджень поклала початок процесу первинної інституціалізації ГКУ.

У цей період активізувалась краєзнавча діяльність університетських центрів. Завдяки університетським вченим та науково-краєзнавчим товариствам наприкінці XIX – першій третині XX століття відновився процес створення організаційних форм ГКУ, який, у свою чергу, привів до формування наукових центрів, шкіл, диференціації та спеціалізації напрямів досліджень, всебічному вивченню теренів України на регіональному і локальному рівнях. Краєзнавчий рух в науковому і соціальному просторі зайняв важливу нішу, що зумовило й прискорило передумови його первинної інституціалізації.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. На Слобожанщині на новий якісний рівень географічну науку підніс видатний вчений і мандрівник, професор Харківського університету А. Краснов. Вінцем діяльності вченого стало заснування ним першої університетської географічної кафедри в Україні та створення власної науково-краєзнавчої школи.

У першій третині ХХ ст. Справу А. Краснова продовжили професори О. Івановський і О. Федоровський, які зробили неоцінений внесок у становлення наукового краєзнавства.

С. Рудницький спільно з В. Гериновичем, К. Дубняком та іншими однодумцями і учнями він заснував Науково-дослідний інститут географії і картографії (УІГК), який розгорнув активну діяльність у вивченні України. Разом з Харківським науковим товариством, Слобожанською комісією краєзнавства при ВУАН та Українським комітетом краєзнавства вчені УІГК піднесли роль Харківської науково-краєзнавчої школи до всеукраїнського рівня.

Розвиток і становлення ГКУ в Галичині невіддільно пов'язані із специфікою суспільно-політичного становища в регіоні і насамперед з багаторічним його входженням до Австрійської імперії. Тож передумови формування Галицької науково-краєзнавчої школи закладалися представниками австрійської (Б. Гакет) та польської (А. Реман, Є. Ромер) географічних шкіл. Важлива організаторська і наукова роль у розбудові галицького краєзнавства належить представникам української науки: І. Франку, М. Грушевському і, насамперед, С. Рудницькому та В. Кубійовичу.

І. Франко першим ввів і обґрунтував серед українських вчених термін «краєзнавство» у сучасному розумінні його значення, виклав його суть, визначив роль та місце у житті суспільства, зробив критичний аналіз його історіографії, доклав практичних зусиль до організації першої академічної інституції в Україні – Наукового товариства Шевченка.

Теоретичні засади ГКУ розробив і обґрунтував один із фундаторів української географічної науки С. Рудницький. Вчений теоретично обґрунтував наукові засади дослідження України: морфографічний (зовнішній опис явищ і процесів); структурний (опис головних складників); динамічний (розвиток явищ у часі) та генетичний (розкриття причинних зв'язків між явищами і процесами) тощо. Продовжувачами справи С. Рудницького та його послідовниками і учнями стали: І. Тесля, О. Степанів, М. Кордуба, В

Кубійович, Я. Миколаєвич. Важливою організаційною структурою географічного краєзнавства стала Математично-природописно-лікарська секція НТШ.

Послідовник С. Рудницького видатний вчений-енциклопедист і організатор краєзнавчої науки В. Кубійович підніс галицьке географічне краєзнавство і очолювану ним Географічну комісію НТШ на європейський рівень.

Після ліквідації Південно-Західного відділу Руського географічного товариства роль головного координаційного центру наукового географічного краєзнавства у Наддніпрянській Україні перебрало на себе Київське товариство природодослідників. Вважалося, що природодослідники далекі від політики і тому ставлення до них з боку царської влади було відносно лояльним і ліберальним.

У Київському товаристві природодослідників розкрився організаційний та науковий талант П. Тутковського, якому, поряд з С. Рудницьким, судилося стати головним теоретиком та практиком ГКУ, засновником Київської і Волинської науково-краєзнавчих шкіл. Наголошуючи у своїх працях на провідній ролі і значенні географічного краєзнавства, П. Тутковський вихідним і основоположним поняттям у своєму вченні вважав краєвид. На основі розробленої типології краєвидів П. Тутковським було складено мапу природних районів України. Ці дослідження широко використовувалися для прийняття управлінських рішень щодо оптимізації сільськогосподарського виробництва, вони увійшли до схеми розвитку продуктивних сил України. Комплексне краєзнавче вивчення території України акад. П. Тутковський вважав одним з найважливіших завдань географічної науки. Як заповіт сучасникам звучать слова вченого про актуальність дослідження краєвидів, які на думку вченого, мають важливий вплив на усе господарство і побут.

Великий внесок у формування Київської науково-краєзнавчої школи на взаємодотуку історичної та географічної наук зробив

М. Грушевський. Доводячи важливість регіональних досліджень, вчений та його соратники пропонували поглиблене вивчення України здійснювати у «вертикальному» і «горизонтальному» вимірах. Перший з них передбачав вивчення України на предметно-хронологічному рівні, другий – на регіонально-краєзнавчому. Запропоновані М. Грушевським методологічні засади порайонного дослідження України заклали міцний фундамент для розвитку регіоналістики і краєзнавства. Але розпочатий Й. Сталінін та його поплічниками наступ по всьому фронту на українську культуру і науку унеможливив подальше проведення краєзнавчих досліджень та функціонування численних краєзнавчих інституцій.

Формування Одеської науково-краєзнавчої географічної школи пов'язане з діяльністю вчених Новоросійського університету, Одеської Комісії краєзнавства при ВУАН, Одеського товариства природознавців та їх лідерів – видатних дослідників-природознавців П. Бучинського, О. Клосовського, О. Набоких, Г. Танфільєва. Останньому належить розробка теоретичних і практичних засад регіонального краєзнавства Півдня України.

На теренах Правобережної України розвиток краєзнавства протягом тривалого часу відбувся стихійно, насамперед завдяки зусиллям окремих вчених-ентузіастів, краєзнавців-аматорів та громадських природничих і краєзнавчих товариств.

Найбільшою активністю відзначалися Товариство дослідників Волині в Житомирі та Товариство подільських природодослідників і любителів природи у Кам'янець-Подільському. Саме цим осередкам судилося відіграти провідну роль у формуванні Волинської а Подільської науково-краєзнавчих географічних шкіл, закласти передумови первинного процесу інституціоналізації географічного краєзнавства в регіоні.

4-й етап. 40–80 ті роки ХХ ст. – перехідний етап – час складних трансформацій ГКУ в умовах тоталітарної системи.

Географічне краєзнавство України в умовах радянської політичної системи (40–80 і роки ХХ ст.) пройшло складний процес

функціонування. Організаторську роль у розвитку географічного краєзнавства у цей час взяв на себе Український філіал Географічного товариства СРСР, заснований 1947 року. Велика заслуга у розробці теорії і практики географічного краєзнавства у 50–70 і роки належить професору О. Діброві – автору стабільних підручників з географії України для загальноосвітньої та вищої шкіл. За ініціативи вченого відділом методики географії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР було засновано щорічний журнал «Краєзнавство в школі», випуск географічних нарисів «Області УРСР».

На хвилі піднесення краєзнавчого руху у 60 і роки в Україні відбувся об'єктивний процес його диференціації, набули розвитку всі його форми: наукове, громадське та педагогічне. Значного розвитку у державі набув туризм, який став органічною складовою краєзнавчого руху, утвердився як важливий інструментарій пізнання природи, історії, культури України, важливим чинником гармонійного розвитку громадян.

У 40–80 х роках розвиток українського географічного краєзнавства відбувався у руслі ідеологічних постулатів тогочасної комуністичної системи, яка ретельно дотримувалася вказівок «старшого брата» щодо росієцентристської парадигми розвитку держави. Незважаючи на окремі успіхи у розвитку краєзнавчого руху в Україні, зокрема вихід Географічної енциклопедії України (видання завершилося вже у роки незалежності), 26 томної «Історії міст і сіл України», серії географічних нарисів «Області України», географічної серії «Природа України» та інших локальних досягнень, в цілому наукове краєзнавство, як і за часів царської Росії, служило аморфним додатком до обслуговування пануючої системи, яка вступила в завершальний період свого існування.

5-й етап. 90 і роки XX ст. – початок XXI ст. – утвердження ГКУ як наукової дисципліни в умовах державної незалежності.

Після розпаду радянської імперії і здобуття Україною державної незалежності розвиток національного краєзнавства набув нових

якісних параметрів. Склалися об'єктивні передумови відновлення процесу його інституціалізації, перерваного насильницькими методами в ході соціалістичного експерименту. У березні 1990 року відбулося народження Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК), яка стала на чолі краєзнавчого руху. Координуючу роль у становленні організаційних структур географічного краєзнавства в державі взяли на себе Інститут географії НАН України, Інститут туризму, Академія педагогічних наук України (АПНУ), краєзнавча комісія Українського географічного товариства, Географічна комісія Наукового товариства Шевченка у Львові, провідні державні університети (згодом національні), державні педагогічні інститути, обласні регіональні осередки УГТ, природничі музеї, Асоціація вчителів географії України.

У нових суспільно-політичних умовах наукове географічне краєзнавство набуло конструктивних рис. Практичне втілення знайшло географічне краєзнавство у вищій та загальноосвітній школах. З 1992/93 навчального року у 5-му класі шкіл України було впроваджено пропедевтичний курс «Географія рідного краю».

На сучасному етапі географічне краєзнавство України включає такі організаційні форми: державне, громадське і педагогічне. Сучасне географічне краєзнавство посідає провідне місце в системі українського краєзнавства в цілому і в своєму розвитку вийшло на соціальний рівень інституціалізації. ГКУ набуло важливого науково-дослідницького, навчально-виховного, культурно-освітнього і практичного значення. Модерна концепція ГКУ за своїм змістом, напрямками і завданнями базується на пріоритеті національної ідеї, характеризується багатогалузевістю і комплексністю, послуговується у своїх дослідженнях аксіомами, закономірностями і принципами географічної науки, насамперед країнознавства і регіоналістики є важливою складовою безперервної краєзнавчої освіти.

2.1.3. Основні джерела і методи дослідження

Основними джерелами щодо географо-краєзнавчих досліджень є літературні, картографічні, статистичні, архівні, усні джерела, пам'ятки історії і культури, спостереження за об'єктами й процесами природи, методи польових досліджень.

Літературний метод (краєзнавча бібліографія) вивчення дає можливість попередньо ознайомитись про територію.

Краєзнавча бібліографія, як бібліографія взагалі, – важливий засіб інформації про літературу, яка вийшла в минулому і є в планах випуску нової літератури.

Основним об'єктом краєзнавчої бібліографії є енциклопедії, монографії, підручники й навчальні посібники, довідники й путівники, статті у збірниках наукових праць, брошури, нариси й мемуари, публіцистика й художня література, статті у періодичних виданнях (газети і журнали).

Серед книг з географічного краєзнавства енциклопедичні видання й монографії присвячені Україні так і її регіонам.

Отже, з поміж енциклопедичних видань виділимо наступні:

– Географічна енциклопедія України: в 3-х томах. / Редкол.: О.М. Маринич (відп. Ред.) та ін. – К.: «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 1989 – 1993.

– Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти томах. – К.: Гол. Ред. Укр. Рад. Енцикл. АН УРСР, 1967 – 1973.

– Енциклопедія Українознавства: в 12-ти т. Гол. Ред. В.Кубійович, 1949-1985.

Важливе значення для географічного краєзнавства мають також і монографії, присвячені окремим компонентам природи, які може згрупувати наступним чином:

1. Бучинский И.Е. Климат Украины.-Л.:Гидрометеиздат, 1960.

2. Бучинский И.Е. Засухи, суховеи, пыльные бури на Украине и борьба с ними, 1970.

3. Боднарчук В.Г. Геологія родовищ корисних копалин України.-К.: Наукова думка, 1966.

4. Цись П.М. Геоморфологія УРСР.-Львів: Вид-во Львів. У-нту, 1962.

5. Физико-географическое районирование Украинской ССР. Изд. Киев. У-та, 1968.

З поміж регіональних досліджень природи гідне місце займає серія монографій, присвячених природі Західних областей за ред. професора К.Геренчука та інші видання такого типу.

Доповнюють узагальнені монографії, видання з окремих компонентів природи. Так, у 60-70-ті рр. У всіх областях України випущено книги, в яких подано характеристику окремих компонентів.

Цей перелік монографічних досліджень доповнює література з історичної тематики, яка має велике значення для географічного краєзнавства, позаяк розкриває історичні передумови розвитку території (регіону, області, району і т.д.). Для прикладу: Грабовецький В.В. Гуцульщина XIII – XIX століть.-Львів, 1982 та ін.

Зацікавленість у краєзнавців становлять монографічні дослідження присвячені історії, географії областей, районів, міст, сіл які видано українською діаспорою. Для прикладу: Бучацький В. Лемківщина і лемки. Торонто, 1961.

У підручниках й навчальних посібниках вміщено велику кількість краєзнавчого матеріалу, із яких можна відзначити місце територій в державі. Перша книга з географії України вийшла у 1910 р. Отже, подаємо короткий перелік основних навчальних посібників з географії України:

1. Рудницький С.Л. Коротка географія України. Фізична географія. Київ: Лан, 1910.

2. Географія українських і суміжних земель.-Краків-Львів: Українське вид-во, 1943.

3. Діброва О.Т. Географія Української РСР.-К.: Рад. Школа, 1958.

4. Паламарчук М.М. Экономическая география Украинской ССР.-К.:Вища школа, 1977.

5. Заставний Ф.Д. Географія України: у 2-х книгах.-Львів: Світ, 1994.

6. Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник / За ред. Проф. Шаблія О.І. – Львів: Світ, 2000.- 680 с.

Значно доповнюють фактичний матеріал підручників, посібників з географії України, аналогічні видання по окремих областях.

Випущено дуже багато довідників і путівників, які є різними за обсягом, профілем призначення. В основному вони присвячені: Україні, областям, окремим містам, курортам, туристським маршрутам, меморіальним місцям, музеям та іншим визначним місцям.

Звичайно, ці довідники і путівники містять матеріал в якому висвітлені як окремі аспекти певної території так і узагальненості.

Відомо ряд спеціалізованих довідників, які дозволяють у польових умовах самому встановити назви й властивості мінералів і гірських порід, типів ґрунтів, рослинних і тваринних видів. Для прикладу: Полевой определитель почв / Под ред Н.И.Полупана, Б.С.Носко, В.П.Кузьмичева.-Киев.: Урожай, 1981.

Гідне місце у переліку краєзнавчої літератури належить невеликим за обсягом та тематикою виданням – брошурам. Для прикладу: Радзівський В.О. Подорож у підземну казку.-Львів: Каменярь, 1973.

Велику групу джерел до географічного краєзнавства становлять художня література, нариси і мемуари, публіцистика. Отже, до групи літературних джерел краєзнавчих знань про природу належить творам національної художньої літератури. Варто згадати про мемуарну літературу. Значення спогадів дуже велике. По-перше, вони доповнюють, і часом дуже, істотно, деякі, наявні в інших джерелах. Чим менше збереглося інших джерел, тим більше зростає значення мемуарів, присвячених даним подіям. Іноді мемуари

виступають єдиним джерелом зведень про ті або інші події. По-друге, вони передають колорит епохи. Автори мемуарів можуть в міру своєї спостережливості, пильності, літературного обдарування зобразити людські характери, передати напруженість даного періоду, пояснити мотиви поведінки одних або інших людей.

Значно доповнюють краєзнавчі джерела *статті* у періодичних виданнях (журнали і газети). Так, серед журналів відомі своїм краєзнавчим спрямуванням «Український географічний журнал», «Краєзнавство». Важливе місце належить виданням вищих навчальних закладів України, вчені записки наукових товариств, науково-дослідних інститутів.

Сучасні *картографічні джерела* умовно можна виділити наступні: атласи, стінні, топографічні карти, путівники. Серед атласів, що вийшли в Україні можна їх згрупувати наступним чином: електронні версії, академічні видання, а також шкільно-краєзнавчі атласи областей для учнів 5-9 класів, туристичні атласи Криму і Карпат.

Прикладом електронних атласів є:

- 1) Електронний атлас України.
- 2) Електронний атлас Українського Причорномор'я та ін.

Найбільшої уваги заслуговують академічні видання: «Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР у 1978 г.», «Атлас почв Украинской ССР» у 1979 р., «Агроклиматический атласа Украинской ССР» у 1967 р. та ін.

Випущені загальногеографічні та тематичні карти України, так і по окремих районах (стінні) є надійним помічником краєзнавця.

Демократизація й відкритість суспільства дала можливість випустити у світ серію топографічних карт областей України, які є надійною основою для географо-краєзнавчих досліджень.

Путівники і план-схеми міст, а також конкретні туристичні маршрути є доброю підвалиною для туристсько-краєзнавчої роботи вчителя.

Детальний аналіз карт і атласів дає можливість краєзнавцю виявити фактичні дані, які характеризують компоненти природи і їх територіальні градації в межах свого краю, територіальну диференціацію галузей господарства, встановити умови їх розвитку, вияснити просторову структуру, прослідкувати історико-географічні особливості розвитку.

Значення карт у краєзнавчих дослідженнях не обмежується лише аналізом їх для виявлення фактів, що характеризують край. Вони є важливим засобом фіксації зібраних фактів.

Статистичний метод широко застосовується для вивчення господарства, населення й економічних зв'язків області, району, поселення з іншими територіями України та поза її межами. Цей метод передбачає відбір і аналіз кількісних показників сільськогосподарських промислових підприємств, установ і відомств з наступним складанням карт, схем, таблиць, графіків, діаграм.

Архівні джерела. Державні архіви зберігають багатотомовий спадок народу. Для краєзнавчих досліджень досить корисні фонди центральних архівів і обласних. В останніх зберігається багато фондів які поділяються на історичні періоди, куди входять фонди колишніх губернських (воєводських) установ, таких як канцелярія губернатора, губернські управління, жандармські управління, губернський статистичний комітет і т.д. У складі радянських фондів обласних архівів знаходяться документи місцевих органів державної влади, судових органів, підприємств промисловості і сільського господарства, навчальних закладів, культурно-просвітніх установ, профспілок та інших організацій.

Основою усних джерел виступають *розповіді старожилів* у пам'яті яких збереглися дані про події радянського періоду історії.

Пам'ятки історії культури необхідно розглядати не тільки як об'єкт краєзнавства, але і як продукт встановлення суспільних відносин, безпосереднього відображення конкретної сторони людської діяльності.

Спостереження об'єктів і процесів природи як джерело краєзнавчих знань – безпосереднє вивчення природи і окремих її красот під час самостійних поїздок, екскурсій, краєзнавчих експедицій, головною метою якої є:

– визначити місцезнаходження об'єкта природи (геологічне відслонення і т.д. і проведення спостережень за ними);

– спостереження явищ і процесів природи своєрідних погодних явищ, зміни рівня водних об'єктів, зміни рослинного покриву на різних ділянках рельєфу, а також фенологічні спостереження (за фазами змін природи);

– вивчення стану заповідних об'єктів природи.

З усього сказаного щодо джерельної бази з географічного краєзнавства можна зробити такі висновки:

1) в Україні створена чисельна інформаційна база географо-краєзнавчих досліджень, яка вимагає на сьогоднішній день детального упорядкування;

2) ці джерела представляють усі галузі географічних наук;

3) дуже цікавими є також джерела із інших суміжних наук.

2.1.4.Завдання географічного краєзнавства на сучасному етапі

Географічне краєзнавство як галузь українознавства на сучасному етапі розвитку включає такі основні завдання :

1) *вивчення регіональних аспектів українства.* Можна зробити висновок, що географічне краєзнавство пройшло нелегкий шлях в процесі свого становлення мало значні здобутки, зазнало значної деформації в роки безроздільного панування більшовицької ідеології. З початком розбудови української державності об'єктивно зростає значення географічного краєзнавства як комплексної науки, що досліджує природно-територіальні й історико-територіальні, і соціально-територіальні комплекси регіонів, що створює цілісну картину його розвитку, а також і вирішує питання єдності

українського краєзнавства. Проблема краєзнавчої регіоналізації України може включати декілька підходів. Серед них етнічний, історико-географічний, економіко-географічний та адміністративний;

2) *деідеологізація географо-краєзнавчих досліджень*. Тут слід визначити, що за умов панування марксистсько-ленінських догм у науці радянського періоду, не вдалося уникнути їх і у краєзнавстві. В умовах існування тоталітарної системи краєзнавчий рух зазнав жорстоких переслідувань, а в його дослідженнях не вдалося уникнути певних лакувань і замовчувань важливих соціально-економічних і політичних процесів і явищ тощо. Тенденція деідеологізації краєзнавства зовсім не суперечить прагненню на конкретних регіональних матеріалах виховувати українського патріота з високою політичною культурою. Термін «деідеологізація» означає усунення монопольного панування однієї ідеологічної доктрини над усіма іншими формами свідомості;

3) *теоретизація географічного краєзнавства*. Узагальнення наукових засад географічного краєзнавства, створення певних теоретичних тверджень, аксіом та інших положень шляхом логічних міркувань. Необхідно визначити місце географічного краєзнавства серед географічних наук, встановити його зміст і основні завдання, чітко окреслити об'єкт і предмет та науково-методичні основи;

4) *дослідження взаємодії між людиною і природою*, конкретизації історико-культурного процесу, що проходить через діяльність видатних діячів, які жили у відповідних регіонах є засобом усвідомлення необхідності збереження довкілля, чинником розвитку національної самосвідомості українського народу та національних меншин на території України;

5) *формування фундаментальних принципів основ*, на яких базується робота щодо вивчення і пропаганди знань про свій край;

6) *дослідження географічного краєзнавства можна звести до наступних завдань:*

а) необхідність всестороннього вивчення невеликих територій, їх природи, економіки, історичних особливостей культури і т.д.; в умовах національного і культурного відродження України виняткове завдання стоїть перед краєзнавством, щодо ознайомлення широких кіл населення з історією, географією, багатотомними культурними традиціями українського народу;

б) вироблення нових змістовних форм і методів краєзнавчої роботи;

в) формування нових туристичних маршрутів, зміна змісту екскурсій;

г) на конкретних матеріалах виховувати відчуття любові до своєї Батьківщини показувати нелегкий шлях України до своєї незалежності. Утверджувати вільну, суверенну особистість яка опирається на національний виховний ідеал, що випливає із народних вірувань, звичаїв, традицій чи з конкретних потреб даної спільноти. Він не потребує, і навіть не повинен, чи не сміє, заперечувати загальнолюдському ідеалу, а навпаки: національний ідеал, апробуючи, підтверджуючи, поглинаючи вселюдські та загальноновизнані цінності, доповнює їх тими рисами, які відповідають духовності чи звичаям даного народу;

д) забезпечувати духовну єдність поколінь, виховувати відчуття любові до своєї Батьківщини, показувати нелегкий шлях України до своєї незалежності, формувати національну свідомість, бажання працювати для розквіту держави, готовності її захищати;

е) забезпечувати духовну єдність поколінь, виховувати повагу до батьків, жінки-матері, культури та історії рідного краю;

ж) формувати екологічну культуру людини, гармонії її відносин з природою;

з) вивчати і популяризувати внесок вітчизняних учених-географів, краєзнавців, мандрівників, а також внесок зарубіжних дослідників України;

7) *створення інформаційного банку даних з туристично-екскурсійних і краєзнавчих ресурсів у різних регіонах України.*

Формувати банк даних можливо лише силами широкого загалу вчених-краєзнавців, а також аматорів, ентузіастів, вивчення рідного краю;

8) *посилення прикладних досліджень* з метою створення в Україні національної системи туристично-екскурсійних маршрутів, щоб максимально поширити її на території держави;

9) *удосконалення методів досліджень* спільними заходами вчених-краєзнавців, працівників туризму, членів Всеукраїнської спілки краєзнавців могла б стати організація комплексних пошукових експедицій, польових досліджень з метою виявлення нових об'єктів туризму та подальшої розробки нових туристичних маршрутів;

10) *конструювання структури та змісту шкільних географічних курсів*;

11) *урізноманітнення та інтенсифікація популяризації* краєзнавчих знань шляхом видання відповідної літератури з краєзнавства, організація нових популярних видань, створення кіно- і відеофільмів, радіо- і телепередач тощо.

Реалізація зазначених заходів сприятиме загальному розвитку краєзнавства, активізує участь його в справі національно-культурного відродження України.

Із середини 80-х рр. у відповідності з рішенням уряду України ведеться підготовка 28-томного енциклопедичного видання «Звіт пам'яток історії та культури України». Окремі томи будуть присвячені кожній області України, Автономній республіці Крим, Києву, Севастополю, українським пам'яткам за кордоном. Вони включають наукові описи пам'яток археології, історії, архітектури й містобудування, монументального мистецтва.

2.1.5. Історія краю як об'єкт краєзнавчої діяльності

Історія краю, або краєзнавство, – один із найцікавіших напрямів сучасної науки. Обумовлено це тим, що ніколи не

вичерпається допитливість людини, яка прагне дізнатися, що відбувалося на землі, де вона народилася і живе, що було до неї, як жили її прародичі, що переживали, з якими труднощами стикалися, як їх переборювали; про їх одяг, свята і будні - всю різнобарвну палітру життя.

Якщо стисло сформулювати, історичне краєзнавство – це наука про минуле рідного краю.

Людина залишає на землі багато свідчень своєї діяльності. Усе, що вона говорить чи пише, усе, що вона виготовляє, усе, до чого торкається, – дає нам свідчення про неї. Маленька намистина, яку знайшли в землі, пожовклі сторінки старої книги, герб на будинку, мідна монета – усе це «сліди» минулого. До одних з них можемо доторкнутися рукою, про деякі прочитати, а інші дадуть нам уявлення про те, як люди сприймали себе і навколишній світ, як оцінювали історичні події, як склали легенди і міфи, у що вірили.

Надбання наших предків не повинно втратити свого значення. Минуле, сьогодення і майбутнє тісно пов'язані між собою. Історія дає нам можливість пізнати самих себе. Це не просто інформація про минуле і не довідник про те, що було, а захоплюючий процес пізнання себе і своїх предків. Історія показує нам, яке глибоке коріння має наше життя. Незнання минулого неминуче призведе до не розуміння сучасного і майбутнього. А пізнати давнину ми зможемо лише тоді, коли вивчимо історію рідного краю, нашої «малої» батьківщини. Саме з таких історій можна скласти, як із цеглинок, великий будинок історії нашої країни.

«Пізнай свій край..., себе, свій рід, свій набірід, свою землю – і ти побачиш свій шлях у життя...» – писав Григорій Сковорода.

Краєзнавство – це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та методами дослідження, але які в своїй сукупності ведуть до наукового і всебічного пізнання краю.

Краєзнавство історичне – галузь знання та навчальна дисципліна, що вивчає історію, теоретичні засади, зміст і методику комплексного дослідження минулого певної території.

Завдання історичного краєзнавства – з'ясувати шляхи, закономірності, форми й методи комплексного пізнання історичного розвитку краю, використання результатів історико-краєзнавчого дослідження в різних сферах життя суспільства.

Термін «історичне краєзнавство» набув поширення у другій пол. ХХ ст. у значенні: 1) одного з елементів історичної освіти; 2) предметного напрямку краєзнавства.

Історичне краєзнавство акцентує свою увагу на вивченні історії рідного краю. Воно як складова частина загального краєзнавства являє собою галузь прикладної історії та відрізняється двома суттєвими ознаками:

- локальністю досліджуваних історичних подій, матеріалізованих в пам'ятках історії та культури;
- діяльним характером.

Іншими словами, це не тільки галузь наукового пізнання, але й сфера активної практичної діяльності.

Об'єктом історичного краєзнавства є історія, історичні процеси, які відбувалися в краї на тлі загальноукраїнських або загальносвітових подій.

Предмет – вивчення історії міст і сіл, підприємств, господарств, установ, родоходів, життя і творчості визначних земляків, важливих місцевих історичних подій.

Історичне краєзнавство займається об'єктами, які, з одного боку, належать до загального краєзнавства, з другого, – до історії. Як частина історичної науки воно базується на тих самих методологічних засадах, що й історична наука. Історичне краєзнавство та історична наука взаємобагачують і взаємодоповнюють одне одного. Без історичного краєзнавства історичній науці загрожує перетворення на абстрактне теоретизування, відірване від конкретно історичної основи. Без історичної науки історичне краєзнавство могло б лише описувати численні факти без узагальнень. Разом з тим конкретні методи дослідження історичного краєзнавства відрізняються від методів,

застосовуваних історичною наукою. Історія прагне визначити закономірність процесу для країни або народу, то *історичне краєзнавство досліджує специфіку явища, характерну для локального району, краю, міста, села*. Історико-краєзнавчі дослідження відрізняються від загальноісторичних специфічністю організації і методикою пошуку фактичного матеріалу, конкретністю та деталізацією дослідження, можливістю вивчення процесів сучасного суспільства по безпосередніх слідах подій, тіснішим зв'язком з суміжними науками: історичною географією, демографією, топонімікою тощо, а також специфічністю джерельної бази, широким колом місцевих джерел. У цілому історико-краєзнавчі дослідження охоплюють питання, розроблювані не тільки історією, а й іншими суміжними науками. Історик-краєзнавець комплексно вивчає край на основі джерел, пошуків і використовує дані інших спеціальностей. Він вивчає перш за все особливості фактів та явищ у конкретному місці. Проте місцевий матеріал лише тоді становить цінність, коли вивчається не ізольовано від історії всієї країни. Цінність місцевих досліджень у тому, що в них простежуються певні особливості історичного процесу країни. Має свою специфіку і методика опрацювання краєзнавцем джерел, виявлення цінних осередків, що знаходяться в особистих архівах; більша питома вага джерел, що відіграють допоміжну роль у звичайних історичних дослідженнях (фото-, фонодокументів); вивчення краю здійснюється не лише по джерелах, які зібрані у сховищах, а й шляхом особистих спостережень.

Особливості історичного краєзнавства: специфічні просторові форми організації конкретного матеріалу; чітка локалізація об'єкта дослідження; максимальна наближеність до суб'єкта історичного процесу – людини – в її природному та соціокультурному оточенні; широкий діапазон евристичних можливостей (пошук нових джерел у місцевих архівах, місцевій пресі, розширення їх кола за рахунок усних оповідей, опитувань, анкетування, використання особистих спостережень тощо); використання здобутків і дослідницьких методів

суміжних галузей знання – історичної географії, етнографії, топографії, демографії, соціолінгвістики тощо; поглиблена деталізація історичних досліджень; залучення до пошуку нових джерел та дослідження пам'яток широкого кола ентузіастів – студентів, учнів – і оптимізації в такий спосіб підготовки нової зміни; вихованні патріотизму на конкретних справах.

2.1.6. Джерела історичного краєзнавства та зв'язок з іншими дисциплінами

Історики-краєзнавці звертаються до археологічного вивчення краю, спираючись на матеріали, які є у краєзнавчих музеях чи знайдені під час розкопок науковими експедиціями, а також до аналізу різних історичних подій на основі архівних документів, літописів, законодавчих актів, звітів, статистичних даних, спогадів, листів, місцевої преси, матеріалів діловодства, карт, особистих документів учасників подій, фото -, кінокадрів, звукозаписів, речових предметів, етнографічних джерел, пам'ятників історії та культури, ономастики тощо. Все це дає можливість всебічно пізнати край, визначити місце і роль жителів регіону у тих чи інших історичних подіях.

Історія краю становить доволі складний об'єкт краєзнавчої діяльності, відрізняється незвичайною місткістю змісту історично-краєзнавчого матеріалу, його хронологічним розмахом. Предметом конкретного дослідження може бути як історія краю в цілому чи різних періодів його історії, так і окремих населених пунктів, вулиць, фабрик, заводів, різних споруд, будівель, пам'ятних місць. Краєзнавчі дослідження можуть охоплювати більші хронологічні рамки та історичні періоди або, навпаки, обмежуватися подіями одного конкретного етапу місцевої історії.

Історичне краєзнавство має свої *джерела*. Можна загалом виділити 3 основні їх категорії: 1) джерела матеріальні (пам'ятки будівель, споруди, предмети, пов'язані з історичним розвитком

науки та техніки, археологічні пам'ятки, витвори мистецтва, архітектурні ансамблі); 2) джерела писемні (стародавні рукописи, друки, акти органів державної влади і управління, інші письмові та графічні документи, рідкісні книги; з XX ст. - фото -, кіно-, відео, аудіодокументи); 3) усні джерела (легенди, місцеві перекази, які передаються з покоління в покоління і пов'язані з рідним краєм).

Історія та її складова частина – історичне краєзнавство – органічно пов'язані з іншими суспільними та гуманітарними науками, незважаючи на специфіку кожної з них.

Спеціальні історичні дисципліни займаються вивченням різноманітних джерел, встановлюють їх своєрідність і методи використання. І це відіграє важливу роль у справі глибокого і всебічного висвітлення історичних подій та явищ на різних етапах розвитку людського суспільства. До того ж історичні події та явища відбуваються у відповідному просторі, у своєрідних географічних умовах. Географічний фактор – це той простір, в якому живе і діє людина, одна із постійних умов розвитку суспільства. Історичне краєзнавство не може плідно розвиватися без урахування досягнень історичної географії.

Історична географія – це предмет, який дає характеристику фізичної, економічної і політичної географії певної країни або території у відповідний проміжок часу. Основними елементами цих характеристик має бути:

- 1) фізико-географічний ландшафт певної епохи;
- 2) населення з точки зору його етнічного складу;
- 3) географія виробництва та господарчих зв'язків;
- 4) географія зовнішніх і внутрішніх політичних кордонів, а також важливих історичних подій.

Перші наукові праці з історичної географії з'явилися в Італії, в XIV-XV ст. за часів Відродження. Подальшого розвитку вона набула в XVI ст. в Нідерландах. У XVII—XVIII ст. центр досліджень перемістився до Німеччини і Франції, де її почали викладати в університетах. В Україні окремі праці з питань історичної географії

з'явилися у другій половині XVII-XIX ст. Серед праць українських учених, які зробили значний внесок у розвиток цієї науки, слід згадати П.Симановського («Краткое описание о козацком малороссийском народе»), С.Лукомського («Собрание историческое»), В.Рубана («Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 г.»), «Землеописание Малыя России») та ін.

Історико-географічна тема посідає вагоме місце в працях українських дослідників: Г. Полетики, М. Берлінського, Я. Марковича, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, О. Бодянського, І. Срезневського. М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, А. Скальковського, Д. Яворницького, М. Грушевського, С. Рудницького та ін.

До історичного краєзнавства належить і вивчення демографічної ситуації на різних історичних етапах, тобто зміна у чисельності й складі населення. Цим займається спеціальна галузь історичної науки – *історична демографія*. Вона вивчає процес відтворення населення, його зміни під впливом соціальних, економічних і географічних (природних) факторів. Великий вплив на відтворення населення справляють особливості складу, розміщення, міграції і заняття населення, що тією чи іншою мірою залежать від місцевих умов. Коли ці фактори вивчаються по великих регіонах, дослідники одержують загальні уявлення про їх вплив на відтворення, розкривають загальні закономірності як результат дії різних факторів у специфічних місцевих умовах. І наукове пізнання загальних закономірностей, з'ясування причин їх розвитку, в підсумку – прогнозування демографічного процесу вимагають ретельного вивчення цих місцевих факторів.

Вивчення історико-краєзнавчого й історико-демографічного аспектів вимагає застосування, крім загальних методів історичного і демографічного дослідження, ще й географічного, і картографічного.

Картографічний метод дослідження полягає у складанні карт. Історик-краєзнавець для складання історичної карти може використати вже готову географічну карту. Здійснивши

картографування історичних джерел і нанісши їх на географічну основу, дослідник одержить, по-перше, точне розміщення явищ і подій на території, а по друге, їх співвідношення з природними умовами. Інакше кажучи, перед ним з'явиться не опис джерел, в яких часто-густо не згадуються природні умови, а модель досліджуваної ділянки земної поверхні, що розкриває взаємовплив суспільства і природи. Крім наочності й повноти їх зв'язків, ця модель (історична карта) може розкрити також зв'язок між досліджуваними історичними явищами і подіями, про які дослідник до цього і не думав, може виявити неповноту (або, навпаки, підтвердити повноту) джерел тощо.

Історична картографія дає досліднику і важливий засіб вираження результатів дослідження, який доповнює і набагато змінює традиційний рукопис: історичну карту і систему історичних карт, що становлять історичний атлас.

Комплексний підхід історичної картографії вимагає вивчення фізико-географічного, політичного, економічного і соціального розвитку «краю» від глибокої давнини до наших днів. Історичні карти виявляють просторові особливості цього розвитку.

Розвиток історичної науки, як відомо, великою мірою зумовлений успіхами *історіографії* – історії історичної науки.

Предметом історіографії є дослідження багатівікового процесу нагромадження історичних знань на основі невпинної боротьби протилежних течій і напрямів. Вивчаючи різні теорії, тлумачення подій і явищ історичного процесу, історіографія більше, ніж інші історичні дисципліни, порушує методологічні питання. Наполегливо оволодіваючи знаннями з історії розвитку історичної науки, дослідники розширюють свій світогляд, відточують фахову майстерність.

Предмет історіографії включає в себе історію створення історичного мислення, а також поширення історичних знань. Таким чином, історіографія – це історія становлення, формування та поширення історичних знань, у тому числі історико-краєзнавчих.

Творити нове (в історичному краєзнавстві) можна лише за умов глибокого знання і використання вже зробленого, спираючись на досвід попередників.

Зробити наукові висновки, відкрити нові закономірності в розвитку суспільства можливо тільки з величезної кількості фактів, часто суперечливих. Їх можна почерпнути з різноманітних джерел, вивченням яких і займається спеціальна історична дисципліна – *джерелознавство*. Його можна вважати ровесником історичної науки. Значення джерелознавства важко переоцінити. Від його розробки і теоретичного рівня залежить розв'язання складних історичних проблем.

Споріднена з джерелознавством історична дисципліна *архівознавство*. Йдеться про збереження та використання архівних матеріалів. Тепер в архівах зберігаються і використовуються не тільки письмові, а й фото -, кіно-фонодокументи. І потрібно, щоб історики в краєзнавчих працях використовували належним чином усі види архівних матеріалів. Це значно збагатить зміст історичних праць. А для цього необхідно ознайомитися з архівознавчою літературою, з путівниками по архівах, а також тематичними та іншими оглядами архівних матеріалів.

Як наука архівознавство почало формуватися в Європі у середині XIX ст. її розвиток в Україні пов'язаний з іменами М. Максимовича, М. Костомарова. П. Куліша, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, В. Романовського, В. Веретенникова, В. Стрельського та ін.

Тісно пов'язана з джерелознавством і архівознавством *археографія*, яка займається публікацією різноманітних історичних джерел, а також виробленням для цього відповідних правил. Археографія має кілька різновидів – польова, камеральна, едиційна. Польова – це пошук і вивчення документальних пам'яток у середовищі їхнього поширення; пов'язана з організацією археографічних експедицій для виявлення, збирання у населення та обліку писемних пам'яток. В Україні набула великого поширення у

XIX ст. в результаті самовідданої роботи Д. Зубрицького, М. Іванишева, М. Максимовича та інших працівників Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1843- 1921). За радянських часів польовою археографією в Україні займалося небагато вчених і установ (Закарпатський краєзнавчий музей, Львівська картинна галерея та ін.). Внаслідок цього значна частина рукописів і книг, зібраних в Україні після другої світової війни археографічними експедиціями московських та ленінградських наукових установ, опинилася в бібліотеках Москви та Санкт-Петербурга.

Камеральна, або описова, археографія – науковий опис документальних пам'яток у камеральних, тобто кабінетних, лабораторних умовах.

Едиційна археографія – підготовка та видання документів як історичних джерел у вигляді документальних збірників, окремих пам'яток писемності, інших документальних видань відповідно до науково обґрунтованих правил видання історичних документів.

Щоб належним чином прочитати і використати документи минулих часів, необхідно звернутися до *палеографії*, яка вивчає матеріал і знаряддя письма, історію способів записів і особливості графіки. Так, в Україні у зв'язку з входженням її земель до складу різних держав існували різні види письма, крім слов'яно-руського застосовувалося латинське. Протягом століть відбувалися в письмі зміни різного характеру, були своєрідні напрями і школи.

До палеографії примикає нова дисципліна – *кодикологія*, яка детально вивчає матеріальний бік середньовічних рукописів і книг. Перші кроки української кодикології як окремої галузі науки пов'язані з науковою діяльністю Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. У становленні її значну роль відіграли праці Л. Дубровіної, присвячені теоретичним і науково-практичним проблемам вивчення рукописної книги.

Поєднується з палеографією та іншими спеціальними дисциплінами й така історична дисципліна, як *філігранологія* - дослідження водяних знаків на папері. Філігранологічний метод

успішно застосовується для датування рукописів, документів, стародруків, карт і нот. Дослідженню в галузі філігранознавства, зокрема вивченню паперу і філіграней на українських землях, присвячено праці О.Мацюка. Опис пам'яток книжкового мистецтва і зокрема львівських стародруків подає у своїх наукових працях Я.Запаско. Загальні питання розроблялися в наукових працях В.Панашенко, В.Німчука, П.Захарчишиної.

Історичні події, факти тоді набувають наукового характеру в історичних працях, коли визначено точно дату, хронологічні рамки. І в цій справі важлива роль належить такій спеціальній історичній дисципліні, як *хронологія*. Ця дисципліна дає можливість відтворити хід історичних подій в їх послідовності у часі, підтвердити закономірність історичного процесу, визначити окремі історичні етапи. В джерелах є згадки або розповіді про події, які вимагають точного датування. А для цього доводиться співставляти джерела, події тощо. Потрібно вміти перенести старе датування, коли відбувалася подія, на сучасне, щоб час був зрозумілим для нашого сучасника.

Історик, який займається вивченням матеріального світу, зокрема соціально-економічних відносин, не може обійтися без відомостей про міри довжини, поверхні, об'єму, ваги. Ці дані знайшли своє висвітлення в соціальному предметі - *метрології*.

На українських землях, що в минулому входили до складу різних держав, були різноманітні метрологічні системи. Крім загальнодержавних, були ще і місцеві міри, що знайшли своє відображення в різних джерелах. І це все необхідно враховувати в дослідженнях, у тому числі й історико-краєзнавчих.

Близько трьох тисяч років існують металеві гроші, які відігравали та й відіграють у наш час важливу роль в багатьох сферах суспільного життя. В Київській Русі металеві гроші почали карбувати з X ст. Монети – своєрідні свідки історії, які зберегли відомості про побут, архітектуру, одяг, відповідні відображення людей і різних подій. Спеціальна галузь історичних знань -

нумізматика - досліджує питання, пов'язані з монетами. І її роль не можна недооцінювати в історико-краєзнавчих дослідженнях.

Спеціальна історична дисципліна *геральдика* займається вивченням гербів як історичних джерел для висвітлення державно-політичних, соціально-економічних і культурно-мистецьких питань історії. Особливо це стосується часів, про які збереглося обмаль письмових та інших свідчень. Державні, міські, фамільні та інші герби своїми зображеннями дають можливість визначити місце, час і умови виникнення інших документів, доповнити їх зміст. Великі резерви здобуття нових історичних знань криються у застосуванні геральдики в історичному краєзнавстві.

У справі встановлення автентичності документів можна почерпнути відомості з досліджень у галузі історичної дисципліни *сфрагістики* - про види печатей, що існували на різних етапах історії.

Процес роботи із сфрагістичним матеріалом має три етапи: а) пошук і підготовка до вивчення сфрагістичних пам'яток; б) тлумачення легенд, з'ясування зображень, хронологічне визначення і відшукування осіб, які використали печатку, встановлення достовірності джерела; в) класифікація пам'яток та використання їх в історичних дослідженнях.

З давніх часів існує така історична дисципліна, як *генеалогія*, що вивчає історію походження родів і окремих осіб. За радянських часів в Україні (як і загалом у Радянському Союзі) генеалогічні дослідження були згорнуті, виходили лише поодинокі праці, пов'язані з генеалогією. У 80-х роках дослідження активізувалися. В 1989 р. відбулася I Всесоюзна конференція «Генеалогія: Источники. Проблемы. Методы исследования». Якісно новий етап у розвитку генеалогії в Україні відкрився після проголошення її незалежності. При Геральдичному товаристві України діє секція генеалогії, у Києві засновано Центр генеалогічних досліджень.

Існує й розвивається з участю істориків, мовознавців та інших спеціалістів історична дисципліна *ономастика*, яка вивчає імена та

назви, їх функціонування в мові та суспільстві, закономірність їх виникнення, розвиток і різні перетворення.

Коли мова йде про спеціальні історичні дисципліни, то слід відзначити ту обставину, що вони дають широкі та конкретні можливості для зв'язків історичної науки з іншими галузями знань і тим самим сприяють її розвитку.

Подальший розвиток історичного краєзнавства має відбуватися в постійному контакті з іншими історичними дисциплінами, використовувати їхнє надбання.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Об'єкт, предмет і завдання географічного краєзнавства.
2. Хронологія розвитку географічного краєзнавства.
3. Які завдання виконує географічне краєзнавство на сучасному етапі.
4. Тісний зв'язок з якими науками дає можливість краєзнавцям глибше і повніше дати краєзнавчу характеристику історії рідного краю.

Тестові завдання:

1. Об'єктом географічного краєзнавства є:
 - а) природа, населення й господарство краю;
 - б) природно-територіальні системи своєї місцевості;
 - в) народи, їх культура і побут, походження, розселення.
2. Географічне краєзнавство – це
 - а) вивчення взаємозв'язків природних і соціальних явищ рідного краю з науковою, навчальною, виховною і практичною метою;
 - б) вивчення населених пунктів, їх економіко-географічні особливості;

в) ознайомлення з конкретними представниками місцевої флори і фауни, їхніми особливостями, значенням у господарській діяльності.

3. Завдання історичного краєзнавства полягає у:

а) дослідженні етнографічних краєзнавчих відомостей;

б) з'ясуванні шляхів, закономірностей, форм й методів комплексного пізнання історичного розвитку краю, використання результатів історико-краєзнавчого дослідження в різних сферах життя суспільства;

в) виборі форм й методів комплексного пізнання історичного розвитку краю.

4. Основні ознаки історичного краєзнавства:

а) діяльнісний характер;

б) локальність досліджуваних історичних подій, матеріалізованих в пам'ятках історії та культури;

в) локальність досліджуваних історичних подій, матеріалізованих в пам'ятках історії та культури; діяльнісний характер.

5. Об'єктом історичного краєзнавства є:

а) історія, історичні процеси, які відбувалися в краї на тлі загальноукраїнських або загальносвітових подій;

б) вивченні історії міст і сіл, підприємств, господарств, установ краю;

в) природно-територіальні системи своєї місцевості.

Питання для самостійного опрацювання

1. Джерела географічного та історичного краєзнавства Закарпатської області, які може використовувати у своїй діяльності вчитель початкової школи.

2. Складіть історичну довідку становлення території Закарпатської області для молодших школярів.

Рекомендована література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
2. Географічна енциклопедія України. Т. 2 / за ред. Є. І. Стеценко. – К. : Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – С. 209.
3. Гнедашев В. М. Географічне краєзнавство / В. М. Гнедашев // Географія. – 2006. – №21. – С. 27–36.
4. Демідієнко О. Я. Основи краєзнавства : навч. посіб. / О. Я. Демідієнко, О. М. Іонова, В. І. Кузнєцова. – Х. : Світ дитинства, 1999. – 96 с.
5. Корнеєв О. В. Методика шкільного географічного краєзнавства / О. В. Корнеєв. – Х. : Основа, 2007. – 144 с.
6. Костриця М. Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота : навч. посіб. / М. Ю. Костриця, В. В. Обозний. – К. : Вища школа, 1995. – 223 с.
7. Костриця М. Ю. Практикум з географічного краєзнавства / М. Ю. Костриця. – К. : Рад. школа, 1979. – 159 с.
8. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)/ П. Тронько. – К. – 2000. – 270с.
9. Уривалкін, О. М. Історичне краєзнавство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://pidruchniki.com.ua/00000000/kulturologiya/istorichne_krayeznavstvo - urivalkin_om](http://pidruchniki.com.ua/00000000/kulturologiya/istorichne_krayeznavstvo_-_urivalkin_om). – Заголовок з екрану.
10. Уривалкін О. М. Історичне краєзнавство : навч. посіб. / О. М. Уривалкін. – К. : КНТ, 2006. – 296 с.

2.2. Біологічне краєзнавство

2.2.1. Сутність, об'єкт, предмет і завдання біологічного краєзнавства

У Великому енциклопедичному словнику «Краєзнавство – вивчення природи, населення, господарства, історії та культури якої-небудь частини країни, адміністративного або природного району, населених пунктів головним чином силами місцевого населення».

Одним із напрямів комплексної науки «Краєзнавство» є «Біологічне краєзнавство». *Біологічне краєзнавство* – дисципліна, що вивчає живу природу рідного краю. Біологічне краєзнавство передбачає ознайомлення з представниками місцевої флори і фауни, їхніми особливостями, значенням у господарській діяльності, місцевими біогеоценозами, застосування біологічної науки в господарстві, лісництві, вивчення методики проведення спостережень за природою, проведення досліджень, збирання різних краєзнавчих колекцій ботанічного і зоологічного матеріалу.

Об'єктом біологічного краєзнавства як науки є жива природа рідного краю.

Предметом – біорізномаяття рослинного і тваринного світу рідного краю.

Мета біологічного краєзнавства – організація усвідомленої соціально значуща діяльності учнів, студентів та інших соціальних груп населення, спрямована на поглиблення знань про елементи живої природи, підвищення якості біологічної освіти, формування екологічної свідомості.

Завданнями біологічного краєзнавства є:

- систематичне спостереження за сезонними явищами в житті рослин і тварин;

- виявлення закономірностей розподілу рослин і тварин на досліджуваній території;
- ознайомлення з біорізноманіттям рослинного і тваринного світу рідного краю,
- навчання організації проведення фенологічних
- спостереження за природними явищами і виявлення впливу їх на рослинний і тваринний світ;
- вивчення природних угруповань та їх охорони;
- формування екологічного світогляду.

2.2.2.Актуальність біологічних знань у професійній діяльності вчителя початкової школи

Краєзнавча складова у змісті початкової освіти реалізується через ознайомлення учнів з основами наукового світогляду, різноманітними видами й жанрами художніх творів, вивчення рослинного і тваринного світу та сезонних змін в природі, традиціями й ремеслами українського народу тощо.

Аналіз програм і підручників для початкової школи переконує в тому, що різні напрями краєзнавства відображені у змісті навчальних предметів освітніх галузей.

Аналіз програми природознавства показав, що в ній виокремлені окремі розділи «Світ живої природи» (1 клас), «Рослини, тварини і середовища їх існування» (3 клас), які пропедевтичними шкільного курсу біології. Так, у першому класі у розділі «Світ живої природи» наводяться відомості про різноманітність рослин і тварин та їх значення у житті людини. У другому класі звертається увага на зовнішню будову і життєві форми рослин, їх розповсюдження. Про тварини у 2 класі діти дізнаються на систематичному рівні, а також знайомляться з ланцюгами живлення, що відповідає надорганізмівому рівню вивчення живих організмів.

В курсі «Природознавство» третього і четвертого класів біологічні знання надано в розділах «Рослини, тварини і середовища їх існування» та «Наша Батьківщина – Україна». Аналіз змісту програми свідчить про подальший розвиток змістових ліній «Рослини», «Тварини», а також введення відомостей про загальні закономірності живої природи. Так, конкретизується уява молодших школярів про рослини і тварини, а саме, їх особливості розмноження, пристосування до умов існування, розподіл рослин за систематичними категоріями. Загальні відомості про живу природу оформлені у вигляді наведення ознак живих організмів та знайомства з поняттями «тіло», «речовина», «молекула». У курсі природознавства 4 класу біологічні знання представлено у формі уявлень про природні угруповання.

В процесі вивчення тем, де формуються біологічні поняття доцільно використовувати елементи біологічного краєзнавства на уроках у початковій школі. Вчитель ознайомлює учнів з рослинним світом рідного краю, тваринами, які проживають у лісі, у полі, водоймах тощо. Наприклад, для розвитку зв'язного мовлення і варто запропонувати учням описати квітково-декоративні рослини, птаха чи іншу тварину, які характерні для цієї території і діти мають змогу спостерігати за ними у природному середовищі. Крім того, цікаві відомості про рослини і тварин рідного краю, легенди про походження їх назв та їх самих активізують пізнавальну діяльність учнів. Такі історії варто використовувати на уроках позакласного читання, природознавства, образотворчого мистецтва й інших уроках та виховних заняттях.

У темі «Малювання пейзажу фарбами» з образотворчого мистецтва розглядаємо пейзаж як жанр образотворчого мистецтва. Малювання пейзажу є одним з основних завдань у розвитку просторової уяви та просторового зображення у тих, хто малює. В процесі роботи над пейзажним малюнком, слід розвивати в учнів естетичні почуття, навчати спостерігати дійсність, знаходити красу в звичайному і виділяти характерне.

Тема «Тематична композиція. Малювання з теми оточуючого середовища» передбачає ознайомлення учнів з особливостями малювання на теми оточуючого життя, виразними засобами тематичного малюнка та послідовність виконання такого виду малюнка. Послідовність виконання малюнка на теми з оточуючого життя передбачає: спеціальні спостереження в природі, навколишній дійсності, попередній ескіз (виконаний на місці спостережень), начерки героїв, виконання композиції в матеріалі. Особливе місце в поданій структурі займають спостереження в природі, навколишній дійсності. Навички проведення спостережень в природі, що набуваються учні, реалізуються не тільки для отримання знань про неї, для розвитку естетичного сприйняття, але й з метою порівняння пейзажів, які описані в запропонованому поетичному творі, з існуючими у природі. Методика проведення спостережень ускладнюється в залежності від досвіду дітей.

Особливий інтерес викликає в учнів проектна діяльність, результатом якої може бути презентована виставка власних малюнків чи виробів на основі власних спостережень.

Використання методу проектів в початковій школі є актуальною в сучасному освітньому просторі, особливо початкової школи. Програма з природознавства та методичний апарат підручника «Природознавство» для 2-го класу передбачають до виконання проект «Будьмо знайомі!» (Походження назв рослин і тварин), «Як готуються до зими бджоли», «Не зривай первоцвітів», «Квіти у моєму житті», «Книга скарг природи», «Лісова аптека». Більшість з них пов'язана з краєзнавчими дослідженнями. Залучення учнів до їх розробки дає можливість засвоювати елементи біологічного краєзнавства та методи і прийоми дослідницької діяльності учнів на всіх етапах роботи. Під час захисту проектів, учні детально аналізують всі етапи роботи над ним, представляли виготовлений «освітній продукт»: закладка, пам'ятка, альбом (відповідно темі), пропонують форму презентації: свято, урок, виставка, усний журнал, суспільно-корисна праця тощо. Під

час захисту учні можуть також виявляти недоліки, визначити причини, які призводили до помилок. Розуміння і аналіз власної діяльності в процесі роботи над проектами, спонукали учнів до подальшої освітньої діяльності, посилювали особистісну зацікавленість у власному удосконаленні.

2.2.3. Зміст краєзнавчих біологічних досліджень

Характер рослинного покриву будь-якій місцевості визначає флора. Флора – історично сформована сукупність всіх видів рослин даної території. Однак флористична характеристика не дає правильної картини рослинного світу краю, так як одні рослини на досліджуваній території можуть зустрічатися вкрай рідко, інші ж, навпаки, займають великі простори, будучи, за висловом ботаніків, фоновими. Крім того, всі рослини на Землі розташовуються в строго закономірних поєднаннях, обумовлених на кожній ділянці території властивим лише йому проявом факторів неживої природи (клімату, рельєфу, складу і вологості ґрунту, типу ґрунту) і взаємовідносинами між живими організмами, які мешкають тут – іншими рослинами та представниками тваринного світу. Закономірні поєднання рослин називаються спільнотами або фітоценозами. Із сукупності фітоценозів на території області складається рослинність, а їх географічне розміщення утворює рослинний покрив. У складі флори кожного регіону поряд з типовими, широко поширеними (а значить, найбільш відповідними сучасним умовам) рослинами є рідкісні, унікальні – реліктні і ендеміки. Реліктові види – це залишки віджилих флор і фаун, свідки природних умов інших епох природної історії краю, що зберігаються поодинокими або невеликими групами в окремих місцях, де умови за якими-небудь показниками відрізняються від звичайних сучасних.

Ендеміки (від грец. Ендемос – «місцевий») – організми, що зустрічаються тільки в даному районі.

Досліджуючи флору своєї місцевості, поширення найважливіших фітоценозів, краєзнавець одночасно визначає головні ботанічні пам'ятки. Їх можна розділити на дві групи: природні ботанічні об'єкти і етнічні об'єкти, створені господарською та науковою діяльністю людини.

Природні об'єкти – це фітоценози, а також окремі види рослин, що знаходяться безпосередньо в природі і цікаві якою-небудь своєю типовістю для області, або унікальністю, особливо цінні за своїми господарськими, медичним або біологічними властивостями (наприклад, дерева-довгожителі), які охороняються законом. Не менш цікаві ботанічні об'єкти (спільноти або окремі рослини), створювані працею людей, вирощувані з господарськими або науковими цілями. Це ботанічні сади, дендрарії (колекції деревних рослин під відкритим небом), оранжереї, плантації сільськогосподарських і технічних культур, що виводяться селекціонерами нові сорти рослин.

Характеристика фітоценоза містить такі відомості: назва співтовариства (наукове і місцеве), яруси, їх склад, приблизний відсоток площі, займаній провідними рослинами, перелік видів рослин фітоценозу, умови середовища існування (рельєф місцевості, кліматичні відомості та особливості мікроклімату, склад і ступінь зволоження ґрунту, тип ґрунтів, сусідство з фітоценозами), межі поширення (ареал) на території області, сезонний розвиток, питання охорони і раціонального використання, наявність рідкісних і особливо цінних рослин у складі фітоценозу.

Вивчення окремої рослини може включати: визначення назви (наукового та місцевого), особливості будови, росту і розвитку, умов середовища проживання (рельєфу і мікрорельєфу, мікроклімату, ґрунтів, ґрунтового зволоження, взаємин з рослинами), межі поширення (ареал) на території області, сезонний розвиток, питання охорони і раціонального використання.

Відомості про загальні риси рослинного покриву, про типових і унікальних рослин краєзнавець можна почерпнути зі спеціальної

ботанічної літератури. На основі карт рослинності він може встановити межі поширення окремих видів і співтовариств, приурочити їх до тих чи інших умов атмосферного і ґрунтового зволоження, типам ґрунтів. Дуже важливий збір матеріалів для розгляду питань охорони, раціонального використання та відновлення рослинних ресурсів. В цьому краєзнавцю можуть допомогти місцеві лісовпорядні організації, районна та обласна періодична преса, власні поїздки та екскурсії.

Загальна характеристика *фауни* краю, тобто сукупності видів тварин, що мешкають на його території, може бути зроблена на основі літературних джерел. В ході цієї роботи важливо з'ясувати зміни місцевої фауни протягом геологічної історії, щоб правильно представляти основні етапи її формування та тенденції подальшого розвитку. Потім треба встановити, які сімейства, види є типовими, широко поширеними, а це значить – найбільш пристосованими до місцевих природних умов, які є ендемічні види і релікти, що потребують охорони від винищення і вимирання.

Стан, зміни біологічного компонента екологічних систем, його пристосування до мінливих умов середовища – предмет дослідження науки екології. Тому при вивченні рослинного і тваринного світу свого краю необхідно враховувати сучасні проблеми екології та охорони природи: дотримання екологічної рівноваги на окремих територіях, вплив на місцеві екологічні системи розвитку туризму та курортної справи, раціональне використання та відновлення чисельності рідкісних і цінних видів.

Використання матеріалів біологічного краєзнавства сприяє більш успішному оволодінню учнями в початковій школі основ природознавства, а в середній та старшій основ біології, забезпечує загальноосвітній рівень, сприяє інтелектуальному розвитку школярів, формує у них уявлення про навколишній світ, а також сприяє активізації процесу спілкування, допомагає пробуджувати і розвивати інтерес до суспільно-політичного і господарського життя

свого краю, виховувати любов до рідного краю, дбайливо ставитися до всього живого, що оточує нас.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Об'єкт, предмет та завдання біологічного краєзнавства.
2. В яких освітніх галузях початкової школи вчитель використовує біологічні знання.
3. Чим обумовлений розвиток різноманітної флори і фауни Закарпаття.

Тестові завдання:

1. Біологічне краєзнавство – це
 - а) ознайомлення з конкретними представниками місцевої флори і фауни, їхніми особливостями, значенням у господарській діяльності;
 - б) проведення дослідів, збору колекцій, ботанічного і зоологічного матеріалу;
 - в) вивчення природних об'єктів краю.
2. Об'єктом біологічного краєзнавства як науки є
 - а) жива природа рідного краю;
 - б) рослини рідного краю;
 - в) тварини рідного краю.
3. Зміст краєзнавчих біологічних досліджень складає:
 - а) флора і фауна рідного краю;
 - б) вивчення фітоценозів краю;
 - в) вивчення реліктових та ендемічних рослин краю.
4. Мета біологічного краєзнавства полягає у –
 - а) усвідомленні соціально значущої діяльності учнів, спрямованні на поглиблення знань про елементи живої природи, підвищення якості біологічної освіти, формування екологічної свідомості;
 - б) формуванні екологічної свідомості;

в) вивченні історії міст і сіл, підприємств, господарств, установ, важливих місцевих історичних подій.

5. Реліктові види – це

а) залишки віджилих флор і фаун, що зберігаються поодинокими або невеликими групами в окремих місцях;

б) організми, що зустрічаються тільки в даному районі;

в) дерева-довгожителі, які охороняються законом.

Питання для самостійного опрацювання

1. Краєзнавці-біологи Закарпатської області.
2. Ендемічні та реліктові рослини закарпатської області.

Рекомендована література:

1. Батуєв О. С. Біологія : великий довідник для школярів і абітурієнтів / О. С. Батуєв, М. А. Галуненкова [та ін.] – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2001. – 364 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
3. Географічна енциклопедія України. Т. 2 / за ред. Є. І. Стеценко. – К. : Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – С. 209.
4. Демідієнко О. Я. Основи краєзнавства : навч. посіб. / О. Я. Демідієнко, О. М. Іонова, В. І. Кузнецова. – Х. : Світ дитинства, 1999. – 96 с.
5. Обозний В. В. Краєзнавство : навчальний посібник-практикум / В. В. Обозний. – К. : Міжн. фін. аген., 1997. – 265с.
6. Природні багатства Закарпаття / упоряд. Бондар В. Л. – Ужгород: Карпати, 1987. – 284 с.
7. Шандор Ф. Обличчя Закарпаття / Ф. Шандор, Д. Данилюк. – Ужгород, 2002. – 234 с.

2.3. Етнографічне краєзнавство

2.3.1. Сутність, об'єкт та завдання етнографічного краєзнавства

Важливе місце серед різних напрямів вивчення краю займає етнографічний.

Етнографія (від грецького «етнос» – плем'я, народ; «графо» – пишу, буквально – народопис) – галузь гуманітарних наук.

Об'єктом дослідження етнографічного краєзнавства є народи, їх культура і побут, походження (етногенез), розселення, процеси культурно-побутових відносин певного регіону на всіх етапах історії людства.

Етнографічне краєзнавство вивчає етнічні групи і спільноти, які є на території рідного краю, історію їх заселення й розвитку, духовну культуру, віросповідання, національні звичаї і традиції, їх фіксація і демографічний стан.

Отже, етнографічне краєзнавство досліджує народну матеріальну й духовну культуру – звичаї та обряди, побут, одяг, усну народну творчість.

Завданням етнографічного краєзнавства є:

- відродження і збереження традицій народу в його регіональному багатоманітті;
- відродження та популяризація народних свят, звичаїв і обрядів, народних ремесел тощо.

У своїх наукових розвідках П. Тронько зазначає: «...мало приділяється уваги дослідженню проблем етнографічного краєзнавства в Україні. Між тим, ця галузь краєзнавства – одна з визначальних ланок вивчення історії та культури краю, що повинна зайняти належне місце у діяльності краєзнавців... Це важливий напрямок краєзнавства, що передбачає широкий спектр студій матеріальної і духовної культури»

Етнографічні знання необхідні для глибокого розуміння історії й культури народів на всіх етапах розвитку людського суспільства. Історія народу – це не тільки історія добування засобів для життя; вона включає в себе історію його житла, одягу, харчування, його родинного укладу, форм побуту в широкому значенні цього слова. Історія народу – це не тільки історія його боротьби за свої ідеали, це разом з тим історія його світогляду, народних знань, вірувань і марновірства, обрядів і звичаїв.

На стику етнографії й інших наук виникли нові напрями, галузі знань, так як вивчення народів передбачає комплексний підхід і використання даних суміжних дисциплін. Зокрема, вона тісно пов'язана з історією, археологією, мовознавством, фольклористикою. З соціологією її ріднить вивчення взаємодії соціально-класових і етнокультурних явищ (етносоціологія), з лінгвістикою – дослідження генеалогічного споріднення народів, взаємодії мовних та етнічних процесів (етнолінгвістика). З соціальною психологією етнографія має спільний розділ – етнопсихологію. При дослідженні чисельності народів світу, міграційних процесів вона стикається з демографією (етнічна демографія).

Розвиток наукових досліджень призвів до появи міждисциплінарних галузей знань: етноархеологія, аграрна етнографія, етнопедагогіка, етнографічне музеєзнавство, етнічна антропологія та ін. Етнографія найтісніше пов'язана з економікою і політикою.

Важливу роль під час збирання етнографічних матеріалів відіграє так званий метод безпосереднього спостереження, що ґрунтується на контакті дослідника та об'єкта дослідження. Він включає два напрями: стаціонарний, що проводиться на обмеженій території, та експедиційний, що характеризується поглибленим охопленням явищ, які вивчаються, і дає змогу встановити ареали їх поширення. Дані, зібрані в ході такого процесу, прийнято називати польовими етнографічними

матеріалами, а роботу зі збирання таких матеріалів та відомостей – польовою етнографічною роботою, або польовими етнографічними дослідженнями.

2.3.2. Джерела етнографічного краєзнавства

Етнографія має свої джерела. Загалом можна виділити 4 основні їх категорії: письмові свідчення – клинописи, літописи, хроніки, записи мандрівників та письменників.

Певні етнографічні знання існували ще в Київській Русі. Зокрема в «Повісті минулих літ» племена і народи класифіковано за мовними та культурно-побутовими ознаками, територіальною локалізацією, висунуто питання про походження різних народів.

У джерелах іншого типу – думках відтворювалась тема козацтва. У думі «Козак Голота» є свідчення про існування козаків та своєрідність їхнього способу життя, описано типовий одяг козака, котрий має «три семирязі лихії», на ногах «постоли в'язові», на голові ж – «шапка-бирка, зверху дірка» тощо.

З середини XVIIст. Дійшли до нас давні письмові джерела, які містять багатий етнографічний матеріал – «Синопис» (огляд 1674 р.), і «Рукописная книга Космография», і «Кройника» Феодосія Сафоновича – ігумена київського Михайлівського монастиря, і літописи С. Величка, Самовидця, Г.Грабянки, а також хроніки, щоденники, майнові описи, судові звіти, «подимні» переписи населення, люстрації, топографічні описи, історико-статистичні описи епархій та ін.

Свій внесок в розвиток вітчизняної етнографії зробили й українські письменники, зокрема Іван Котляревський, автор «Енеїди», у поетичній формі подав справжню етнографічну енциклопедію, представлену колоритними зразками матеріальної та духовної культури українців. Григорій Квітка-Основ'яненко, створивши етнографічні твори («Конотопська відьма», «Маруся», «Мертвецький Великдень» та ін.), видав і цілу

низку наукових праць, у тому числі статтю «Українці». Тарас Шевченко, будучи співробітником Археологічної комісії, здійснив наукові експедиції зі збирання етнографічного матеріалу. На початку лютого 1846 р. він приїздив на Чернігівщину, де зробив ряд замальовок. З них до нас надійшли такі: «Потир із церкви с. Мохнатин», «Трапезна чаша Густинського монастиря». Т.Шевченко був першим, хто збирався підготувати підручник з української етнографії. До числа письменників-етнографів належать Іван Нечуй-Левицький, Володимир Гнатюк, Іван Франко та багато інших

Особливу категорію етнографічних джерел складають образотворчі та графічні матеріали: малюнки, скульптура, барельєфи, пластика, фрески, іконографія.

Для виявлення генезису етнокультурних явищ найбільш цінними є ті матеріали, котрі фіксували спосіб життя людей, їхню культуру, вірування і повір'я ще до виникнення писемності. Це наскельний живопис, котрий дозволяє реконструювати духовний світ і господарське життя наших пращурів; орнаментика як закодована система давньої міфології та демонології; господарські знаряддя праці – показники своєрідності аграрної культури й побуту хліборобів; предмети хатнього начиння, що не тільки свідчать про його певний асортимент, а й дають можливість реконструювати світоглядні уявлення давньої людини, систему ритуалів, обрядів і звичаїв.

Більш конкретну інформацію містять малюнки на побутові теми, починаючи з фресок Софії Київської (вони відтворюють побут часів Київської Русі, свята й обряди, одяг, прикраси, музичні інструменти тощо) і закінчуючи замальовками дослідників-народознавців. Серед останніх особливу цінність становлять альбом Д. де ля Фліза про побут і звичаї українців та дослідження О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще», де ретельно описані побут, зовнішній

вигляд представників різних соціальних верств тощо, а опис костюма супроводжений 27 детальними малюнками.

Цінними видами етнографічних джерел є офорти Т.Шевченка. У 1844 р. йому вдалося видрукувати перше видання «Живописної України», де було вміщено шість офортів; «У Києві», «Видубицький монастир», «Судна рада», «Казка», «Дари в Чигирині 1649 року», «Старости». 49 офортів художників Л. Жемчужникова, І. Соколова, О. Бейдемана, В. Верещагіна, К. Трутовського було надруковано у вигляді ілюстрованого додатка до українського місячника «Основа», що виходив у Петербурзі у 1861-1862 рр. Брати Піллери зі Львова та М. Яблонський видали серію альбомів «Галичина в картинках», С.Васильківський та М.Самокиш надрукували альбом «З української старовини».

Своєрідним етнографічним джерелом є плани та карти, котрі дають уявлення не тільки про контури України та народи, що її населяли, а й про її етнографічне розмаїття, регіональну символіку та зовнішній вигляд мешканців різних регіонів (давні карти, як правило, супроводжувалися зображенням земельних гербів із позначенням місцевого ландшафту, занять людей, відповідного одягу і знарядь праці.).

Початок перших картографічних робіт в Україні відносять до часів Київської Русі. Пізніше, в XVIIст., карти, дорожні схеми складали для потреб військової справи.

Найбільшою насиченістю етнографічним матеріалом визначаються карти французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана. Особливий інтерес етнографа-краєзнавця привертає головна праця Боплана – карти України, які справедливо вважаються одним із найважливіших досягнень картографії XVIIст., та його «Опис України». Останній був задуманий, як пояснення до карт, але фактично став самостійним твором, який вперше познайомив Європу з Україною.

Перше видання книги Левассера де Боплана, надруковане на замовлення автора сотнею примірників, яке він подарував друзям, було опубліковане в Руані, в друкарні Жака Кайде 1651 р. У заголовку першого видання слова «Україна» не було. Друге видання 1660 р. вийшло значно більшим тиражем, з доповненнями під назвою «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границі Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн». Згодом вона була перекладена декількома мовами.

Книга «Опис України» – це ніби перший підручник з українського етнографічного краєзнавства. Тут зібрані цінні відомості з географії, історії та етнографії українського народу, особливо дані про звичаї та побут, організацію та військовий рівень козацтва, ремісниче виробництво, промисли, торгівлю та природу. Боплан був одним з найвидатніших картографів XVIIст. В 1648-1650 рр. склав карту України та окремих регіонів українських земель, для яких використовував власні виміри.

Книга «Опис України» – це, власне, перші карти, що давали уявлення про історико-етнографічні регіони України і, отже, про етнографічну різнобарвність української культури.

Музейні зібрання, крім пізнавальної цінності, дають можливість проводити порівняльно-типологічне вивчення явищ народної культури, виявляти їхню динаміку, закономірності розвитку та генетичне коріння. Найбагатші колекції містять: етнографічні музеї у Пирогові під Києвом, у Переяславі-Хмельницькому, Львові, Ужгороді, Чернівцях.

Усі перелічені джерела становлять ґрунтовну базу для етнографічних досліджень. Разом із тим всі вони – лише допоміжний апарат етнографії, бо головним був і залишається матеріал польових досліджень, одержаний шляхом безпосереднього спостереження реального життя.

2.3.3. Етнографічне краєзнавство як засіб збереження народних традицій, промислів та ремесел

Етнографічне краєзнавство – один з визначних аспектів вивчення історії та культури краю, що посідає важливе місце у діяльності молодого покоління краєзнавців. Цей напрям передбачає широкий спектр способів вивчення народної матеріальної і духовної культури: фіксація відомостей про традиційне народне житло, одяг, їжу, промисли і ремесла, звичаї, вірування, обряди, народні знання, менталітет народу. Адже традиції рідного краю – це пам'ять про своїх предків, тому існує природна потреба триматися невмирущих традицій народних ремесел та художніх промислів, а ще зберегти їх у спадок наступним поколінням.

На заняттях етнографічного краєзнавства можна оформлювати «Фольклорний календар», або кутки «Етнографія мого краю», де представити літературу про свята українського народу з урахуванням місцевих особливостей, розмістити різну атрибутику – писанки, крашанки, вишивки та ін. Також юні етнографи постійно можуть організовувати виставки – шкільні та районні, приватні та громадські. На цих виставках представляється зібрана інформація та матеріали старожилів рідної місцевості: письмові згадки, веснянки та прислів'я, рушники та вишиванки, глиняні глечики та веретена – все те, що свідчить про побут населення свого краю, його інтеграцію у часі.

Етнографічно-краєзнавча діяльність гуртківців часто сприяє відродженню народних промислів та ремесел. Тож цей напрям є не лише цікавим та захоплюючим, а й корисним в збереженні історії та культури рідного краю. Адже не знаючи свого минулого, жоден народ не збудує світлого майбутнього!

Значення етнографічних досліджень у краєзнавчій роботі в школі надзвичайно велике. Схожу роботу можна проводити з тими учнями, які прагнуть вивчати етнографію. Робота по організації

етнографічних досліджень учнями може мати таку сутність і послідовність:

- вид і назва етнографічного твору (ремесла);
- давність виявленого твору, предмета та його місцезнаходження, реєстрація (село, район, область);
- дата запису (рік, місяць, число);
- автор твору (ремесла) (певна особа, колектив);
- наявність регіональної специфіки;
- ступінь поширення етнографічного твору (ремесла) в даній місцевості.

Для поглиблення знань з даної наукової дисципліни постає можливість створення етнографічних гуртків. Тематика занять може мати такий вигляд: «Суть етнографії та її методи», «Етнографія нашого краю», «Традиційні народні ремесла краю». Важливо провести з учнями екскурсії в музеї етнографії з подальшою підготовкою повідомлень, виступів на такі теми: «Українське житло та його особливості», «Особливості побуту гуцулів», «Особливості одягу бойків», «Старовинні знаряддя праці селян на території краю». З метою систематизації і закріплення знань з етнографії можна з учнями провести вікторини: «Чи знаєте ви народні ремесла краю?», «Традиційний одяг етнічних груп краю та його елементи».

Важливим краєзнавчим об'єктом для вивчення може стати вивчення історії свого роду. Можна запропонувати такі теми щодо вивчення історії родоводу:

- «Мої батьки, їхнє походження, національність»;
- «Мої предки: дідусі, бабусі, прадіди, прабаби. Їхнє походження, заняття. Про які важливі факти з життя краю ви дізналися від них?»
- «Що мені відомо про життя інших родичів? Чи знають вони український фольклор?»;
- «Які з народних пісень їм найбільше до вподоби?»;
- «За що ви любите і поважаєте своїх родичів?»;

- «Як ви доглядаєте за могилами померлих?»;
- «Запишіть до свого родоводу пісні, легенди, приказки, колядки і гаївки, які знають ваші рідні»;
- «Яким є походження вашого прізвища?».

З метою поглиблення цієї роботи можна організувати і провести цикл бесід на тему: «Пам'ять родоводу», «Історія роду – історія нашого народу»; експедицію: «Визначні діячі краю та їхні родичі».

Зацікавленість певної частини учнів школи історією родоводу і родинними традиціями може сприяти створенню секції «Пам'ять родоводу». Підсумки цієї важливої роботи можна підвести на загальношкільному святі «Родина, родина – від батька до сина... Родина. Родина – це вся Україна», де у різних формах звітують всі, хто займався дослідженням проблем родоводу. Можна також провести конференцію, на яку винести захист таких науково-дослідницьких робіт: «Славетні закарпатські родини», «Історія роду – історія України і краю».

Вітчизняне етнографічне краєзнавство особливу увагу приділяє сучасним проблемам, зокрема: етносоціальному розвитку народів, сучасним етнічним процесам, питанням використання національних традицій.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Об'єкт, предмет і завдання етнографічного краєзнавства.
2. Опишіть етнічну карту Закарпатської області.
3. Яке значення етнографічних досліджень у шкільній краєзнавчій роботі.

Тестлві завдання:

1. Етнографічне краєзнавство – це
 - а) вивчення етнічних груп і масивів, які є на території рідного краю, історії їх заселення і розвитку, духовної культури,

- віросповідання народу, національних звичаїв і традицій, а головне, їх збереження в народі та відзначення сучасними поколіннями.;
- б) вивчення природних об'єктів краю;
 - в) віросповідання, національні звичаї і традиції населення краю.
2. Об'єктом дослідження етнографічного краєзнавства є:
- а) галузь гуманітарних наук;
 - б) звичаї та обряди, побут, одяг, усна народну творчість;
 - в) народи, їх культура і побут, походження (етногенез), розселення, процеси культурно-побутових відносин певного регіону на всіх етапах історії людства.
3. Завданням етнографічного краєзнавства є:
- а) формування етнографічної свідомості;
 - б) відродження і збереження традицій народу в його регіональному багатоманітті, відродження та популяризація народних свят, звичаїв і обрядів, народних ремесел тощо;
 - в) вивченні історії міст і сіл, підприємств, господарств, установ, важливих місцевих історичних подій.
4. Основними етнографічного джерелами краєзнавства виступають:
- а) письмові свідчення, плани та карти, музейні зібрання;
 - б) письмові свідчення – клинописи, літописи, хроніки, записи мандрівників та письменників.
 - в) краєзнавча бібліографія, картографічні джерела, усні джерела, офіційні джерела.
5. Книгу «Опис України» у 1660 році видав
- а) Т. Шевченко;
 - б) Гійом Левассер де Боплан;
 - в) І. Франко.

Питання для самостійного опрацювання

1. Етнічні групи Закарпатської області.
2. Види народних промыслів населення Карпат.

Рекомендована література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
2. Географічна енциклопедія України. Т. 2 / за ред. Є. І. Стеценко. – К. : Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – С. 209.
3. Демідієнко О. Я. Основи краєзнавства : навч. посіб. / О. Я. Демідієнко, О. М. Іонова, В. І. Кузнецова. – Х. : Світ дитинства, 1999. – 96 с.
4. Обозний В. В. Краєзнавство : навчальний посібник-практикум / В. В. Обозний. – К. : Міжн. фін. аген., 1997. – 265с.
5. Лосюк П. Регіональний етнографічний компонент у сучасній школі : (на прикладі Гуцульського регіону) / П. Лосюк. – Снятин : Прут-Принт, 2007. – 160 с.
6. Обозний В. В. Краєзнавча підготовка вчителя: теоретичні і організаційно-практичні аспекти / В. В. Обозний ; за ред. проф. Л. Вовк. –К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 254 с.

2.4. Літературне і педагогічне краєзнавство

2.4.1. Об'єкт, предмет і завдання літературного краєзнавства

Потреба людини у пізнанні своєї землі сформувала впродовж віків науку краєзнавство. В розмаїтті краєзнавчих досліджень виокремлюється літературне. Елементи літературного краєзнавства використовують в різних освітніх галузях загальноосвітніх шкіл, які створюють систему літературної освіти.

Маркіян Шашкевич зазначав: «Література будь-якого народу є відображенням його життя, його способу мислення, його душі...». Літературне краєзнавство має значне світоглядне, інтелектуальне й естетичне спрямування. З його урахуванням

доцільно будувати педагогічну діяльність в усіх ланках освіти: від початкової до старшої школи, з перспективою застосування інноваційних технологій, форм і методів у вищій школі. Важливо надати цій складовій освіти осмисленості, усвідомленості: дослідження малої батьківщини, своїх регіонів у контексті з іншими українськими та євросвітовими регіонами. Упровадження літературного краєзнавства в навчальний процес сприятиме цілісному уявленню специфіки регіональної школи, утверджуватиме загальнонаціональні літературні явища та факти, пов'язуючи їх із близьким та рідним. Досліджуючи творчість митця-земляка, учень відчуватиме причетність до літературного життя, це наблизатиме школяра до національних духовних глибин, розширюватиме його світоглядний та культурний діапазони. Дитина усвідомлюватиме, що світ розмаїтий і багатогранний, тому єдина умова існування полікультурного модерного суспільства – почуття взаємоповаги та толерантності на між – та внутрієтнічних рівнях. Формування змісту літературного краєзнавства в навчально-виховному процесі, крім педагогічних, повинно спиратися й на принципи культуровідповідності. Важливо, щоб процес наповнювання змісту носив не стихійний, «стрибкоподібний» характер, а мав продуману, логічну систему, яка врешті-решт виведе учня на синтезовані знання про життя й творчість певного митця-земляка.

Літературне краєзнавство – це специфічна наука. В Українській літературній енциклопедії літературне краєзнавство трактується як «один з видів краєзнавства й особлива галузь літературознавства, що займається вивченням літературного процесу в певному регіоні, місцевості (краї, області, райони, місті, селі)».

Об'єктом літературного краєзнавства є вивчення літературної спадщини та літературних творів, художніх образів, навіяних природою, історичними подіями, традиціями, звичаями, побутом і людьми певного краю.

Предметом дослідження літературного краєзнавства є діяльність місцевих письменників, літературних об'єднань, гуртків, а також перебування в регіоні вітчизняних та зарубіжних письменників, відображення краю в художній літературі. При цьому зв'язки письменників з місцевістю досліджуються комплексно: за біографічними даними, тематикою творчості, прототипами образів-персонажів, описом подій, що там відбувалися, картинами побуту й природи, передачею місцевого колориту тощо.

Завдання літературного краєзнавства:

1. Ознайомити учнів із історико-літературними традиціями, життям і творчістю письменників-земляків,
2. Розвиток творчого потенціалу школярів, здатності самостійно здобувати знання, творчо мислити.
3. Формування навичок пошукової та науково-дослідницької діяльності з джерелами літературно-краєзнавчої інформації.
4. Пробудження національної свідомості, виховання патріотизму, естетичного сприйняття дійсності.

У контексті епохи національного відродження література рідного краю сприймається як одне з найважливіших народознавчих джерел. Літературне краєзнавство поступово займає належне місце у навчальних програмах.

Літературне краєзнавство головним чином стоїть дуже близько до емпіричного літературознавства, яке збирає, описує й класифікує літературні явища без глибокого концептуального їх осмислення. Однак, літературне краєзнавство має локальний характер, тут доволі помітний історико-біографічний аспект. Суттєвим є й те, що у поле зору літературного краєзнавства потрапляють найчастіше всі вияви літературного життя. Тут немає строгої сепарації та диференціації письменників за їхніми творчими здібностями. Крім української літератури, в поле зору краєзнавців потрапляють й літератори інших народів, які жили в

нашому краї, письменники-перекладачі, а також українські письменники-емігранти з тієї чи іншої території.

Кожний художній твір, пов'язаний з рідним краєм, – живий документ епохи і людської свідомості. Із художньої літератури постає прекрасний і романтичний образ рідного краю, з яким еднають нас корені роду і враження дитинства. Ця література навчає учнів любити і цінувати Вітчизну, гордитись її предківською славою, відчувати свою пряму причетність до долі рідної землі, до її сучасного і майбутнього.

Літературне краєзнавство у школі – це голос на захист духовної спадщини українського народу, зокрема письменників-земляків та їх творчого доробку. У результаті пошукової роботи педагога та учнів відбувається захоплення мистецтвом слова, новими знахідками і відкриттями. Праця над художніми деталями у творах письменників-земляків, через які учні бачать зміст твору, наближує учня до всієї творчості письменника, його особистості. Уроки літературного краєзнавства – це нетрадиційні уроки, на яких переважно застосовуються лекції зі складанням опорних конспектів, пошуково-дослідницькі методи, семінарські заняття, захисти рефератів.

Літературна краєзнавча робота у школі – це один із шляхів, що веде до відродження духовних цінностей нашого народу, повертає дитячі душі до народних надбань, національно-культурних традицій, високого мистецтва художнього слова.

2.4.2. Етапи розвитку літературного краєзнавства

Основи майбутньої теорії літературного краєзнавства є дуже давніми; їх започаткування варто розглядати з часів античності. Так, художніми творами, в яких яскраво розкрито історію та життя країни, можна вважати поеми Гомера «Іліада» та «Одіссея»: вони побудовані на міфі про Троянську війну, але сам міф має історичну основу. Зображуючи події кінця XIII ст. до н.е. – війну

Трої та ахейських племен, – Гомер відтворив історичні обставини та тогочасні реалії. Зазначені твори мистецтва є грандіозною «енциклопедією давнини», в якій розкрито матеріальну культуру гомерівського суспільства, його соціальне та духовне життя, зокрема суспільний лад, взаємини, ремесла, технічну культуру тощо. Тобто поеми можна вважати не лише зразками художньої літератури архаїчної Греції, а й своєрідним народознавчим джерелом, художнім відтворенням тогочасного буття країни, яскравим зразком літературної краєзнавчої пам'ятки.

Проаналізувавши теорію та історію літературного краєзнавства, практику його реалізації (дослідження і розробки вчених, дослідників), можемо визначити, що існує чотири етапи його розвитку:

– I етап (з часів античності до 40-х років XIX століття) – період формування основ майбутньої теорії літературного краєзнавства, під час якого філософами було закладено основи розуміння взаємозв'язків кожної особистості, зокрема і письменника, з певною історичною епохою, суспільством, рідним краєм, культурою, традиціями, побутом своєї нації тощо, що безпосередньо впливає на формування світобачення і світосприйняття митця, його творчий доробок.

У працях політолога, історика, фольклориста, публіциста і літературного критика М. Драгоманова (друга половина XIX ст.) знайшли відтворення як історія, культура, суспільні процеси XIX століття в Україні, так і прогресивні погляди вченого на розвиток української освіти, способи культурного розвитку нації.

II етап (30-40-і роки XIX століття – I половина XX століття) – час започаткування літературного краєзнавства, у процесі якого відбулося становлення краєзнавства як науки: набули подальшого розвитку положення про зв'язок літератури з життям, про те, що художній твір – це художнє відображення подій, фактів, соціальних умов, побуту, певного історичного часу в розвитку окремого народу; вперше досліджено питання взаємозв'язків

письменників з рідним краєм; розроблено теоретичні основи краєзнавчої науки; виокремлено шкільне літературне краєзнавство та впроваджено його у практику школи.

Ідеї М. Драгоманова, К. Ушинського про народність навчання у подальшому розвинула у своїх працях С. Русова, яка вважала, що саме такий спосіб виховання формує національний характер, національну психіку особистості. Педагог наголошувала, що в основі навчально-виховного процесу повинні бути історичні національні традиції; лише тоді учень зможе по-справжньому поважати культурні здобутки інших народів, якщо він глибоко усвідомить і сприйме духовну скарбницю власного.

Відомий український дослідник В. Антонович (друга половина XIX ст.) своєю творчою працею посів особливе місце в українській, слов'янській та європейській історіографії. Його ґрунтовні дослідження історії, культури, зокрема архітектури, танців, науки і літератури, орнаментики, живопису тощо, ментальності, громадських ідеалів, звичаїв українців (порівняно з іншими націями) у працях «Три національні типи народні», «Твори Шевченка, зміст яких відображає історичні події», «Про українофілів та українофільство» та інших можна вважати теоретико-енциклопедичною основою (підвалинами) сучасного літературного краєзнавства, народознавства, етнографії.

Важливе значення мають педагогічні статті та художні твори І. Франка, в яких великим українським просвітителем було розроблено питання змісту та методики викладання художньої літератури.

Значущими для розвитку літературного краєзнавства вважаються праці визначних методистів другої половини XIX ст. В. Стоюніна, В. Водовозова та В. Острогорського. У відомій праці В. Водовозова «Чи існує теорія словесності та за яких умов можливе її існування?» вчений стверджував, що література – це злиття образу та ідеї, письменник, «зображуючи життя, представляє його в ідеї, тобто зосереджує різноманітні явища в один повний образ.

Цим самим він відтворює життя...». Тому вивчати літературу потрібно у зв'язку з життям, з тими подіями, фактами, соціальними умовами, побутом тощо, які відтворені в певних художніх образах. Відомим російським ученим М. Милоновим у роботі «Літературне краєзнавство» досліджено історичний розвиток означеного питання в царській Росії. На думку М. Милонова, важливе місце в розвитку теорії літературного краєзнавства займають праці М. Піксанова, П. Сакуліна, М. Азадовського, М. Сокольникова.

У Постанові ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режим в початковій та середній школі» від 25 серпня 1932 року було вказано на необхідність «в навчальні програми з суспільствознавства, літератури, мов, географії та історії... ввести елементи краєзнавства». Отже, можемо зробити висновок, що вивчення елементів краєзнавства у шкільному курсі літератури на державному рівні було започатковано в 1932 році.

Робота з краєзнавства продовжувалася навіть у роки Великої Вітчизняної війни. Для прикладу, у червні 1942 року в м. Пермі відбулася літературна конференція «Сучасне і минуле Уралу в художній літературі» за участю П. Бажова.

Таким чином, узагальнюючи зазначене вище, започаткування літературного краєзнавства як одного з напрямів краєзнавчої діяльності пов'язують з 30-и роками минулого століття. Тобто у розвитку літературного краєзнавства II половина XIX століття – 60-і роки XX століття є другим етапом – періодом становлення краєзнавства як окремої науки, виокремлення шкільного краєзнавства, започаткування літературного краєзнавства та розроблення його основ.

III етап (60-80-і роки XX століття) – етап становлення літературного краєзнавства: розроблення науково-теоретичного підґрунтя питань змісту, джерельної бази, форм роботи, методів і прийомів навчання ефективної літературно-краєзнавчої діяльності. Зазначений період характеризується першими дослідженнями

проблеми підготовки майбутніх учителів-словесників до використання літературно-краєзнавчих матеріалів у шкільному курсі вивчення літератури.

Як зазначено в «Українській літературній енциклопедії», «розгром кращої частини української наукової і творчої інтелігенції, вчинений за сталінщини, призвів до занепаду краєзнавства літературного. Воно почало відроджуватися лише в кінці 50-х р.р. і незабаром набуло масового характеру. Його центрами стали університети, педагогічні інститути, бібліотеки, редакції газет і журналів, музеї, будинки культури».

У повоєнні роки одним із перших теоретиків краєзнавства став О. Ставровський. У праці «Краєзнавча робота у школі» (1954 рік) учений проаналізував стан краєзнавчої діяльності, вказуючи на її недоліки: безсистемність, відсутність методичної системи, низький рівень підготовки студентів педагогічних вузів до такої роботи. У посібнику вперше розроблено питання різних – індивідуальних, гурткових та масових – форм організації позакласної краєзнавчої діяльності школярів, які автор запропонував реалізувати за допомогою гуртків, туристично-краєзнавчих естафет, походів, шкільних краєзнавчих куточків, музеїв, конференцій, зльотів, вечорів. Такі форми позакласної роботи було дібрано на основі принципу відповідності краєзнавчої діяльності віковим особливостям учнів.

У 1964 році відомим українським ученим Є. Пасічником було проаналізовано сучасну йому систему викладання літературного краєзнавства у школі. Методистом ґрунтовно досліджено низку питань: як використовуються вчителями місцеві можливості літературно-краєзнавчої роботи; наскільки вона поширена, які форми, методи її проведення; якою мірою словесники володіють методикою проведення літературно-краєзнавчих занять; як здійснюється зв'язок між засвоєнням учнями літературних знань (відповідно до програми) і краєзнавчою роботою; як краєзнавча робота впливає на свідомість учнів,

засвоєння програмового матеріалу, їхню загальну літературну освіту тощо.

Заслуговують на увагу праці й інших українських методистів, педагогів, що з'явилися в 60-х роках ХХ століття, в яких більшою чи меншою мірою розглядалися питання, пов'язані з літературно-краєзнавчою діяльністю учнів.

Великого значення надавав питанню виховання любові до Батьківщини, формуванню патріотичних почуттів учнів відомий педагог-новатор В. Сухомлинський. «Подбайте, – рекомендував педагог, – щоб тисячі найтонших ниток пов'язували особистість з Вітчизною – це перша порада батькові, матері і педагогу. Ми піклуємося про те, щоб у свідомості, в емоційній пам'яті дітей назавжди зберігалися найменші деталі рідної природи, ті незабутні куточки, з яких поступово складається світ, дорогий для людини».

Літературно-краєзнавчій діяльності у середніх загальноосвітніх школах певною мірою сприяла Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи» від 20 червня 1972 року, в якій було вказано на необхідність «ширше залучати діячів літератури та мистецтва до керівництва дитячими творчими колективами, проведення зустрічей, виставок і концертів для дітей», що, безперечно, сприяло літературно-краєзнавчій діяльності учнів.

Отже, період 60-80-х років минулого століття варто вважати третім етапом розвитку літературного краєзнавства – часом його становлення, який характеризується такими особливостями: першими спробами розроблень питань змісту, джерельної бази літературно-краєзнавчої роботи з учнями, форм роботи, методів і прийомів навчання, що сприяють зазначеній діяльності; установами міжпредметних зв'язків на уроках літератури; вирішенням питання підготовки майбутніх учителів до проведення літературно-краєзнавчої діяльності у школі тощо.

Зазначена діяльність продовжується і на сучасному етапі, зокрема – і на шкільному рівні.

У 60-80-х роках було активно розгорнено практичну діяльність з літературного краєзнавства в Україні. У зазначений період створювалися шкільні літературні музеї і кутки (О. Маковея на Тернопільщині, В. Симоненка в селі Біївцях на Полтавщині та інші), краєзнавчі й літературні музеї (наприклад, музей А. Малишка в м. Обухові Київської області, музеї-заповідники (для прикладу, музей-садиба І. Франка в с. Нагуєвичі, музей-помістя «Хутір Надія родини Тобілевичів» на Кіровоградщині, музей-квартира П. Тичини у м. Києві та багато інших). Кожен з таких музеїв є центром культури, важливим джерелом літературних знань, історії, а також своєрідною установою, в якій потужно проводиться літературна краєзнавча робота в різноманітних її формах. Крім статей, публікацій, ведення літературних календарів у місцевій пресі, краєзнавці підготували низку бібліографічних словників, методичних посібників про творчість письменників-краян.

IV етап (90-і роки XX століття – початок XXI століття) – етап удосконалення літературно-краєзнавчої роботи у системі освіти і культури, який характеризується розробленням питань взаємозв'язків української та зарубіжної літератури, теоретичних основ проведення шкільної краєзнавчої літературної діяльності; розробкою методики навчання фонових знань, а також системи вивчення перекладних творів; використанням літературного краєзнавства як засобу морально-етичного виховання учнів, майбутніх учителів, дослідженням педагогічних основ їх підготовки з методики літературно-краєзнавчої роботи, проблеми підготовки дипломованих учителів-словесників до проведення зазначеної діяльності тощо.

У праці Г. Самойленка «Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне» ґрунтовно розроблено питання об'єкта літературного краєзнавства та запропоновано власну класифікацію

джерелознавчої бази культурно-мистецького та літературного краєзнавства на основі узагальнення та вдосконалення розроблень попередників.

Важливими для розвитку теорії літературного краєзнавства є праці з методики викладання літератури Л. Мірошніченко, Ю. Ковбасенка та Ж. Клименко, в яких розкрито окремі питання літературно-краєзнавчої роботи у процесі вивчення зарубіжної літератури у загальноосвітній школі.

Отже, період 90-х років XX століття – початок XXI століття визначаємо як четвертий етап в історії розвитку літературного краєзнавства – удосконалення літературно-краєзнавчої роботи в системі загальної середньої, вищої, післядипломної освіти, а також у культурно-історичній діяльності суспільства (вдосконалення теоретичних основ вивчення літературного краєзнавства у шкільному курсі літератури, використання сучасних досліджень методики зарубіжної літератури для ефективного проведення літературно-краєзнавчої діяльності учнів у загальноосвітніх навчальних закладах).

2.4.3. Понятійний аспект педагогічного краєзнавства: предмет, завдання, напрями роботи

Поняття «педагогічне краєзнавство» на сьогоднішній день є суперечливим і остаточно не сформованим, так як має широкий спектр визначень. В Україні про педагогічне краєзнавство почали говорити, починаючи з кінця 90-х років.

Уперше термін «педагогічне краєзнавство» увів у 1966 р. російський дослідник П. Іванов. Він зазначав: «Настав час поставити питання про педагогічне краєзнавство. Педагогічне краєзнавство повинно включати в себе вивчення історії школи (мається на увазі наукове керівництво по створенню історії місцевої школи) і вивчення місцевих умов, які здійснюють свій вплив на виховання дітей».

Вивчення педагогічного краєзнавства допоможе учневі приєднатися до педагогічної культури краю, розвинути такі професійні якості, як: творчий підхід до педагогічного процесу; прагнення до професійного зростання; потреба в організації своєї діяльності з урахуванням специфіки рідного краю; прилучення до історії своєї малої батьківщини; опора на значущі погляди авторитетних педагогів, включення їх в свою професійну діяльність; розвиток інтересу до архівних джерел.

Пізніше до розгляду цього питання вдалися дослідники А. Бальдинов та К. Абдрахманов. Вони окреслювали педагогічне краєзнавство як поглиблене дослідження питань історії освіти свого краю, вивчення життя і діяльності передових шкіл та вчителів.

Термін «педагогічне краєзнавство» зустрічається в працях таких дослідників, як: А. Аптікієва, С. Кривова, В. Матіяш, Т. Міщенко, Л. Смирнова, О. Сухомлинська, О. Терьохіна, в яких простежується тенденція до розширення вивчення сутності цього поняття як важливої частини навчально-виховного процесу.

На думку В. Матяша, «педагогічне краєзнавство – це наука про закономірності навчання та виховання молодого покоління на базі використання місцевого педагогічного матеріалу, передового педагогічного досвіду вчительських, адміністративно-керівних кадрів».

Отже на сьогоднішній час щодо поняття педагогічне краєзнавство існує широке розмаїття та невизначеність у трактуванні, це в свою чергу пов'язано з багатогранністю функцій педагогічного краєзнавства, слабкою розробкою його теоретичних основ. Педагогічні цінності народу і являють собою основними джерелами наукових досліджень в галузі педагогічного краєзнавства певного регіону. Ними можуть виступати: народні виховні традиції; фольклор, що містить елементи виховання та передачі досвіду (пісні, прикмети, приказки тощо); особливості розвитку освіти і науки даної місцевості; діяльність шкіл, адміністрації, педагогів, передовий педагогічний досвід, а

також ідеї та концепції відомих педагогів краю; принципи, засоби виховання та інше.

Педагогічне краєзнавство може стати своєрідним «джерелом живлення» майбутніх учителів початкових класів у їхній підготовці до гуманітаризації навчання. Воно переслідує два взаємопов'язаних завдання: по-перше, всебічне вивчення освітянської справи рідного краю з метою накопичення знань з гуманітаризації навчання; по-друге, засвоєння оптимальних педагогічних технологій, використання цього матеріалу в педагогічній діяльності; по-третє, підготовка майбутнього фахівця з краєзнавчої роботи.

Педагогічне краєзнавство ґрунтується на ідейному багатстві народу, його морально-етичних цінностях, виховній мудрості. Щоб діти стали народом, творцями своєї держави, необхідно, аби вони за час навчання, виховання в сім'ї, школі міцно засвоїли духовність, культуру рідного народу, глибоко пройнялися його національним духом, способом мислення і буття. Ці якості потрібно виховувати у дітей тими засобами, методами, способами, традиціями, мораллю, що вироблені народом упродовж усього історико-культурного розвитку, при цьому органічно поєднуючи ці засоби та методи з новітніми надбаннями європейського та світового культурно-педагогічного досвіду. Педагогічне краєзнавство впливає і на характер протікання реальних освітніх процесів, збагачуючи їх елементами наукового підходу.

Отже, *педагогічне краєзнавство* – це галузь історико-педагогічного знання про особливості розвитку освіти, науки, педагогічної думки, культури місцевого краю, вивчення, збереження та творче використання регіонального педагогічного досвіду в теорії та практиці сучасних освітніх закладів.

Ґрунтуючись на цих ідеях, стає можливим виокремити головні *ознаки* педагогічного краєзнавства, а саме: приналежність цього явища до сфери історико-педагогічного знання, про розвиток

освіти, науки, педагогічної думки певного краю, села, місцевості, формування педагогічного краєзнавства в конкретних умовах конкретного регіону, що визначають його специфіку, наявність свого предмету, а саме – педагогічних цінностей.

Методологічна парадигма теорії педагогічного краєзнавства виходить із того, що воно є продуктом історії та культури певного регіону.

Об'єктом педагогічного краєзнавства є педагогічний процес конкретного регіону в історичному і сучасному вимірі, що включає в себе співвідношення різного рівня педагогічних феноменів минулого і сьогодення у контексті суспільних умов їх існування.

Педагогічне краєзнавство слід розглядати як відносно самостійну галузь науково-педагогічних знань, складовими якої є:

- особливості роботи навчально-виховних закладів краю;
- місцеві предмети та явища, що становлять педагогічну цінність у зв'язку з гуманітаризацією навчання;
- етнопедагогіка з її національними місцевими звичаями й традиціями.

2.4.4. Компоненти педагогічного краєзнавства

Для того щоб розкрити зміст феномену «педагогічне краєзнавство», необхідно звернутися до його компонентного складу. Компонентами дослідження педагогічного краєзнавства є:

- історія розвитку навчально-виховних закладів різного типу;
- авторські школи (школи педагогів-новаторів);
- специфічний зміст освіти та виховання з урахуванням національних і регіональних особливостей;
- індивідуальний стиль педагогічної діяльності місцевих вчителів, їх майстерність і новаторство;
- шкільні традиції;

- місцеві педагогічні засоби, що використовуються для вирішення професійних завдань;
- народна педагогіка (етнопедагогіка).

Сьогодні існує кілька підходів до структурування педагогічного краєзнавства як галузі наукового дослідження.

Перш за все, в його основі лежить регіональний підхід, який полягає у висвітленні закономірностей розвитку національної освіти та педагогічної думки за допомогою маловідомого, унікального регіонального матеріалу.

Основу іншого складає співвідношення напрямів педагогіко-краєзнавчого пошуку з галузями педагогічного знання (школознавче, дидактичне, історико-педагогічне), а також виокремлення в якості самостійної наукової проблеми вивчення специфіки впливу місцевих факторів на розвиток регіональної освіти.

Третій підхід акцентує історичний складник педагогічного краєзнавства і включає два науково-пошукових напрями: історію розвитку освіти краю і сучасний її стан та тенденції розвитку місцевого краю.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Об'єкт, предмет і завдання літературного краєзнавства
2. Охарактеризуйте етапи розвитку літературного краєзнавства
3. Предмет, завдання, напрями роботи педагогічного краєзнавства.
4. Назвіть компоненти педагогічного краєзнавства.

Тестові завдання:

1. Літературне краєзнавство – це
 - а) специфічна галузь науки про літературу, предметом якої є вивчення фольклорної спадщини та літературних творів,

- художніх образів, навіяних природою, історичними подіями, традиціями, звичаями, побутом і людьми краю;
- б) галузь прикладної історії та відрізняється двома суттєвими ознаками: локальністю досліджуваних історичних подій, матеріалізованих у пам'ятках історії та культури; діяльним характером;
- в) вивченні природи рідного краю, її неповторності, вихованні дбайливого ставлення до природного середовища.
2. Об'єктом літературного краєзнавства є:
- а) діяльність місцевих письменників, літературних об'єднань, гуртків;
- б) вивчення літературної спадщини та літературних творів, художніх образів, навіяних природою, історичними подіями, традиціями, звичаями, побутом і людьми певного краю;
- в) відображення краю в художній літературі.
3. Уперше термін «педагогічне краєзнавство» увів у 1966 р.
- а) П. Іванов;
- б) ГюСамойленко;
- в) В.Сухомлинський.
4. Компонентами дослідження педагогічного краєзнавства є:
- а) індивідуальний стиль педагогічної діяльності місцевих вчителів, їх майстерність і новаторство, шкільні традиції, місцеві педагогічні засоби, що використовуються для вирішення професійних завдань, народна педагогіка;
- б) історія розвитку навчально-виховних закладів різного типу, авторські школи, специфічний зміст освіти та виховання з урахуванням національних і регіональних особливостей, індивідуальний стиль педагогічної діяльності місцевих вчителів, їх майстерність і новаторство, шкільні традиції, місцеві педагогічні засоби, що використовуються для вирішення професійних завдань, народна педагогіка;

в) історія розвитку навчально-виховних закладів різного типу, авторські школи, специфічний зміст освіти та виховання з урахуванням національних і регіональних особливостей.

5. Об'єктом педагогічного краєзнавства є

- а) педагогічний процес конкретного регіону в історичному і сучасному вимірі;
- б) співвідношення різного рівня педагогічних феноменів минулого і сьогодення;
- в) історія розвитку навчально-виховних закладів різного типу.

Питання для самостійного опрацювання

1. Джерела літературного краєзнавства
2. Використання елементів літературного краєзнавства у шкільництві Закарпаття на початку Хст.
3. Розвиток та становлення педагогічного краєзнавства

Рекомендована література:

1. Антологія педагогічного краєзнавства Черкаського краю : навч. посіб. / за заг. ред. Побірченко Н. С. – Умань : Софія, 2008. – 344 с.
2. Горда М. С. Літературне краєзнавство Буковини : (методичні аспекти) : навч. посіб. / М. С. Горда. – Чернівці : Рута, 2002. – 303 с.
3. Демідієнко О. Я. Основи краєзнавства : навч. посіб. / О. Я. Демідієнко, О. М. Іонова, В. І. Кузнецова. – Х. : Світ дитинства, 1999. – 96 с.
4. Зайдлер Н. Літературне краєзнавство: концептуальний підхід і шляхи його реалізації / Н. Зайдлер, В. Зотова // Рідна школа. – 2006. – № 1. – С. 45–46.
5. Обозний В. В. Краєзнавча підготовка вчителя: теоретичні і організаційно-практичні аспекти / В. В. Обозний ; за ред. проф. Л. Вовк. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 254 с.
6. Педагогічне краєзнавство Черкащини : підручник / за заг. ред. Н. С. Побірченко. – Умань : Софія, 2008. – 130 с.

7. Шуляр В. Теоретико-методичні засади уроків літератури рідного краю / В. Шуляр // Українська література в загальноосвітній школі. – 2006. – № 7. – С. 21–24.

2.5. Господарче краєзнавство. Екологічне краєзнавство

2.5.1. Поняттєвий аспект господарчого краєзнавства: сутність, об'єкт, предмет, завдання

Господарство краю становить сукупність усіх його галузей: промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку, торгівлі і громадського харчування та ін. Водночас, кожна з цих галузей підрозділяється на більш дрібні. Наприклад, у промисловості: хімічна, нафтодобувна, текстильна, харчова... – подібні технологічними процесами або видом продукції.

Господарче краєзнавство досліджує економіко-географічні особливості населених пунктів, фактори історико-географічного розвитку промислових підприємств, чинники, під впливом яких вони виникли, сільськогосподарські підприємства, виокремлюючи економіко-географічну характеристику господарств, а також досліджує рослинництво, тваринництво та інші галузі сільського господарства.

Об'єктом дослідження є господарство краю.

Предметом вивчення – господарські об'єкти певного регіону.

Господарське краєзнавство включає знання про народні промисли, стародавні знаряддя праці, господарську діяльність людей в різні пори року та ін. На уроках трудового навчання учні вивчають народні промисли, отримують навички вишивання, в'язання, писанкарства тощо. Уроки природознавства передбачають ознайомлення з притаманними даному регіону видами господарської діяльності населення в різні пори року.

Краєзнавче вивчення господарства краю передбачає виявлення і аналіз складу галузей, рівня їх розвитку і значення в економіці

краю. Рівень розвитку галузей характеризується кількісними і якісними показниками, які відображають їх діяльність. Такими показниками для галузей промисловості, до прикладу, є: об'єм, склад, асортимент виготовленої продукції, розміри основних фондів, кількість і склад сировинних і енергетичних ресурсів.

Для галузей сільського господарства: розмір посівних площ, поголів'я худоби, урожайність тощо. Суттєвими для характеристики сільського господарства є показники, що відображають рівень механізації та хімізації.

Рівень розвитку транспорту характеризується розмірами транспортної сітки, об'ємом і складом вантажопотоків, кількістю використовуваних транспортних засобів.

Для галузей невиробничої сфери основними показниками є: розмір і склад мережі підприємств (магазинів різного профілю, відділень зв'язку, лікарень, шкіл, бібліотек, кінотеатрів... та ін.), об'єм виконуваної ними роботи.

Важливим показником для всіх галузей господарства, що характеризують рівень їх розвитку і значення в економіці краю, є кількість зайнятих в них працівників. Галузі народного господарства тісно взаємопов'язані. Сільське господарство забезпечує мережу галузей промисловою сировиною, підприємствам торгівлі – продукти для населення. Підприємства промисловості виготовляють та ремонтують машини, забезпечують галузі електроенергією. Транспорт перевозить сільськогосподарські та промислові вантажі. Галузі сфери обслуговування пропонують іншим галузям різноманітні послуги: продають воду, іншу продукцію промислового виробництва.

Розташування підприємств народного господарства краю характеризується розподілом їх по території. Виявлення зв'язків і характеру розміщення господарчих об'єктів є основним завданням *господарчого краєзнавства*.

2.5.2. Зміст характеристики господарства краю

Господарство краю слід досліджувати в його динаміці: виявити не тільки сучасний стан його розвитку, а і причини виникнення інших галузей, їх розвиток чи занепад, зміни, які відбуваються у складі галузей, зв'язки і розміщення, перспективи подальшого розвитку.

Зміст характеристики господарства краю може включати такі питання:

1. Економіко-географічне положення краю (у співвідношенні до регіону, до складу якого він входить, великих промислових центрів та сільськогосподарських підприємств, шляхів сполучення).

2. Розвиток економіки краю, провідні галузі, які визначають спеціалізацію, структурні зрушення в економіці.

3. Промисловість краю, її склад і розвиток, найважливіші промислові підприємства, їх сировина та енергетична база, техніко-екологічні показники, виробничі зв'язки, енергозабезпечення краю, розміщення промислових підприємств.

4. Сільське господарство краю, його розвиток і спеціалізація, склад агропромислового комплексу, спеціалізація, урожайність і якісні показники тваринництва; технічне оснащення сільського господарства, меліорації, розмір і характер фермерських підприємств та особистих господарів.

5. Головні види транспорту, сучасна транспортна мережа і її конфігурація, основні напрямки вантажних і пасажирських потоків.

6. Розвиток зв'язку в краї, телефонізація, інтернет.

7. Торгівля в краї, торгова мережа. Розвиток пасажирського транспорту.

8. Житлове будівництво.

9. Перспективи розвитку краю.

2.5.3. Екологія краю як об'єкт краєзнавства

Краєзнавча екологія несе на собі не лише наукове, а й

суспільне навантаження, позаяк покликана формувати у населення високу культуру у ставленні до довкілля. Серйозна екологічна криза, що охопила нашу планету, внесла суттєві корективи у взаємини людини з природою, спонукала її до переосмислення усіх досягнень світової цивілізації. Приблизно з 60-х років минулого століття, коли перед людством уперше гостро постала проблема знищення усього живого як результат промислової діяльності, почала формуватися нова наука – екологія, а як наслідок цього з'явилося поняття екологічна культура. Всесвітня Організація Охорони Здоров'я ще у 80-ті роки ХХ ст. визначила, що здоров'я людини на 20% залежить від її спадковості, на 20% від стану довкілля (екології), на 50% від способу життя і лише на 10% від рівня розвитку медицини. Зовсім інші події можуть розгорнутися внаслідок непомірного техногенного навантаження на навколишнє середовище. Уже станом на 2005 рік вплив екології на здоров'я людей в окремих регіонах нашої країни наблизився до 40%. Відтак, унаслідок глобальної екологічної кризи вкрай необхідно з'ясувати, які взаємини людини та природи можна вважати гармонійними, як людська діяльність впливає на довкілля, чому екологічна культура й екологічне виховання набули особливої актуальності. Екологічна відповідальність безпосередньо пов'язана з екологічним вихованням і з такими особистісними якостями, як самоконтроль, уміння спрогнозувати найближчі і віддалені наслідки власних дій щодо природи. Формування екологічної культури особистості не може замикатися на загальних абстрактних теоретичних положеннях, а повинне базуватися на практичних знаннях з основних розділів екології, особливо екології рідного краю – знання про його природу (місцеві природні умови, їх специфіку, флору і фауну, місцеві природничі об'єкти, що перебувають під охороною), пам'ятки культури та мистецтва місцевого і державного значення. Однією з центральних ланок регіональної системи екологічної освіти мають стати навчальні курси, що тематично об'єднуються у напрям «екологічне краєзнавство». Спираючись на ретроспективний аналіз, вони дають змогу:

– відтворити образ природи краю у минулому до освоєння його людиною;

– розкрити етапи та методи господарського освоєння території, що своєю чергою сприяє усвідомленню населенням сучасних екологічних проблем, процесів і явищ у конкретному регіоні, дає можливість їх прогнозування.

Метою екологічного краєзнавства є поглиблення усвідомлення кожною людиною екологічних проблем, формування відповідальності за збереження, примноження й розумне використання природних ресурсів.

Екологічне краєзнавство – це інтегрована система фундаментальних знань про наукове обґрунтування екологічних явищ конкретної місцевості, яка об'єднує поняття «рідний край», розглядає їх у світлі вчення про біосферу не лише на краєзнавчому, але й на державному рівні; розробляє для впровадження спеціальні заходи з метою регулювання і пом'якшення негативного впливу наслідків людської діяльності на довкілля. Суть і зміст еколого-краєзнавчої роботи становить взаємопов'язаний і комплексний розвиток туризму, екології та краєзнавства, під час якого виявляються причини і наслідки всієї сукупності впливу людської діяльності, зосередженої на певній території, і таким способом дається, комплексна генетична картина життя краю в екологічному та соціально-економічному аспектах.

Екологічне краєзнавство базується на біогеографічних знаннях, але для вивчення й осмислення всіх складових сучасних екологічних проблем краю, установлення прямих і зворотних зв'язків між процесами, які формують екологічні умови, визначення шляхів виходу з екологічної кризи, розроблення для нього конкретних локальних, регіональних і глобальних планів та програм сучасна наука про довкілля залучає знання практично з усіх інших наук.

Екологічне краєзнавство – це одна з головних наук про взаємовідносини живої і неживої природи, нова філософія людства, що перебуває в стадії формування. Це наука про середовище нашого

проживання, його живі й неживі компоненти, їхній взаємозв'язок, що формує умови життя та розвитку всіх екосистем.

Об'єкт екологічного краєзнавства – це екосистеми краю та їхні елементи.

Предмет екологічного краєзнавства – взаємозв'язок живих організмів, їхніх груп різних рангів, живих і неживих компонентів екосистем, а також характер впливу природних і антропогенних факторів на функціонування екосистем і біосфери в цілому.

Джерела екологічного краєзнавства:

- заповідники, дендропарки, ліси, національні природний парки;
- Карпатські гори, долини;
- екологічний стан рослинного і тваринного світу краю;
- вплив людської діяльності на екологічний стан Закарпаття.

Основні завдання екологічного краєзнавства:

- вивчення загального стану біосфери, умов його формування та причин змін під впливом природних і антропогенних факторів;
- прогнозування динаміки етапу біосфери в часі й просторі;
- розробка з урахуванням основних екологічних законів шляхів гармонізації взаємовідносин людського суспільства й природи, збереження здатності біосфери до самоочищення, саморегулювання й само відношення.

Сучасне екологічне краєзнавство має стати науковою базою для розробки стратегії й тактики поведінки людства у ХХІ ст.

Оскільки для ефективного вирішення сучасних екологічних проблем необхідно мати фактичний і науковий матеріал геохімічного, геофізичного, біохімічного, біологічного, медичного, фізичного, хімічного, геологічного; соціального, економічного та іншого характеру, а також можливість статистичної обробки, програмування, моделювання різних процесів, синтезування й прогнозування, сучасна екологія використовує всі ефективні, в тому числі найновіші, метод й апаратуру цих наук – і природничих, і технічних, і соціальних.

2.5.4. Складові структури екологічного краєзнавства

Екологічне краєзнавство все активніше входить у сучасний навчальний процес. Краєзнавчий принцип у формуванні екологічної культури населення має бути покладений в основу навчально-педагогічної, наукової та громадської діяльності шкіл, вищих навчальних закладів, краєзнавчих товариств. Оскільки основи екологічної культури закладаються ще у шкільному віці, то у педагогічній діяльності вчителів краєзнавчий принцип посідає чільне місце.

Структура екологічного краєзнавства:

- природоохоронна історія рідного краю;
- понятійний апарат;
- радіоекологія – вивчає нагромадження та міграцію в біосфері радіоактивних нуклідів, викликане забрудненням навколишнього середовища радіоактивними речовинами внаслідок випробувань ядерної зброї, відходів атомної промисловості та аварій на АЕС;
- природні ресурси: атмосферне повітря, літосфера, гідросфера, рослинний світ, тваринний світ;
- природно-заповідні території краю – території, виділені з метою збереження у природному стані типових або унікальних природних комплексів з усією сукупністю інших компонентів, вивчення природного перебігу процесів і явищ, що відбуваються в них, та розробки наукових основ охорони природи;
- екотуризм – природничо-зорієнтований туризм, який охоплює програми екологічної освіти, цілеспрямовані подорожі у природні території з метою глибшого пізнання та розуміння місцевої культури і природного середовища, що не порушує цілісності екосистеми. Екотуризм не повинен перевищувати його рекреаційні можливості;
- екологія та охорона здоров'я – зв'язок внутрішнього середовища людини з навколишнім середовищем;

- екологічне законодавство – нормативно-правові акти, які визначають засади правового регулювання охорони довкілля краю;
- екологічна освіта та виховання – формування у населення свідомого та відповідального ставлення до довкілля.

Таким чином, екологічне краєзнавство – сходинка до пізнання учнями рідного краю, реалізації інтересів у вивченні навколишнього природного середовища України та світу, формування краєзнавчих та туристсько-спортивних знань, умінь і навичок засобами урочної та позаурочної роботи.

Семінарське заняття. Напрями краєзнавчих досліджень

Мета: поглибити знання про напрями краєзнавства; розкрити зміст напрямів краєзнавства; систематизувати та поглибити знання про структуру краєзнавства; залучити до аналітичної діяльності.

Питання для обговорення

1. Географічне краєзнавство, його основні аспекти.
2. Основні джерела історичного краєзнавства.
3. Особливості змісту біологічного краєзнавства.
4. Теоретико-методичні засади літературного краєзнавства.
5. Мистецтво краю як об'єкт краєзнавчої діяльності.
6. Значення екологічного краєзнавства в сучасний період.

Завдання практичного характеру

1. Змодельуйте структуру краєзнавства як науки.
2. Підготуйте презентації до кожного з питань обговорення.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Об'єкт, предмет та завдання господарчого краєзнавства.
2. Що включено у зміст характеристика господарства краю.
3. Яка структура екологічного краєзнавства.
4. Як можна покращити екологічний стан рідного краю.

Тестові завдання:

1. Господарче краєзнавство досліджує ...
 - а) економіко-географічні особливості населених пунктів, фактори історико-географічного розвитку промислових підприємств, сільськогосподарські підприємства, виокремлюючи економіко-географічну характеристику господарств;
 - б) промислове господарство краю;
 - в) господарські об'єкти певного регіону.
2. Основним завданням господарчого краєзнавства є
 - а) виявлення зв'язків і характеру розміщення господарчих об'єктів;
 - б) розташування підприємств народного господарства;
 - в) характеристика підприємств народного господарства.
3. Джерелами екологічного краєзнавства є:
 - а) екосистеми краю та їхні елементи;
 - б) спостереження, друковані джерела, пам'ятки історії та культури;
 - в) заповідники, дендропарки, ліси, національні природні парки, Карпатські гори, долини, екологічний стан рослинного і тваринного світу краю, вплив людської діяльності на екологічний стан Закарпаття.
4. Предметом екологічного краєзнавства є:
 - а) середовище проживання, його живі й неживі компоненти, їхній взаємозв'язок, що формує умови життя та розвиток всіх екосистем;
 - б) екосистеми краю та їхні елементи;
 - в) взаємозв'язок живих організмів, їхніх груп різних рангів, живих і неживих компонентів екосистем, а також характер впливу природних і антропогенних факторів на функціонування екосистем і біосфери в цілому.
5. Мета екологічного краєзнавства –
 - а) поглибити усвідомлення кожною людиною важливості екологічної проблеми, формувати відповідальність за збереження і примноження,

- розумне використання природних ресурсів рідного краю;
б) вивчення природи рідного краю, її неповторності;
в) виховання дбайливого ставлення до природного середовища.

Питання для самостійного опрацювання

1. Основні економічні об'єкти краю, їх вплив на екологію.
2. Засоби покращення екології краю.

Рекомендована література:

1. Географічна енциклопедія України. Т. 2 / за ред. Є. І. Стеценко. – К. : Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – С. 209.
2. Демідієнко О. Я. Основи краєзнавства : навч. посіб. / О. Я. Демідієнко, О. М. Іонова, В. І. Кузнєцова. – Х. : Світ дитинства, 1999. – 96 с.
3. Екологічна енциклопедія. Т.2. / відп.ред. Стаценко Є. І. – К. : Центр екол. осв. та інформ., 2007. – 826 с.
4. Крачило М. П. Економічне краєзнавство та його роль в економічній освіті учнів / М. П. Крачило // Методика викладання біології, хімії, географії. – К., 1989. – Вип. 6. – С. 142–144.
5. Обозний В. В. Краєзнавство : навчальний посібник-практикум / В. В. Обозний. – К. : Міжн. фін. аген., 1997. – 265с.
6. Совгіра С. В. Формування екологічного професіоналізму майбутнього вчителя: монографія / С. В. Совгіра ; М-во освіти і науки України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. К. : Науковий світ, 2002. – 178 с.
7. Совгіра С. В. Становлення екологічного краєзнавства в Україні / С. В. Совгіра // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 4. – С.170–176.
8. Яковлев В. Екологічне краєзнавство: активні форми роботи і соціальна спрямованість / В. Яковлев // Рідна школа. – 2001. – № 1. – С. 41.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ III.

КОМПЛЕКСНА КРАЄЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА КРАЮ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

3.1. Закарпатська область - об'єкт історико-географічних досліджень

3.1.1. Фізико-географічна характеристика Закарпатської області: географічне положення, рельєф і геологічна будова, грунти, клімат, водойми

Закарпатська область розташована на південно-західних схилах і передгір'ях Українських Карпат, географічно – у самому центрі континентальної Європи. Межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією, з Івано-Франківською та Львівською областями. Закарпатська область розташована на заході нашої держави, що володіє унікальним економіко-географічним положенням. За площею область найменша в Україні і становить 12,8 тис. км² (2,1% від загальної площі України). Таке положення впливає на формування природно-ресурсного потенціалу області, її господарську спеціалізацію і сучасне місце в зв'язках з європейськими державами. Область – єдина з областей України, яка розташована за головними Карпатськими хребтами. Найбільша ширина території області (по прямій лінії) з півночі на південь – до 100 км. Найбільша довжина (по прямій лінії) зі сходу на захід – близько 200 км. Геометричний географічний центр Закарпаття знаходиться поблизу гори Кук, в Іршавському районі (48°30' пн.широти – 23°23' сх.довготи).

Загальна протяжність державного кордону України в межах області становить 467,2 км, у т. ч.: з Румунією – 203,9 км,

Угорщиною – 133,1 км, Словаччиною – 97,6км та Польщею – 32,6 км.

Рельєф області. Розміщення на території Закарпатської області двох тектонічних структур зумовило поділ її на гірську і рівнинну частини. Майже 80% площі області займають Карпатські гори і лише 20% – Закарпатська низовина.

В межах області знаходиться частина Українських Карпат, які входять у Карпатську гірську систему, що лежить на території шести країн Європи. Гори простягаються з північного заходу на південний схід, в цьому ж напрямі збільшується їх висота, змінюється вигляд. В північно-західній частині області це типові середньовисотні гори з округленими вершинами, широкими хребтами рівнобіжними з ними долинами. Тектонічна будова, склад гірських порід, четвертинне зледеніння обмовили те, що у південно-східній частині рельєф високогірний – круті схили, загострені вершини гір, глибокі провальні долини.

Карпати простягаються у вигляді поздовжніх ланцюгів хребтів та міжгірних долин. Середня висота хребтів – від 700 до 1500 м. Жодна з вершин не досягає снігової лінії.

Найвищим в Українських Карпатах є центральне пасмо гір, яке утворене Полонинським хребтом, масивами Свидовець і Черногора. Хребет порізаний долинами річок Латориця і Ріка на окремі масиви (полонини) – Рівна, Боржава, Красна. Над вирівняною поверхнею полонин підносяться окремі конусовидні вершини гір, сполучені між собою гострими гребенями. Найвищі вершини – Рівна (або Руна) (1479 м), Стій (1677м), Менчул (1501м) та ін. Полонинський хребет в минулому був основним вододілом Карпатських гір, але поступово Тиса, Латориця, Теремля, Тересва, Ріка перепилили його. Продовженням Полонинського хребта на сході є масив Свидовець з найвищою вершиною Близниця (1883м.) Знаходиться він на межиріччі Берести і Чорної Тиси. Вершини масиву мають плоску форму, їх називають плаї. Тут поширені

льодовикові форми рельєфу: цирки і карі. В долинах збереглися морени з грубоуламкового матеріалу.

На південний схід від Свидовця, між Чорною Тисою і Білою Тисою, лежить Чорногірський масив. Це – найвища частина Закарпаття й України. Чорногора менш розчленована ерозією, має круті схили, на яких поширені льодовикові форми рельєфу. Тут знаходяться і найвищі вершини Українських Карпат – гори Говерла (2061м), Бребенескул (2032м), Піп Іван Чорногірський (2022м), Петрос (2020м).

Південніше Свидовця і Чорногори лежать Рахівські гори, або Гуцульські Альпи. Для них характерні круті, місцями стрімкі схили, гострі скелясті гребені й вершини, глибокі долини. Найвища вершина – гора Піп Іван Мармароський (1936 м).

На північ від Полонинського хребта лежить Верховинський хребет, який р. Ріка розділяє на масиви Бескиди і Горгани. Вони мають гострі вузькі гребені, круті схили з кам'янистими осипами. Верховинський хребет відділяє від Полонинського Верховинська долина, а від Свидовця і Чорногори – Ясинська улоговина. Ці форми рельєфу мають висоти 600 – 800 м над рівнем моря і утворилися внаслідок поздовжніх розломів земної кори.

На південь від Полонинського хребта лежить поздовжня Тур'я-Боржавська долина, яка відділяє його від Вулканічного хребта. Вулканічний хребет розчленований долинами рік Уж, Латориця, Боржава, Тиса на окремі масиви – Вигорлат, Маковиця і Синяк, Великий Діл, висотою 800 – 1000 м, найвища вершина – гора Бужора (1085 м).

Південно-західну частину області займає Закарпатська низовина, яка є частиною Середньодунайської рівнини. Північна її межа починається від м. Ужгород і звивистою лінією пролягає через Середнє, Мукачеве, Сільце і Рокосів. Поверхня низовини в основному плоска (100 – 120 м над рівнем моря) із слабким нахилом з північного сходу на південний захід. Незначний спад поверхні і

невелика глибина річкових долин утруднюють поверхневий стік, тому в деяких місцях проходить процес заболочування; при сильних зливах і таненні снігу в горах знижені місця нерідко затоплюються водою.

На північний схід від м. Берегове над рівниною піднімається Берегівське вулканічне горбогір'я. Заокруглені вершини горбів мають абсолютні висоти 180 – 367 м, а відносні – 65 – 250 м. Окремі («острівні») вулканічні гори знаходяться також на південний схід від Мукачєва та на схід від Виноградова (Чорна Гора висотою 565м).

Закарпатська низовина на схід від с. Рокосів переходить у вузьку (3-1,5 км) долину р. Тиса. Рельєф тут погорбкований, відносні висоти над долинами рік – 150-300 м. Біля с. Солотвина в місцях виходу на поверхню соленосних відкладів поширені форми соляного карсту – гострі скелі, зубчасті гребені, карстові утворення, лійки. Біля міст Хуст і Тячів височать ерозійні горби-останці.

В Закарпатській області спостерігається ряд процесів, пов'язаних з рельєфом, які негативно відбиваються на умовах життя і діяльності людей. Це – селі, зсуви, осипи, обвали, площинна і лінійна ерозія.

Геологічна будова. У формуванні геологічної структури Закарпаття беруть участь породи палеозойського (225 – 400 млн. років), мезозойського (140 – 2225 млн. років) і кайнозойського (до 140 млн. років) віків. Різноманітність хімічного складу порід сприяє утворенню різних типів підземних мінеральних вод.

Складчасті Карпати поділяють на такі структурно-фаціальні зони: Кросненську, Черногірську, Поркулецьку, Дуклянську, Магурську і Рахівську, а також Мармороський кристалічний масив, Мармороську і Пенінську стрімчакові зони, Мукачівську і Солотвинську улоговини, Вигорлат-Гутинську вулканічну гряду і Паннонський серединний масив. Карпати мають багатоповерхову будову: нижній поверх – це кристалічний фундамент, який

знаходиться найглибше (потужність земної кори під Карпатами сягає 40—50 км); другий поверх є фундаментом гір, в кінці палеозойської ери потерпів так званий герцинський цикл утворення гір (340±50 млн. років тому). На цьому етапі на території сучасних Карпат утворилося Карпатське море, яке проіснувало понад 100 млн. років. Третій структурний поверх формувався в мезозойсько-кайнозойську еру накопиченням осадових матеріалів, які складаються переважно із почергових піщаних і глинистих утворень (карпатський шліф) потужністю від 2 до 9 км. Четвертий поверх формувався у другу половину кайнозойської ери (25±2 млн. років тому), коли вся товща осадової породи була піддана черговій фазі альпійського циклу утворення гір. Прогинання карпатської геосинклінали змінилось її підняттям. Піднесення Карпат відбувалось одночасно з опусканням прогинів (Закарпатського та Прикарпатського).

Спочатку на фоні Карпатського моря утворились окремі вершини, а потім – гірські ланцюги. Рахівський та Чивчинський кристалічні масиви утворились саме тоді. Спочатку в пониженнях між горами була вода Карпатського моря, яке згодом відступило внаслідок тектонічного підняття.

Корисні копалини. Закарпаття багате на різноманітні корисні копалини, що зумовлено геологічною будовою поверхні. Найбільше тут родовищ нерудних корисних копалин – кам'яної солі та будівельних матеріалів.

Поклади кам'яної солі поширені переважно в Верхньотисинський улоговині і оцінюються приблизно в 320 млн.т. Найбільші запаси зв'язані з великим соляним штоком, який прориває осадові породи недалеко від селища Солотвина. Глибина залягання досягає 600 м, сіль чиста, високоякісна. Поклади солі є також у Добрянському, Даниловому, Верхньоновоселицькому та інших родовищах.

Рівнинні й гірські райони Закарпаття багаті на різноманітні будівельні матеріали – каоліни, мармур, андезити,

трахіти, вулканічні туфи, пісковики, вапняки, глинисті сланці, глини та інші.

Каоліни – поширені в південній частині області; найпотужніші товщі – у Берегівському, Квасівському, Керецькому, Мужівському родовищах. Каоліни в області високоякісні. В минулому з них робили знаменитий віденський фарфор. Зараз каоліни служать сировиною для фарфоро-фаянсової промисловості, також для виготовлення фарб, паперу, лінолеуму, ліків.

Мармур добувають між ріками Тересва і Тересва, а також в басейні Тиси між Раховом і с. Ділове. Всього відомо понад 30 родовищ різноколірного мармуру. Найцінніший – білий скульптурний мармур, родовища якого є в околицях с. Ділове. Використовується мармур переважно як облицювальний матеріал.

Вапняки поширені в тих же районах, що й мармур. Найбільші їх родовища є недалеко від Перечина, Сваляви, Довгого та ін. Використовуються в будівництві та для виробництва цементу.

Родовища вулканічних туфів приурочені до Вулканічного хребта, найбільші – біля Берегового, Данилового, Ракошина, Сокирниць та ін. Використовують туфель для виготовлення стінових блоків, як заповнювачі бетону, домішки до цементу, облицювальний матеріал.

Із відкладами Закарпатського прогину пов'язані значні поклади андезитів, трахітів, ріолітів, базальтів. Великі їх родовища знаходяться поблизу Ужгорода, Мукачєвого, Берегового, Хуста, Виноградова, та ін. Використовуються як будівельний матеріал.

В області величезні запаси пісковиків, особливо у флішевих відкладах Карпат. Будівельні піски гравій, галечник добувають з руслових відкладів Тиси та її приток. Внаслідок вивітрювання вулканічних порід утворилися родовища мінеральних фарб (в околицях м. Іршава). З інших неметалевих копалин є поклади доломітів (Мармароський масив) і цеолітів (Сокирницьке родовище на Хустщині).

У Закарпатській області є також рудні корисні копалини. Вони пов'язані переважно з Вулканічним хребтом та його передгір'ями. Серед них – ртутні, поліметалеві, алюмінієві, мідні, залізні руди, золото та ін. Родовище недостатньо вивчені.

Ртутні руди поширені у вулканічних породах поблизу селища Вишкове. Алуніти (алюмінієва сировина) розміщені біля м. Берегове. Якість не дуже висока, але вони мають промислове значення. Родовища вимагають додаткового вивчення. Свинцеоцинкові, мідні, баритові руди поєднуються у Беганському родовищі поліметалевих руд (Берегівський район). У цих рудах є також вкраплення золота, срібла.

На території Закарпаття відкрито перше в Україні Мужіївське родовище золота (Берегівський район). Його поклади виявлено також поблизу Великого Бичкова (Рахівщина).

На значній площі від Ужгорода до Рахова знаходиться велика кількість родовищ залізних руд, але їх запаси невеликі, якість руд невисока, тому й промислове значення незначне.

Із паливних корисних копалин в області є поклади бурого вугілля і природного газу. Буре вугілля виявлено вздовж південно-західного передгір'я Карпат між річкою Уж і Теребля. Відомо понад 50 родовищ, найбільші з них – Ільницьке, Горбківське, Ужгородське. Родовища природного газу відкрито поблизу Сваляви і Солотвина.

Місцеве значення має торф, який є на заболочених ділянках Закарпатської низовини.

Ґрунти. Сучасний ґрунтовий покрив Закарпатської області сформувався під впливом ґрунтотворних порід, рельєфу, клімату, рослинного покриву та господарської діяльності людини. Процеси ґрунтоутворення мають значні відмінності в гірській і рівнинній частинах області. Ґрунти в гірських р-нах відносно молоді, мають незначну потужність, людська діяльність прискорює їх площинну та лінійну ерозію. В рівнинній частині вони утворилися як на давніх, так і на сучасних річкових відкладах.

Неглибоке залягання ґрунтових вод сприяє їх оголенню, а наявність ділянок лісу – опідзоленню.

Для ґрунтів гірської частини області характерна вертикальна поясність. Найпоширенішими є бурі гірсько-лісові ґрунти (буроземи). Вони вкривають схили гір до висоти 1100 – 1500 м, тобто в межах лісового поясу. Добре виражена зернисто-дрібногоріхувата структура. Всі шари ґрунту гумусовані, вміст його знижується вглиб від 10-15% до 3-5%. Кислотність буроземів дуже висока. Для підвищення врожайності вносять вапно, добриво. На виположених схилах гір і на високих терасах рік поширені буроземно-підзолисті ґрунти. Гумусовий горизонт залягає до глибини 15-20см, вміст гумусу 1-3%. Ці ґрунти мають також значну кислотність і тому потребують внесення вапна, поживних речовин.

На висотах понад 1200-1500м під гірськими луками і високогірним рідколіссям сформувались гірсько-лучно-буроземні ґрунти полонин. Ґрунтоутворення відбувається повільно, тому що дуже ослаблені вивітрювання гірських порід і мінералізація органічних решток. Зверху вони мають шар дернини (5-8см), далі – шар торфу (10-12см) і гумусовий горизонт (15-20см). Вміст гумусу 7-10%. Добре забезпечені азотом, недостатньо – калієм і фосфором, потребують внесення добрив.

На крутих схилах і вершинах гір переважають скелясті, кам'яністі ґрунти. Найкращими за родючістю в гірській частині області є лучно-буроземні ґрунти, які поширені на нижніх терасах гірських рік. Гумусовий горизонт має потужність 25-30см, вміст гумусу 1,7-3,5%.

На території Закарпатської низовини найпоширенішими є дерново-підзолисті, дернові, лучні та болотні ґрунти. Дерново-підзолисті ґрунти займають підвищені ділянки – горби, гряди під лісовою рослинністю. Вони малогумусні, безструктурні, кислі, в нижній частині оголені. Необхідне внесення органічних добрив, вапняку, розпушування підорного шару, гончарний дренаж та ін.

Найкращими за фізичними властивостями в області є дернові ґрунти, які утворились в заплавах Тиси і Латориці на піщаних і супіщаних річкових відкладах. Мають нормальну кислотність, грудкуватозернисту структуру, добру водопрониктність, легко піддаються обробітку. Для підвищення врожайності культур необхідно вносити багато органічних добрив, а також азотних і фосфорних міндобрив

У зниженнях заплав рік поширені лучні й болотні ґрунти, які утворилися під впливом значного поверхневого зволоження і неглибокого залягання підземних вод. Лучні ґрунти мають грудкуватозернисту структуру, темно-сіре забарвлення. Вміст гумусу – 4.1 – 7.6 %; вони добре забезпечені поживними речовинами. Болотні ґрунти поширені менше.

Ґрунти в області найбільш інтенсивно використовуються на низовині і в передгір'ях. Необхідно проводити інші заходи для їх охорони.

Водні об'єкти області. Внутрішні води області складаються з поверхневих і підземних вод. Їх запаси, особливості формування залежать від клімату, рельєфу, складу гірських порід.

До поверхневих вод відносяться ріки, озера, ставки, водосховища, болота. Провідне місце належить рікам, мережа яких досить густа. В області протікає 152 ріки, кожна з яких має довжину понад 10 км, в т.ч. 4 – понад 100 км. Є також багато потічків.

Ріки області відносяться до басейну Тиси. Майже всі вони починаються в горах і протікають з північного сходу на південний захід. Протікаючи в горах, ріки мають вузькі, з крутими схилами долини, стрімку течію. При виході на низовину течія рік сповільнюється, долини розширюються. Ріки тут течуть в низьких берегах, часто меандрують. Відмінності в будові річкових долин та живленні рік, які зумовлені рельєфом поверхні, дозволяють виділити гірські та передгірно-рівнинні ділянки рік. Річки, які протікають по Закарпатській низовині, мають передгірно-рівнинний характер. Ріки Закарпаття мають змішаний тип живлення: дощове переважно влітку

і восени, снігове - взимку і навесні, підземне – протягом року. Найвищий рівень води в річках спостерігається під час танення снігу в Карпатах і після злив. Під час весняної повені рівень води піднімається на 1-2 м, вода заливає заплаву і з великою швидкістю мчить на рівнину.

Найдовшою рікою області є Тиса – ліва притока Дунаю. Починається біля м. Рахова від злиття Чорної і Білої Тиси, довжина її в межах області – 201 км. Нижче м. Виноградів Тиса тече по рівнині. Режим її залежить від зміни кількості опадів. Найнижчий рівень води в Тисі буває в зимовий період, а також у серпні – вересні. В горах Тиса взимку не замерзає через велику швидкість води, а в рівнинній частині лід тримається до трьох місяців. Весняна повінь триває з березня до травня і нерідко завдає великої шкоди населенню і господарству.

Найбільшою притокою Тиси в області є Латориця (144 км), яка бере початок біля Верецького перевалу на схилах Верховинського хребта. Вона перерізає Полонинський і Вулканічний хребти, виходить на Закарпатську низовину біля м. Мукачево. Біля м. Чоп виходить на територію Словаччини. Русло ріки не широке, звивисте, при виході на рівнину ріка утворює широку заплаву зі старицями.

Річка Уж (107 км) бере початок на північному заході області біля підніжжя Верховинського хребта від злиття двох потоків – Уж і Ужок. Спочатку тече в широкій міжгірній улоговині, потім омиває західні схили Полонинського хребта, перетинає Вулканічний хребет. Біля м. Ужгород виходить на низовину і витікає за межі області.

Боржава (106 км) бере початок на схилах полонини Боржава і має гірський характер тільки у верхній течії (вище від с. Довге). Впадає в Тису біля с. Вари на кордоні з Угорщиною.

Ріка (92 км) – витікає з джерел на схилі гори Чорна Ріпа, що у Верховинському хребті. Перетинає гірський масив Смерек і нижче м. Хуст впадає в Тису. Долина ріки в багатьох місцях досить широка.

Теребля (91 км) тече зі схилів Центральних Горган у дуже вузькій і глибокій долині, яка розширюється біля с. Синевір. В нижній течії Теребля ділиться на кілька рукавів.

Тересва (56 км) починається на схилах Горган, перетинає Полонинський хребет. Нижче селище Дубове долина розширюється, русло стає звивистим з численними островами.

Озер на території Закарпаття є багато (137), але всі вони невеликі. Загальна площа їх водного дзеркала – 3,7 кв.км. Більшість з них має льодовикове і карстове походження і є тимчасове. Їх заглибини заповнюються водою під час злив і танення снігів. постійних озер тільки 32. Серед них найбільше озеро Українських Карпат – Синевір. Це – високогірне озеро, яке виникло у верхів'ї р. Тереблі внаслідок завалу в горах. Знаходиться на висоті 989м, площа – 7 га, глибина – 24 м. Озеро дуже мальовниче, з острівцем посередині. В ньому водяться лососеві риби, зокрема форель.

Найпоширенішими є озера льодовикового походження – Верхнє, Нижнє, Бребенескул, Несамовите, Ворожеська, Марічійка та ін. Вони знаходяться високо в горах в улоговинах (карах, цирках), «виораних» льодовиками, є неглибокими (1 – 3м), мають невелику площу. Серед них – найвисокогірніше в Україні озеро Бребенескул, яке знаходиться в улоговині між хребтами Черногори і Рахиських гір. Воно вражає темною блакиттю води в центральній частині і зеленуватим відтінком – у прибережній. На хребті Свидовець знаходиться мальовниче озеро Ворожеське, яке ще називають «Морським оком» через темно-блакитний колір води. Воно складається з двох логовин, які розділяє моренний вал завширшки 15 м. Береги складені з валунів пісковика, дно замулене.

На території Вулканічного хребта є озера вулканічного походження – Липовецьке, Синє, Ворочівське та ін. Вони розташовані в бічних кратерах згаслих вулканів. Мають круглі улоговини, велику глибинну (в деяких ще не виміряна), кришталево чисту воду. Найбільше з них – озеро Синє –

знаходиться біля с. Синяк у Мукачівському районі. Його живить сірчане джерело, тому вода пахне сірководнем, у ній немає живих організмів.

Озера Закарпаття – надзвичайні витвори природи, які відзначаються неповторною красою і є важливими об'єктами туризму і місцями відпочинку людей.

В області є небагато ставків і водосховищ – всього 31, вони невеликі (загальна площа – 1,7кв.км). Найбільші знаходяться на ріках Тиса, Тересва і Ріка і є регулюючими у складі Тересва-Ріцького гідрокомплексу. Ставки на ріках рівнинних ділянок області використовують для розведення риб.

Перезволожені ділянки земної поверхні – болота – займають незначні площі і поширені переважно у високогір'ї (Свидовець, Черногора). Їх утворення пов'язане з льодовиковими процесами. Вони лежать в улоговинах і живляться підземними водами. Більшість боліт на низовинні осушено і перетворено в культурні угіддя.

Клімат. В області спостерігається помірна континентальність з достатнім і надлишковим зволоженням, нестійкою весною, не дуже спекотним літом, теплою осінню і м'якою зимою. Такий тип клімату відрізняється від клімату територій, розташованих у центральній і східній частинах України на тій же широті: в регіоні спостерігаються відносно вищі температури повітря, тривалішими є безморозний період і період вегетації, більша річна кількість опадів тощо. Весна починається наприкінці лютого, а літо – у першій декаді травня і триває до середини вересня. Говорячи про кліматичні фактори Закарпаття, слід обов'язково вказати на роль карпатських хребтів, які є важливим бар'єром, що захищають його від надходження більш холодних повітряних мас з півночі і сходу. Карпати виступають своєрідною кліматороздільною межею. На клімат області впливають також і вітри. Їх швидкість невелика, що пояснюється характером рельєфу. В загальному ж у регіоні переважає морське повітря помірних широт, яке південно-

західними вітрами переноситься з Атлантичного океану і Середземного моря. Воно зумовлює в зимовий період досить високі температури і відносну вологість повітря. Зрідка зі сходу переносяться континентальні повітряні маси. Весна на рівнині настає наприкінці лютого, а в горах – не раніше березня.

Влітку позначається вплив азовського барометричного максимуму, який зумовлює переважання західних і північно-західних вітрів. Ті, які приходять з Атлантичного океану, приносять з собою вологу і прохолодне повітря.

Найтепліша погода в Закарпатській області встановлюється тоді, коли туди надходять гарячі тропічні повітряні маси з Північної Африки. Тепла пора року на рівнині починається з середини квітня, а в горах – з середини травня. Тривалість теплого періоду – 5-7 місяців. Найтепліший місяць – липень. Середня добова температура повітря 15-25°C. У горах температура повітря з висотою знижується і на полонинах коливається від 13 до 9°C.

Кліматичні умови сприятливо впливають і на організацію літніх видів відпочинку, таких як водний, екстремальний, гірський пішохідний, кінний, сільський (зелений), екологічний тощо.

Влітку в гірських долинах вітри можуть змінювати напрям протягом доби. Після сходу сонця поверхня гір нагрівається швидко. Від цього посилюється нагрівання повітря, зменшується його густина і воно по схилах йде вгору. Вночі і вранці спостерігається зворотна картина.

Зима на рівнині коротка, м'яка і нестійка. Вона починається з середини грудня. В гірській частині – більш сувора. Починається в кінці лютого – на початку грудня. Сніговий покрив на рівнині нестійкий і лежить не більше одного місяця. Його товщина в горах – 100-300 см, на рівнині – 75 см. У горах сніг лежить значно довше, ніж на рівнині, інколи він буває і в червні. На значних висотах сніг випадає зрідка навіть у липні і серпні.

В холодну пору року повітря в горах більш охолоджується, ніж на рівнині: воно стає гущіше і по долинах стікає з гір вниз, посилюючи переважаючі взимку сухі холодні вітри північного і північно-східного напрямків. В лютому вдень температура повітря може підвищуватися до 15° С тепла, а вночі знизитись до 20°С морозу.

Осінній період тривалий в часі (3-3,5 місяці), теплий, з більш плавним перепадом температур, ніж весна. Однак можливі ранні заморозки, особливо в горах, а також часті тумани. Осінь у горах починається з кінця вересня, на рівнині – наприкінці жовтня.

Гірська і рівнинна частини Закарпатської області мають неоднакові кліматичні умови. Щодо середньої річної температури повітря, то вона не перевищує +10°С. За температурними умовами в Закарпатті розрізняють дві частини, межею між якими є річка Ріка. В західній частині середні річні температури повітря коливаються від +8,5°С до +4°С, а в східній – вони характерні тільки для долин, тоді як у високих горах вони падають нижче нуля.

Річна кількість опадів в Закарпатській області порівняно невелика. Майже ніде на території цього регіону вона не спадає нижче 600 мм. На рівнині кількість опадів зростає в напрямі до передгір'їв до 600 мм. На Берегівських висотах кількість опадів збільшується від 700-750 мм до 800 мм, а в горах вона становить більше 800 мм.

Особливо численною кількістю опадів характеризуються високі хребти карпатських гір 1000-1400 мм, а в районі гір Красна, Свидовець, Черногори – 1400-1500 мм. У долині річки Уж опадів випадає до 900-1000мм, у східній частині Мармароської улоговини – 800-1000 мм, а в Ясинській улоговині до 850-900 мм.

Найбільше опадів буває влітку (понад 50-60 % від загальної річної кількості), особливо в червні, а в горах – у липні. Взимку їх спостерігається небагато – 40-90 мм на місяць. Можна вважати, що територія Закарпаття знаходиться в області надмірного і достатнього зволоження.

3.1.2. Історико-географічний нарис Закарпатської області

Найдавніші знахідки у Закарпатті відносяться до палеоліту (старий камінь). Найперші люди на території Закарпаття зупинилися біля Королева (найдавніша стоянка в Центральній і Східній Європі – 1 млн. 100 тис. років), Рокосова, Ужгорода, печери Молочний камінь (Тячівський район). Первісні люди мали знаряддя праці з каменю, кісток, дерева – рубила, скребла, гостроконечники, різці, чопери, ножі.

У час мезоліту (середній камінь, 12 тис. р. до н. е. – 5 тис. р. до н. е.) знайдені давні стоянки біля Кам'яниці, Діброви. Саме тоді до мисливства, збиральництва додається риболовля. Люди мезоліту вже мали кращі знаряддя праці: тесла, долота, різноманітні наконечники, лук і стріли, гарпун. У цей час формуються племена. Людина поступово переходить до осілого способу життя, приручає тварин, розпочинає торгувати.

У неоліті (новий камінь, 5 тис. р. до н. е. – 3 тис. р. до н. е.) з'явилися нові способи обробітку каменю (шліфування, свердління) знаряддя праці (сокири, гачки, пряслиці), ткацтво, гончарство (розмальована кераміка). Скотарство сприяло заселенню гірських районів, про це свідчать дуже давні назви урочищ, які згодом стали назвами відповідних поселень: Волове, Воловець, Скотарське, Бичків, Чабанівка. Разом із скотарями переселялися їхні сім'ї, будувалися гірські хати – колиби.

На території Закарпаття відомі археологічні знахідки мідно-бронзового віку (3 тис. р. до н. е. – 1 тис. р. до н. е.) – це поселення, могильники, кургани, скарби-пам'ятки. Тут знайшли чимало металевих знарядь праці, зброю та прикраси (сокири, браслети, серпи, злитки бронзи, мечі, підвіски, фібули). У період 12-8 ст. до н.е. Закарпаття було одним з центрів середньоєвропейського бронзолivarного виробництва.

Серед культур залізного віку (1 тис. до н. е. – наша ера) виділяються: культура Гава-Голігради, куштановицька, латенська (остання представлена, зокрема, великим металургійним центром на р. Ботар, Виноградівського району). Кельти принесли на Закарпаття найбільш розвинуту культуру тодішньої Центральної Європи. Біля Мукачева знаходився найбільший металургійний центр (другий у Європі) опідум-городище Галіш-Ловачка. Тут робилися монети, тут же знайдено близько тисячі інструментів, майстерні (ювелірні, кузні), ножиці для стрижки овець, оковки гірських човнів, коси, зернотерки, мечі, млинки, наковальні, щити, фібули, срібні монети.

Пізніше відбувся прихід гето-дакійських племен (фракійців). Даки розгромили кельтів, які відійшли до Німеччини. Даки будували поселення на високих берегах річок: Стремтура (Іршава), Шелестово, Арданово, Читаття (Солотвино). Укріплення існували на випадок війни і для охорони торгових шляхів (закарпатська сіль мала велику цінність), в самих городищах жили тільки охоронці. Пізніше утворилася міцна патріархально-рабовласницька держава гето-даків. Найбільший її розквіт припав на 40-і роки до н. е., в період правління царя Бурбести, а пізніше – за Децебала. Але легіони римського імператора Марка Ульпія Траяна (98–117 р.) розгромили даків, зруйнували на Закарпатті городище в Малій Копані. І у 107 р. утворюється провінція Риму, Верхня Дакія, «Dacia Superior» (північний кордон по р. Самош). Археологи знайшли римські монети-динарії та залишки римської солекопальні в Солотвині, скарби у Нанково (1 тисяча срібних римських монет), Брестові (25 золотих монет), Руському Полі, Гайдоші. У цей час діяв Затисянський металургійний центр (Дяково, Вовчанське), а біля річки Міц виник найбільший у Центральній Європі гончарний виробничий район.

У 4 ст. до Панонії прийшли гуни. На середину 5 ст. у межиріччі Дунаю і Тиси утворюється політичний центр гунів на чолі з легендарним вождем Атілою. Під час великого

переселення народів у Потиссі з'явилися племена гепідів, вандалів, бургундів, остготів, лангобардів, слов'ян. Під владою аварського каганату край опинився під кінець 7 ст.

Виділяють такі етапи розселення слов'ян у Верхньому Потиссі:

– перша половина 1 тис. н. е. – поява перших слов'янських груп (пшеворська, пряшівська культури).

– 5-7ст. – масове заселення Закарпаття носіями праязької культури. Тоді ще не було поділу на східних, західних, південних слов'ян, тобто існував загальнослов'янський світ.

– 8-9 ст. – формування на східнослов'янських землях давньоруської культури, поширення назви «Русь» на територію хорватського населення Верхнього Потисся.

Частина хорватів, яка залишилася у Карпатах, створили об'єднання Велика Хорватія. Очевидно, у 9 столітті тут з'являється новоутворене слов'янське князівство, очолюване легендарним князем Лаборцем. На заході князівство Лаборця межувало з Великоморавським князівством, а на півдні – з Болгарським царством. Саме тоді й відбулося поширення християнства на Закарпатті. Вже у 80-90 рр. 9 ст. вигнані з Великої Моравії учні Кирила і Мефодія приходять на Закарпаття, де засновують монастирі в ідеальній неприступній гірській місцевості. У цей час Закарпаття потрапляє до сфери впливу Київської Русі.

Новим етапом історії Закарпаття став перехід угрів, очолених вождем Алмошем, у 896 році через Верецький перевал (по долині річки Латориці) до Закарпаття та Панонії. Саме про цей епізод у 898 році згадує у своєму літописі відомий Нестор-літописець: «воевати на живущие волохи и словіни».

Спершу тут зберігалася влада місцевої слов'янської знаті. А починаючи з 9 і завершуючи 13 ст., Закарпаття поступово увійшло до новоутвореної європейської держави, королівства Велика Угорщина. В 12 ст. король Гейза II, запросив сюди з

Рейнської області саксонців, які вирощували виноград і добували в горах золото, а дружина короля Ендре I, Анастасія (дочка київського князя Ярослава Мудрого), на думку деяких учених, сприяла заснуванню монастиря на Чернечій горі, де жили ченці з Києво-Печерського монастиря. Поступово на цих територіях утворюються нові територіальні структури угорського королівства: у 1214 р. оформився Ужанський комітат, у 1262 р. – Угочанський комітат, у 1263 р. – Березький комітат, а у 1303 р. утворився Марамороський.

Трагічною сторінкою історії став березень 1241 р., коли армія жорстоких завойовників прорвала оборону у Карпатах, і монголо-татари перейшли через Верецький перевал. Вони захопили і зруйнували Мукачеве, Ужгород, Тячів, Солотвино, багато сіл. А потім у 1242 р. стався раптовий відхід монголо-татарів з Угорщини. У 1254 р. угорський король Бейла IV запросив німецьких та італійських виноградарів і виноробів (вінцелерів) на спустошені монголами землі Закарпаття.

Деякий час частина Закарпаття входила до складу Галицько-Волинської держави. Та вже у 1308 р. до влади приходять нова династія в Угорщині – Анжуйська. Але жупан Унга (П. Пете), жупан Берега (Б. Копас), жупан Угочі (І. Мойш) підняли повстання проти окатоличення слов'янського населення, проти нового короля Карла Анжу, який хотів централізувати державу. Ще раніше жупани вели переговори з князем галицьким Левом Даниловичем про обрання королем Угорщини його сина Юрія, онука Бейли IV. Та все-таки у 1317 р. опозиційна феодална фронда зазнала поразки. Переміг молодий король Карл Роберт, якому сильно допомогли в цьому графи Другетті з Італії.

Вже наприкінці 15 ст. у комітаті Унг нараховувалося 205 поселень, у комітаті Берек – 122, у комітаті Угоча – 76, у комітаті Марамарош – 128. Загальна чисельність населення краю була близько 100-115 тисяч чоловік. Цікаво те, що у селах Липча, Іза, Довге, Драгово, Бедевля, Вишково, Вільхівці, Кричево,

Чумалево, Угля, Колодне, Вонігово проживали вільні селяни-немеші. А ось міське право мали Ужгород, Мукачеве, Берегово, Хуст, Севлюш, Вари, Білки, Вишково, Тячево, Вилок, Косино, Чинадієво і т.д. Всього на Закарпатті тоді було близько 20 міст. Якраз у 16 ст. на території Закарпаття почали поширюватися протестантські релігійні рухи у вигляді лютеранства, кальвінізму і цвінгліанства. До того ж у гірській місцевості, розпочалася з дозволу угорських королів галицька колонізація: українці-лемки заселяли комітати Унг, Берег, українці-бойки – Берег, Унг, а українці-гуцули – Марамарош.

У 1376 р. королева Угорщини та Польщі, Ержибет, надала Мукачеву статус привілейованого міста, а також дала дозвіл користуватися власною печаткою. І ось у 1394 році на Закарпаття з Литовсько-Руської держави прибув відомий подільський князь Федір Корятович, який зробив багато корисного для культурного збагачення народу Закарпаття. Він заснував монастир на Чернечій горі, а вже у 1440 р. було засновано окреме Мукачівське єпископство. У 1514 р. відбулося велике селянське повстання куруців-хрестоносців в Угорщині під проводом Дьордя Дожі (у повстанні брало участь близько 100 тисяч чоловік). Повстанці неодноразово нападали на Ужгород, Мукачеве, Хуст, Королево. Та все змінилося у 1526 р., коли сталася битва при річці Могач, де угорці зазнали поразку від турків і втратили свого короля Лайоша II, останнього з династії Анжу. Угорське королівство було розділене на три частини:

У 1526 р. Янош Заполяї, стає князем Трансильванії-Семигородщини до складу якої увійшли комітати Берег, Угоча, Марамарош. Австрія контролювала закарпатський комітат Унг. У цей час і розпочалися війни між католицькою Австрією та протестантською Трансильванією. Але незважаючи на те, що Трансильванське князівство, до складу якого входила більша частина Закарпаття, офіційно підпорядковувалося Османській імперії, угорські князі аж ніяк не бажали коритися азіатському впливу. І у

1566 р. повторився похід турків на Закарпаття і Словаччину. Було пограбовано Берегове, Севлюш, Вари, Мочолу, Кідьош, Астень, Дідове, Бучу, Бігань, Береги, Косине, Квасове, Гуту, Бене.

Закарпаття 16-17 ст. – це в першу чергу край, де зароджується масове опришківство. Особливо були відомі своєю діяльністю загони опришків у селах Люта, Загорб, Поляна, Дубриничі, Ростока, Волосянка, серед отаманів опришків: Л. Варга, І. Сивохоп, О. Руснак, П. Орос, С. Форгач, Шотвош, Пинтя. Відбувся перший страйк в Угорщині: у 1551 р. страйкуючі солекопи Солотвина покинули шахти і стали табором біля Нодь Баньї, вони вимагали поліпшення свого становища та скасування смертної кари.

Пізнє середньовіччя ознаменувалося такими подіями в суспільному і господарському житті краю:

- початок промислового вирощування грецьких горіхів, яблук та шовковиці. Поширення промислових посадок кукурудзи та конюшини;

- масове створення мануфактур, особливо у Березькій жупі, тут було близько 100 підприємств. У Берегові проживало 11 кравців, 19 чоботарів, 5 бондарів, 4 гончарі, 5 ковалів, 5 кушнірів – усього 8 цехів. Ужанська жупа мала: залізобобні мануфактури (Ремети, Анталовці, Лумшори), 20 лісопилень, мануфактури по виробництву поташу і селітри. Жупа Марамарош славилася обробкою дерева і заліза (Вишково, Крива, Буштино, Бичків), домнами і ливарництвом (Косівська Поляна, Бутфалва), лісопиленьями (Ясіня, Бичків, Усть-Чорна), виробництвом взуття (Хуст). В жупі Угоча знаходився найбільший бондарний цех;

- використання мінеральних вод. У спеціальних заглибинах у скелях нагрівали розпеченим камінням мінеральну воду, в якій лікувалися. Це були прообрази перших санаторій-курортів.

- у краї вже налічувалося 700 сіл, де діяло близько 40 шкіл. А міста поділялися на: приватновласницькі – Мукачеве, Берегове,

Береги, Косине, Вари, Севлюш, Свалява, Нижні Ворота; казенні – Ужгород, Перечин, В. Березний; коронні – Вишкове, Тячеве, Хуст.

У 1604 – 1606 рр. розпочалося антигабсбурзьке повстання під проводом Іштвана Бочкаї, яке зачепило й три закарпатські комітати. Воно пізніше знайшло своє продовження у 1678–1685 роках, коли відбулося угорське національне повстання під проводом князя Імре Текелі проти Габсбургів, де основною базою повстанців було знов Закарпаття.

Але чи не найголовнішою подією 17 ст. стало 24 квітня 1646 р., коли було проголошено Ужгородську унію. В Ужгородському замку 63 православні священики визнали об'єднання з католицизмом. Таким чином сталося утворення нової, греко-католицької церкви на Закарпатті. Вже у 1689 р. вийшов едикт папи Олександра VIII про приєднання католицьких общин історичного Закарпаття до Ватикану.

У 1690 р. перестало існувати Трансільванське князівство. Тепер вже усе Закарпаття увійшло до складу Австрійської імперії. Та вже у 1703 р. почалася визвольна війна угорців проти Австрії під проводом князя Ференца II Ракоці. Спочатку його підтримали тільки 6 тисяч чоловік, з яких лише 800 були озброєними. 7 червня 1703 р. відбулася перша пам'ятна битва куруців біля села Довге, потім 15 лютого 1704 р. повстанці захопили замок у Мукачеві. І хоча в 1708 р. у Березькому комітаті було прийнято закон про скасування кріпацтва, а також зроблено багато інших позитивних зрушень, повстання куруців зазнало поразки від військ австрійців-лабанців.

У 1728 р. Мукачівсько-Чинадіївська домінія перейшла до рук графів Шенборнів (всього перейшло 152 села, 4 міста, 15 присілків, 14 тис. людей). Саме з цією феодальною родиною пов'язана нова хвиля німецької колонізації. Приїхало понад 200 ремісників та спеціалістів з виноградарства, вони заселили села Коропець, Березинку, Кучаву, Шенборн, Грабове, Пузняківці.

Для початку 19 століття характерний економічний підйом. Хоча і в рамках феодалізму, На Закарпатті почав розвиватися капіталістичний уклад, з'явилися перші фабрики. 27 березня 1848 р. в Ужгороді, під час угорської буржуазної революції та повалення монархії, проголошено Закон Угорщини «Про скасування кріпосного права та феодальних повинностей селян». Для придушення революції Габсбурзький абсолютизм покликав на допомогу армію царської Росії. Будучи не в силах протистояти їм, революційна армія зазнала поразки. Монархія була знову відновлена.

У 1849 році Ужгород став центром Руського округу – нового територіального утворення в Австрійській імперії, але вже в 1850 році його було ліквідовано. У 1869 році в Ужгороді діяв перший на Закарпатті лісопильний завод, у 1872 році почала працювати перша залізниця: Ужгород – Чоп. У 1897 році з'явився перший телеграфний зв'язок Ужгород – Будапешт, а в 1902 році здано в експлуатацію першу в краї Ужгородську електростанцію. У 1861 р. випущено першу газету на Закарпатті «Карпатський вісник» (угорською мовою). У 1865 р. закладено першу вугільну шахту в селі Ільниця. У 1874 р. винахідник А. Єнковський з села Стеблівки винайшов машину для механізованого збирання пшениці. У 1896 р. на Закарпатті було 123 поштові відділи й жодного телефону. У 1907 р. збудовано перший театр в Ужгороді.

Разом з тим протягом 1870 – 1913 рр. із закарпатських комітетів Австро-Угорщини до США офіційно виїхало 180 тис. чол., а нелегально – 400 тис. чоловік. Іншими країнами для виїзду були Уругвай, Канада, Аргентина, Австралія.

Перша світова війна сповільнила темп розвитку краю. У вересні 1914 р. стався прорив російських військ поблизу Ясіня, Рахова, Ужжа, те ж повторилося наприкінці жовтня 1914 р. у напрямі на Ужок і Яблунецький перевал. Було захоплено 15 сіл – Волосянка, Ужок, Стужиця, Ставне, Люта, Воловець, Ялове, Гукливе, Скотарське, Студене та інші. Після розпаду Австро-

Угорщини восени 1918 р. багато закарпатців виявило бажання приєднатися до України, про це чітко було заявлено на з'їзді у Хусті 21 січня 1919 р.

Але 10 вересня 1919 року Закарпаття офіційно увійшло до складу Чехословацької республіки, а першим губернатором Закарпаття був призначений Георгій Жаткович. Місто Ужгород стало адміністративним центром краю. Саме за часів Чехословацької республіки Закарпаття отримало сучасну архітектурну й культурну довершеність. У 1921 році Ужгород отримав ліцензію на демонстрацію кінофільмів. У 1927 році тут створено єдину в Європі ромську школу. У 1929 році збудовано перший на Закарпатті аеропорт (в Ужгороді). До речі, 29 лютого 1920 р. в конституції Чехословаччини з'явилася назва Підкарпатська Русь. У 1920-і роки на Закарпатті було 60 газет, з яких: 22 видавалися угорською мовою, 10 російською, 9 руською, 5 єврейською, 4 чеською, 4 українською та 6 мовно-змішаних. Але за Віденським арбітражем від 2 листопада 1938 р. частина Закарпаття була передана Угорщині. В іншій частині 15 березня 1939 р. було проголошено нове державне утворення – Карпатська Україна, з центром у місті Хуст, а першим її президентом став Августин Волошин. На жаль, ця карпатська держава проіснувала зовсім недовго, оскільки невдовзі була окупована Угорщиною. А вже у 1941 році Угорська держава, до складу якої входило і Закарпаття, вступила у другу світову війну.

До кінця 1944 року бої підійшли до Ужгорода. Війна не принесла яких-небудь істотних зруйнувань, хоча призвела до значних змін у структурі населення Закарпаття. Причиною цього було приєднання краю до Угорщини. У воєнних діях приймали участь частини 4-го Українського фронту під командуванням генерала Петрова, які восени 1944 року завершили визволення краю.

Період визволення приніс у життя краю значні зміни. Так, 26 листопада 1944 року відбувся перший з'їзд Народних комітетів, де

було проголошено Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. А вже 29 червня 1945 року, у Москві, було підписано офіційний договір про возз'єднання Закарпаття з УРСР. Після цього розпочинається період нової розбудови краю. 18 жовтня 1945 року було відкрито Ужгородський Державний університет. У 1956 році було споруджено Терембле-Ріцьку ГЕС та пішов перший електровоз від Мукачева до Лавочного.

У серпні 1991 було проголошено утворення нової незалежної держави, яка тепер є однією з найбільших держав Європи – України. Саме з новим періодом пов'язані такі крайові події, як:

- рішення про закриття екологічно небезпечної Пістрялівської РЛС;
- створення на Закарпатті спеціальної економічної зони;
- катастрофічні повені та снігопад 1998, 1999, 2001 років, які принесли людські жертви;
- зміну кількості вищих навчальних закладів.

3.1.3. Історико-етнографічні дослідження Закарпатської області

Протягом багатьох тисячоліть Закарпаття служило своєрідними воротами, через які здійснювалися зв'язки між Сходом і Заходом. Тут проходили активні процеси контактування, змішання, співіснування різних в етнічному плані груп, а також різноманітних історичних та культурних традицій. Все це разом із своєрідними географічним положенням і особливими природними умовами наклало глибокий відбиток на матеріальну та духовну культуру місцевого населення, його нелегку, часом дуже складну, історичну долю.

Територія краю була заселена уже на зорі людства, близько 1 млн. років тому. Про це свідчать сліди людей кам'яного віку, знайдені поблизу с Королево Виноградівського району. Королівська стоянка – найдавніша на території України.

У кінці VII – на початку VI тисячоліття до н.е. у край проникають з Балкан перші землероби і скотарі, носії культури Старчево – Кріш. Їх носії заснували тут перші поселення сільського типу. Численні знахідки глиняних жіночих статуєток свідчать про розвинуті вірування, зв'язані з культом матері, землі, родючості.

Починаючи із середини V тисячоліття до н. е., місцеве населення переходить на новий щабель розвитку, що характеризується появою перших предметів, зроблених із металу (міді). Особливо високого розвитку металообробка досягає у верхів'ях Тиси у бронзовому віці (2500-800 рр. До н. е.), коли тут функціонував самостійний центр з випуску бронзових прикрас, знарядь праці і зброї. Його продукція поширювалась через карпатські перевали далеко на північ, схід і захід. До цього часу відносяться знайдені на Закарпатті близько 200 скарбів бронзових і золотих виробів, пов'язані з такими археологічними культурами, як Станово і Гава.

З початком залізного віку (VIII-I ст. до н. е.) на Закарпатті починають переважати східні і південно-східні культурні впливи. Важливим моментом у цей час є історичні події, зв'язані з просуванням на захід скіфів. Тоді наш край заселяли носії куштановицької культури, для яких характерний курганний поховальний обряд.

На початку III ст. до н. е. Закарпаття стає зоною поширення кельтських племен (тевріски). Про це свідчать пам'ятка європейського значення – опідум поблизу м. Мукачєва на горах Галліш і Ловачка, де археологом Т. Легоцьким було знайдено сотні залізних знарядь праці, зброї і багато прикрас, які за асортиментом і кількістю не поступаються відомим на сьогодні найбільшим кельтським центрам Європи. У кінці II ст. до н. е. панування кельтів на Закарпатті припиняється. Їх заміняють даки. Про життя і побут населення краю на рубежі нашої ери свідчать численні знахідки із укріпленого да-кійського городища типу дава

поблизу с. Мала Копаня, що на Виноградівщині. Воно існувало досить довго і загинуло десь на початку II ст. н. е.

Починаючи з II ст. Закарпаття стає ареною великих етнокультурних змін. Першими з'явилися тут вандали, згодом – гепіди, з якими можна пов'язати і відомий скарб золотих монет і прикрас із Брестова Мукачівського району.

Важливу роль у формуванні культури регіону зіграло проникнення на територію краю в VI ст. слов'янського населення, що засвідчено виразними знахідками із Ужгорода, Берегова, Холмока та інших місць (празька культура). У VII-IX ст. кількість слов'янських поселень значно зростає, причому тепер вони займають уже більшу частину низовинної території Закарпаття. Деякі топоніми (Белеград, Балатон, Седліце) вказують, що тут проживали південні й західні слов'яни.

У кінці IX ст. через карпатські перевали на Закарпаття проникають древні угри і на деякий час осідають тут.

З виникненням у XI ст. Угорської держави територія нинішнього Закарпаття і його населення вперше починає згадуватися у писемних джерелах. Тут протягом XI-XIII ст. сформувалися чотири комітати: Ужанський, Березький, Угочанський і Мараморошський. У 1242 р. монголо-татари, розбивши сторожові загани угорського короля Бейли IV на Верецькому перевалі, вторгайся у Карпатський басейн.

У другій половині XIII ст. і на початку XIV ст. на Закарпатті починається будівництво кам'яних замків. Землі роздаються королем знатним родинам (Другети, Перені, Долгої та ст.). Разом з тим у XIV-XVII ст. на Закарпатті зростає роль міст (Берегово, Виноградово, Мукачево, Ужгород), хоч більшість з них належала феодалам.

Після поразки угорців від турків під Могачем у 1526 році східна частина нинішнього Закарпаття потрапила під владу Трансільванського князівства, а західна – до Королівської Угорщини під протекторатом Австрії. З середини XVI ст. у краї

точилася і релігійна боротьба між католиками і реформатами. Важливу роль у розвитку релігійних відносин серед місцевого українського населення зіграла Ужгородська унія 1646 року, яка наблизила наш край до Європи.

У 1703-1711 роках в Угорщині проходила національно-визвольна війна угорців проти Габсбургів, в якій активну роль прийняло і місцеве населення.

1726 року земельні володіння керівника куруців Ференца Ракоці II перейшли до рук майнцького архієпископа Ф. Шенборна. Так виникла величезна Мукачівсько-Чинадіївська домінія. Великі латифундії належали у цей час також і графам Телекі, Старої, барону Перені та ін.

Після Угорської революції 1848-1849 рр. Українське населення краю вперше за свою історію отримало, хоч і ненадовго, автономні права (Руське воєводство 1849 р.). Проте у ХІХ ст. соціально-економічне становище настільки погіршилося, що з краю почалася масова трудова еміграція за океан. Щоб зупинити її та прояви голоду на Верховині, під впливом мукачівського єпископа Юлія Фірцака угорський уряд започаткував так звану верховинську акцію – програму економічного розвитку гірських районів Закарпаття.

У роки І Світової війни Карпатський край був прифронтовою смугою, де не раз проходили жорстокі бої між австро-угорськими і російськими військами.

Після розпаду Австро-Угорщини в жовтні 1918 року територія сучасного Закарпаття ввійшла до складу Угорської республіки. Уряд Міхая Карої змушений був видати народний закон ч. Х Про Руську Крайну, яким надав певну автономію українському населенню.

Однак події 1919 року докорінним чином змінили ситуацію. Згідно із Сен-Жерменським договором нинішня територія Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь ввійшла до складу Чехословаччини, в якій пробула до середини березня 1939 року.

Чехословацький період в історії краю дуже важливий, бо він заклав основи модернізації регіону.

У листопаді 1938 року, після I Віденського арбітражу, частина території Закарпаття відійшла до Угорщини, інша, що отримала пізніше назву Карпатська Україна, залишилася у складі Чехословаччини.

15 березня 1939 року, після того, як Словаччина стала незалежною, а Німеччина окупувала Чехію і Моравію, Сойм Карпатської України в Хусті проголосив державну незалежність й обрав Президентом Карпатської України Августина Волошина. І хоча ця держава, керівництво якої єдине в Центральній Європі, яке не схилило у покорі голову перед гітлерівською Німеччиною, проіснувала лише кілька днів, її історичне значення величезне. Таким чином, після 20 років чехословацького правління, Закарпаття знову опинилося у складі Угорщини.

У часи II Світової війни (1939-1945 рр.) більшість дорослого чоловічого населення – українців, угорців, румунів та інших – була мобілізована в угорську армію й відправлена на Східний фронт. У квітні-травні 1944 року угорська влада депортувала в табори смерті близько 100 тис. закарпатських євреїв, з яких залишилася живими лише незначна частина. Нарешті, у листопаді 1944 р., уже радянські військові органи, після очищення краю від угорських і німецьких військ, відправили в трудові табори близько 15 тис. угорців і кілька тисяч німців. Завершився цей страшний період в історії краю підписанням влітку 1945 року радянсько-чехословацького договору, згідно з яким Закарпатська Україна була приєднана до Української РСР у складі Радянського Союзу. З 1 січня 1946 року наш край офіційно почав називатися Закарпатська область.

Радянський період в історії Закарпаття (1944-1991) характеризується кардинальними змінами в економіці (колективізація), політиці (однопартійна система) та ідеології (пропаганда атеїзму, заборона греко-католицької церкви тощо),

частина з яких мала позитивний, а інша – негативний вплив на життя населення краю.

З проголошенням Україною незалежності у 1991 році Закарпаття перетворилося у найбільш інтегрований до Європи регіон нашої держави.

Етнічна карта Закарпаття як і в минулому, так і тепер, носить дуже строкатий характер. Найчисельнішим є корінне українське населення. Досить значну групу становлять угорці, менше румунів, циганів, росіян, словаків та німців, а також деяких інших національностей.

Українці (синонімічні назви: руські, русини, руснаки, рутени, малороси) оселилися на Закарпатті протягом XIII-XX ст. Незважаючи на багатовікову відірваність від основної етнічної території, вони зуміли зберегти чимало традиційних рис у народній культурі, побуті і звичаях.

Серед українського населення Закарпаття виділяються дві великі групи: жителі низинних і передгірських районів – волиняни та жителі гірської частини Карпат – верховинці. Останні своєю чергою поділяються на лемків, бойків і гуцулів. Долиняни займають більшу територію краю від річки Тересви на сході до чехословацького кордону на заході у низинній і передгірській зоні Закарпаття. Невелику порівняно з іншим верховинським населенням Закарпаття етнографічну групу становлять лемки. Вони проживають на території сучасного Великоберезнянського і частково Перечинського районів. На території Воловецького та Міжгірського районів проживає етнографічна група бойків, 90% яких заселяють гірські райони Львівської та Івано-Франківської областей. На території Закарпаття, крім вище охарактеризованих етнічних груп українців, проживає цікавий субетнос – гуцули. Вони займають Рахівський район, де утворюють досить компактний осередок. З-поміж інших етнічних груп вони поселилися на Закарпатті найпізніше. Протягом багатьох століть гуцули зуміли зберегти самотність своєї культури, найяскравішим

проявом якої є своєрідний замкнутий двір «гражда», колоритні вишиванки, ліжники, гончарні вироби, а також своєрідний народний одяг.

Наступним після українців області найбільш чисельним населенням є угорці. Вони займають в основному південну, рівнинну територію Закарпаття. Особливо багато з них проживає в Берегівському, Виноградівському, частково Мукачівському і Ужгородському районах.

Румунське населення Закарпаття концентрується у Рахівському та Тячівському районах (села Біла Церква, Середнє Водяне, Діброва, Глибокий Потік). Письмові джерела вперше згадують їх на території Закарпаття, починаючи з XIV ст. Давніми жителями краю є також нечислені групи словаків, у західній частині Закарпаття, та німців – у центральній і східній частинах.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Опишіть географічне положення Закарпатської області.
2. В чому полягає особливість розташування гірських хребтів Карпат.
3. Які з корисних копалин області використовуються у сучасному господарському комплексі області.
4. Особливості розташування ґрунтів у гірській частині області.
5. Основні показники річок.
6. Вплив кліматичних умов на формування рослинного покриву.

Тестиові завдання:

1. Закарпатська область межує з
 - а) Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією;
 - б) Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Молдовою;
 - в) Словаччиною, Угорщиною, Румунією, Молдовою.

2. Площа Закарпатської області становить:
 - а) 12,8 тис. км²;
 - б) 22,8 тис. км²;
 - в) 15,8 тис. км².
3. Карпатські гори займають майже
 - а) 80% території області;
 - б) 65% території області;
 - в) 25% території області.
4. Найвищі вершини Українських Карпат знаходяться на
 - а) Черногірському масиві;
 - б) Свидовецькому сасиві;
 - в) Полониському хребті.
5. Перше в Україні Мужіївське родовище золота відкрито в
 - а) Воловецькому районі (с. Ждинієво);
 - б) Берегівському районі (с. Міжієво);
 - в) Рахівському районі (с.Ділове).
6. Вкажіть кількість рік Закарпатської області, які мають протяжність понад 10 км
 - а) 12;
 - б) 300;
 - в) 152.
7. Вкажіть найбільшу річку Закарпатської області
 - а) Тиса;
 - б) Дніпро;
 - в) Латориця.
8. З нижче перерахованих типів клімату вкажіть на той, який притаманний Закарпатській області:
 - а) тропічно-вологий;
 - б) помірно континентальний з достатнім і надлишковим зволоженням;
 - в) субполярний.
9. Найдавніша стоянка в Центральній і Східній Європі знаходиться у
 - а) Королево;

б) Берегово;

в) Ужгород.

10. Закарпатська Україна воз'єдналася з Радянською Україною

а) 29 червня 1945р.;

б) 26 листопада 1944р.;

в) 24 серпня 1991р.

Питання для самостійного опрацювання

1. Комплексна краєзнавча характеристика рідного міста.
2. Історія становлення рідного міста (села).
3. Підготуйте довідку про історію становлення сучасної Закарпатської області.

Рекомендована література:

1. Геренчук К.І. Природа Закарпатської області. /К.І.Геренчук – Львів: Вища школа, 1981.– 246с.
2. Заставецька О.В. Географія Закарпатської області. Навч.посібн. / О. В. Заставецька, І. Л.Дітчук, Д. В. Ткач. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1996. – 121с.
3. Поп С.С. Природні ресурси Закарпаття. – 3-є вид., допов. / С.С.Поп. – Ужгород: «Карпати», 2009. – 340с.
4. Природні багатства Закарпаття. / Кол. Авторів.; Упорядник Бондар В.Л./.- Ужгород: Карпати, 1987. – 320с.
5. Росул В.В., Юган І.Й. Географія Закарпатської області. / В.В.Росул, І.Й.Юган – Івано Франківськ, 1997. – 94с.
6. Шандор Ф. Обличчя Закарпаття./ Ф. Шандор, Д. Данилюк Д. – Ужгород, 2002. – 234с.

3.2. Вивчення рослинного, тваринного світу та населення краю

3.2.1. Рослинні формації Закарпатської області

Географічне положення, неоднорідний рельєф, різні кліматичні умови і ґрунтовий покрив сприяють розвитку різноманітного рослинного і тваринного світу

Дуже розмаїтий рослинний світ краю. Тут росте близько 2,6 тис. видів вищих спорових і насінневих рослин, 650 видів листяних мохів, 860 видів лишайників.

Рослинність низовинної і гірської частини області дуже відрізняється, хоча в минулому вся територія була зайнята лісами. Природна рослинність зазнала найбільших змін на низовині і в передгір'ях, де більше земельних угідь використовуються тепер під сільськогосподарські культури. Краще збереглася вона в горах, хоча також зазнала змін внаслідок вирубування цінних порід дерев, випасання худоби.

У передгір'ї Карпат переважають дубові, рідше – дубово-грабові та букові ліси. Для гірської частини характерна зміна рослинності залежно від висоти місцевості, тобто висотна поясність. Виділяють лісовий, субальпійський і альпійський пояси. Вони чітко простежуються у південно-східній, найвищій, частині області. На північному сході альпійський пояс зникає.

Лісовий пояс відзначається різноманітним видовим складом, який також змінюється відповідно до висоти. В нижній смузі (500 – 900 м.) ростуть густі букові ліси зрідка в них домішується граб, явір, а в підліску – вовчі ягоди, бузина, жимолость, бруслина. Трав'яний покрив рідкий. Через високу цінність деревини букові ліси зазнали сильного знищення, потрібно десятки років, щоб їх відновити. Вище 900 м., в умовах вологого прохолодного клімату ростуть хвойно-широколисті ліси. В них немає підліску, трав'яний покрив бідний. На

тепліших південно-західних схилах гір до хвойних порід домішується бук; ці ліси мають густий підлісок і травостій.

Верхня межа темнохвойних лісів дуже звивиста і проходить в середньому на рівні 1500 м. проте по улоговинах ліси окремими язиками піднімаються в гори до 1600 м.

У лісовому поясі на гірських схилах і невисоких хребтах в місцях вирубаних лісів поширені гірські луки.

Гірська частина має багатий видовий склад реліктових і ендемічних рослин. До реліктових відносяться тис ягідний, плющ, водяний горіх, ялівець козацький, реліктова сосна, модрина. Ендемічні рослини – шафран банатський, айстра альпійська, еритроній собачий зуб. Багато їх занесено до Червоної книги України.

Луки широко поширені в помірних широтах. Рослинний покрив луків складений із трав'янистих мезофітів. На луках в основному ростуть злаки і бобові. Вони відіграють важливу роль у формуванні лучних фітоценозів. Для більшості лучних багаторічних злаків характерне кушіння. До складу одного такого куща входять багато гілок: живих і відмерлих. Із цих кущів після відмирання утворюється лучна дернина. В дернині підтримується життєдіяльність коренів і пов'язані з ними складні процеси обміну речовин між мікроорганізмами і мінеральними речовинами. Потужні великі корені бобових рослин розпушують ґрунт, сприяючи проникненню в нього повітря. Крім того, бобові збагачують ґрунт азотом, який дуже необхідний для зелених рослин.

Розрізняють суходільні і заплавні луки. Заплавні поширені в заплавах річок, на окраїнах озер і лиманів, займають знижені частини рельєфу. Вони більш багаті цінними травами. Ґрунти таких лук містять багато органічних і мінеральних речовин і дуже часто використовуються як пасовища та для вирощування городніх рослин.

Високогірні луки – полонини – розташовані вище верхньої межі лісу (1200 – 1600м над рівнем моря). За характером рослинного покриву луки ділять на субальпійські (1200 – 1600м) і альпійські

(1600 – 2061м) пояси рослинності. Переважну більшість їх площі відносять до субальпійського поясу і тільки на найвищих вершинах Чорногірського хребта чітко виділяється альпійський пояс рослинності.

Великі площі в субальпійському поясі займає криволісся з гірської сосни жереп, вільхи зеленої, заростей ялівцю сибірського, рододендрона східнокарпатського, а також є зарості півчагарників і чагарників: чорниці, брусниці, рідше куців рододендрона.

В Чорногорії альпійський пояс представлений луками з вівсяниці лежачої, ситнику трироздільного, осоки зігнутої, осоки чорної, рідше щучника дернистого.

Фізичні і хімічні властивості води відіграють вирішальну роль у формуванні тих пристосувань, якими відрізняються водні рослини. Рослини, які постійно живуть у воді називаються водними. Пристосування водних рослин до середовища існування виражаються у наступному:

- водні рослини відрізняються більшим розвитком стебел і листків по відношенню до маси;

- для коренів, стебел та листків характерні великі метаморфози, тобто видозміни;

- внутрішня будова органів вищих водних рослин характеризується наявністю повітроносної тканини, недорозвитком провідних і механічних (опорних) тканин;

- переважна кількість видів водних рослин – багаторічні трав'янисті;

- у водних рослин переважає вегетативне розмноження.

Рослинності водойм властива ярусність.

Біля самого берега розташовується пояс прибережних рослин: тут ростуть сусак, стрілолист, частуха подорожникова, їжачі голівки, цикута, калюжниця.

Другий пояс рослин займають рослини мілководдя. До них належать очерет, рогіз комиш.

Наступний пояс, де вода ще глибша, займають водні рослини, що плавають на поверхні води – білі латаття, глечики жовті.

У водоймі є рослини, які все життя проводять під водою. Деякі з них укорінюються в ґрунті, деякі – ні: елодея, рдесник, кушир, пухирник.

До найбільш поширених вільно плаваючих рослин належить ряска, жабурник звичайний, сальвінія плаваюча, водяний горіх – чілім.

Біогеоценоз оброблюваних земель, пасовищ має свою специфіку. До нього відносять сади, виноградники, поля зайняті культурними рослинами, парки, сквери.

Найбільший видовий склад рослинного і тваринного світу у парках і скверах. Основу паркових насаджень складають дерева, які висаджують масивами, групами, алеями. Для посадки широко використовуються місцеві породи дерев, найкраще пристосовані до умов життя: липу, дуб, ялину, сосну, клен, березу, горобину, модрина європейську, тополь.

Поряд з деревними насадженнями нашої флори в парках можна зустріти й інтродуковані види. Інтродукція – це цілеспрямована діяльність людини по введенню культур в даному природно-історичному районі рослин, що раніше в ньому не росли, або перенесення їх в культуру з дикої природи. При цьому слід пам'ятати, що льодовиковий період у Європі сильно збіднив видовий склад дерев і кущів. Тому збагачення асортименту рослин за рахунок інтродукованих дає можливість ознайомитися зі світовою флорою.

Серед екзотичних, у парках і скверах досить частот насаджують ялину колючу, сосну Веймутова, катальпа, дуб північний, біла акація (Пн. Америка), кінський каштан, платан (Балкани), софора, китайський ясен (Китай).

Прикрашають парки декоративні яблуні і сливи. Однією з найбільш декоративніших є яблуня рясноцвітна (батьківщина Японія). Краса її приваблює не тільки під час казково-пишного цвітіння, а і у період визрівання яскраво забарвлених плодів.

Другий ярус паркових насаджень утворюють кущі, які за декоративними якостями і характером застосування умовно поділяють на три групи: декоративно-квітучі з красивим рясним цвітінням – форзиція, хеномелес (айва японська), півонія деревовидна, таволга Вангутта, бузок, садовий жасмин, спірея, гортензія; виткі, чіпкі, лазячі – гліцинія, клематис, кампсис, жимолость, дівочий виноград; декоративно листяні з краивою формою і забарвленням листя.

Завершують оформлення парків і скверів декоративно-квіткові рослини. Їх поділяють на багаторічні, дворічні і однорічні.

Широко використовуються багаторічні рослини, більшість є рослинами природної флори, зокрема: шафран, бадан, пі сніжинки проліски, гіацинти, тюльпани, нарциси, аквілегія, півники, королиця, рудбекія. Барвистість парків і скверів доповнюють дворічні і однорічні рослини: братки, стокротки, незабудки, дзвоники, сальвія, петунія, тютюн духмяний, бальзамін садовий, нагідки тощо.

До Червоної книги України занесені 144 види рослин, що знаходяться на території Закарпатської області. 33% видового складу віднесено до раритетного фітогенотипу. Близько 56 рослинних угруповань увійшло до Зеленої книги України.

3.2.2. Тваринний світ Закарпатської області

Багатство рослинної їжі та сховища в лісі створюють умови для великої кількості і різноманітності видового складу тварин, а також забезпечує зв'язок між рослинним і тваринним світом.

Тваринний світ області багатий і різноманітний. Тут водяться 74 види ссавців, 267 видів птахів, 10 видів плазунів, 48 видів риб.

Карпати багаті дикою фауною. У дубових лісах водяться зайці, їжаки, білки, кроти, миші, буро зубки. Тут є усі види хижаків і парнокопитних України, зокрема: олень благородний, козуля європейська, горностай. У букових і мішаних лісах водяться лісова куниця, вовк, бурий ведмідь, лисиця, дикий кабан, дикий кіт і т.д. З

птахів тут можна побачити таких рідкісних, як рябчик, чорний лелека, глухар, тетерук, дятел, пугач, лелека, горихвістка. Гніздиться багато синиць, голубів, дроздів, зозуль. З плазунів – гадюка звичайна, ящірка живородна, мідянка. Багато видів риби.

Внаслідок постійного неконтрольованого полювання в області знищено велику кількість борсуків, вовків, козуль, тетеруків, глухарів.

У лісах Закарпаття мешкають тварини, які віднесено до Червоної книги України: борсуки, видри, лісові коти, глухарі. Усього до Червоної книги України занесені 128 видів, що обліковано в Закарпатській області. Тваринний світ рідкісних видів Закарпаття представлений: безхребетні – 64 види; круглороті та риби – 10 видів; земноводні – 4 види; плазуни – 2 види; птахи – 27 видів; ссавці – 21 вид.

Для збереження і примноження чисельного складу тваринного світу в області обмежено полювання на диких тварин, проводяться роботи щодо розмноження цінних звірів (насамперед хутропромислових), розведення риби. Заходи з охорони органічного світу дозволять зберегти рідкісні види рослин і тварин для майбутніх поколінь.

Водойми області дуже різноманітні. Вертикальна зональність обумовлює інтенсивність стоків, їх швидкість, температуру води, тривалість періоду вкриття кригою, прозорість, мінералізацію, ступінь впливу людини. Дані характеристики визначають сприятливі умови для життя одних риби і непридатні для інших.

У водоймах Закарпаття відомо 60 видів і підвидів риби та круглоротих. Із круглоротих у чистих водоймах водиться мінога. У гірських водоймах водяться форель струмкова, райдужна та озерна, харіус, дунайський лосось, успішно акліматизувалися палья, пелядь, сванська форель, дуже рідко зустрічається вугор.

В низинних водоймах водиться лящ, стерлядь, клепець, йорж смугастий, йорж звичайний, в старицях Латориці зустрічається судак.

У водоймах області є і багато дрібної риби: слиж, щипівка, пліскаті. У стоячих і проточних низовинних водах поширені в'юн, лин, сом. У всіх водоймах розповсюджена щука.

У водоймах, що заростає болотною рослинністю, водяться амур і товстолобик.

На території області є п'ять видів хвостатих і одинадцять видів безхвостих земноводних.

Із хвостатих земноводних частіше зустрічається плямиста саламандра, тритони. Із безхвостих – жовточерева, червоночерева часничниця, зелена і звичайна ропухи, озерна і ставкова жаби.

Відомо десять видів плазунів. Деякі з них живуть у водоймах, зокрема : болотяна черепаха, водяний вуж.

На водоймах можна побачити диких качок, чайок, бекасів, деркачів, шилохвоста.

До типових ссавців цих територій належать водяна та мала кутора, європейська норка, річкова видра, ондатра.

В області практично не проводиться селекція дикої фауни. Відсутнє штучне переселення фауни. Переселення має особливо важливе значення у низинних та передгірських районах області, оскільки більшість популяцій існує на суцільно оточених населеними пунктами ділянках.

В області тільки одне мисливське господарство «Нове село» Берегівського району – проводить штучне розведення дикої фауни та переселення. На території цього господарства утримується єдина в області популяція лані європейської – перспективного для полювання виду копитних.

3.2.3. Населення краю як об'єкт краєзнавства. Закарпатська область – поліетнічний регіон

Загальна чисельність населення Закарпаття – 1 млн. 259,2 тисяч осіб за останнім переписом (01.01.2016 р.).

Населення міста Ужгорода – 117 тисяч чоловік.

Це становить 2,6 % від чисельності населення України.

Густота населення – 98,3 чол. на 1 кв. км. Фактична густота – 240 чол.

Чисельність населення області за останні 50 років постійно змінювалась. Значне її збільшення спостерігалось у 1950-60 роках, коли природний приріст населення становив 13, 6 тис. осіб. Упродовж наступних років збільшення продовжувалося, проте вже простежувалась тенденція до зменшення загального приросту. 1995 році на Закарпатті вперше зафіксовано зменшення чисельності населення, яке за 7 років склало 30,4 тис. осіб. Скорочення чисельності населення відбулося за рахунок міських жителів – на 47,1 тис., в той час як у сільській місцевості чисельність населення за цей період збільшилася на 16,7 тис. осіб. За інформацією прес-служби Міністерства юстиції України у 2008 році народжуваність в області вперше перевищила смертність. У першому кварталі 2009 р. це перевищення склало 2%, у другому – 7%, за підсумками 2010 року – 19%. За даними статистичного управління Закарпатської ОДА на 01.01 2016 р. кількість населення області становила 1 259 200 чоловік, з них місцевого населення 37, 08 %, сільського – 62, 92%. Природний приріст у 2015 році склав 1238 чоловік. У 2015 році в області народилося 16 788 дітей. (з них 36,64% у місті, 64, 36% – у селі).

Переважає більшість жителів області – 62,92% проживає в сільській місцевості. Чисельність населення одного села на Закарпатті в середньому становить 1,4 тисячі осіб (середній показник в Україні – 0,7 тис.). найбільшим за чисельністю населення в області є Тячівський район, на території якого проживає 13,7% мешканців краю. Найменший – Воловецький район, чисельність якого становить 2,1% загальнообласної.

П'ята частина населення проживає в 192 населених пунктах області, які мають статус гірських.

Область є багатонаціональною. Загалом на території Закарпаття проживає близько 76 представників різних національностей. Національний склад населення області такий:

80,5 % – українці – 976,479 чол.: більшість території Закарпаття.;

12,1 % – угорці – 155,711 чол.: Берегівський, Виноградівський, Ужгородський, Хустський райони.;

2,5 % – росіяни – 49,458 чол.: Ужгород, Мукачево, Свалява, Чоп.;

2,4 % – румуни – 29,485 чол.: Солотвинський регіон цигани, словаки, німці,

1,1 % – цигани – 12,131 чол.: Ужгород, Берегово, Свалява, Королево, Мукачево, Вилок;

0,6% – словаки – 7,329 чол.: Ужгородський район.

0,3% – німці – 3,478 чол.: Павшино, Синяк, Усть-Чорна, Тячів, гірські села.

0,2% – євреї – 2,639 чол.: Ужгород, Мукачево, Хуст.

0,6% (близько 2000) – чехи, поляки, італійці, вірмени, азербайджанці, білоруси та інші.

Довідка: на Закарпатті проживає 95 % усіх угорців, що мешкають в Україні. Вони потрапили в наш край у IX ст.; росіяни – в основному в радянські часи; румуни – у XIII – XV, ст.; німці – у XIII, X VIII ст.; цигани – у XV – XVI ст.; євреї – у X VII ст.

Для національних меншин відкриті школи, видаються газети, книги, на їх мовах працює радіо, телебачення.

Закарпатські українці поділяються на 3 етнографічні групи:

– бойки – Воловецький, Міжгірський райони;

– лемки – Великоберезнянський район;

– гуцули – Рахівський район.

Отже, з етнографічної точки зору Закарпаття є типовим європейським поліетнічним та полікультурним прикордонним регіоном.

Семінарстке заняття. Географічна характеристика Закарпатської області

Мета: поглибити знання про географічне положення, рослинний і тваринний світ, водойми та клімат рідного краю; удосконалити вміння давати хронологічний нарис історичних подій; удосконалити вміння аналізувати та узагальнювати зібрану інформацію.

Питання для обговорення

1. Особливості географічного положення Закарпатської області.
2. Рельєф і геологічна будова області.
3. Клімат області. Залежність клімату від географічного положення.
4. Водойми області. Проблеми паводків: штучне чи природне їх походження?...
5. Історичний нарис області. Хронологія подій.
6. Закарпатська область поліетнічний регіон.

Завдання практичного характеру

1. Підготувати теку до кожного питання для обговорення з метою подальшого використання під час практики у школі.
2. Змодельовати фрагмент уроку з використанням краєзнавчого матеріалу теми.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Опишіть рослинні формації низовинних частин області.
2. Які рослинні формації утворилися у гірській частині.
3. Назвіть представників дикої фауни Карпатських гір.
4. Географія етнічних груп населення Закарпатської області.

Тестові завдання:

1. У передгір'ї Карпат переважають
 - а) дубові, рідше – дубово-грабові та букові ліси;
 - б) хвойні ліси;
 - в) букові ліси.

2. Верхня межа темнохвойних лісів проходить в середньому на рівні
 - а) 1500 м. – 1600 м.;
 - б) 100м. – 1200м.;
 - в) 1800м. – 2000м.
3. Із загального переліку рослин Закарпатської області до Червоної книги України занесені
 - а) 144 види;
 - б) 44 види;
 - в) 365 видів.
4. Серед рослин в Закарпатській області виділяють вищих спорових і насінневих:
 - а) 650 видів;
 - б) 2,6 тис. видів;
 - в) 860видів.
5. Яке число відображає видову кількість птахів Закарпатської області?
 - а) 267;
 - б) 798;
 - в) 399.
6. Із облікованих у Закарпатській області тварин до Червоної книги України занесені
 - а) 128 видів;
 - б) 26 видів;
 - в) 399 видів.
7. Загальна чисельність населення Закарпатської області становить
 - а) 2, 5 млн. чол.;
 - б) 1, 2592 млн. чол.;
 - в) 850 тис. чол.
8. Закарпатські українці поділяються на 3 етнографічні групи
 - а) бойки, лемки, гуцули;
 - б) бойки, лемки, поліщуки;
 - в) буковинці, поліщуки, лемки.

Питання для самостійного опрацювання

1. Виявити кількісний та національний склад населення населеного пункту за місцем проживання.
2. Описати особливості культури переважаючої нації чи етнічної групи.

Рекомендована література:

1. Балагурі Г.І. Гончарна справа. / Г.І.Балагурі , С.П. Пеняк – Ужгород, 1985.
2. Геренчук К.І. Природа Закарпатської області. /К.І.Геренчук – Львів: Вища школа, 1981.– 246с.
3. Заставецька О.В. Географія Закарпатської області. Навч.посібн. / О. В. Заставецька, І. Л.Дітчук, Д. В. Ткач. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1996. – 121с.
4. Керечанін В.М. Закарпатські умільці. /В.М.Керечанін. – К.: Мистецтво, 1974. – 92с.
5. Лашук Ю. Закарпатська народна кераміка. /Ю.Лашук – Ужгород, 1960. – 121с.
6. Никорак О.І. Сучасні художні промисли Українських Карпат. / О.І.Никорак – К., 1988. – 89с.
7. Поп С.С. Природні ресурси Закарпаття. – 3-є вид., допов. / С.С.Поп. – Ужгород: «Карпати», 2009. – 340с.
8. Природні багатства Закарпаття. / Кол. Авторів.; Упорядник Бондар В.Л./.- Ужгород: Карпати, 1987. – 320с.
9. Росул В.В., Юган І.Й. Географія Закарпатської області. / В.В.Росул, І.Й.Юган – Івано Франківськ, 1997. – 94с.
10. Шандор Ф. Обличчя Закарпаття./ Ф. Шандор, Д. Данилюк Д. – Ужгород, 2002. – 234с.

3.3. Теоретико-методичні засади літературного і педагогічного краєзнавства. Народні промисли Закарпаття

3.3.1. Культурно-освітні діячі області. Письменники Закарпаття

Яскравими представниками просвітництва Закарпаття виступила будительська генерація, очолювана О. Духновичем. До неї входили відомі релігійні діячі, педагоги, письменники І. Ставровський, О. Павлович, І. Раковський, І. Сільвай, А. Кралицький та інші. Вони закликали свій народ до пробудження від тривалого сну національного нігілізму, байдужості та темряви. Просвітителі за переконаннями, народні будителі за своєю діяльністю, вони пов'язували надії з майбутнім оновленням соціального устрою та національної культури й освіти.

Підкреслено, що «Педагогія» *І. Ставровського* (1822 – 1878) стала одним із перших підручників педагогіки в Україні. Вона написана на одинадцять років раніше, аніж загальновідома «Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских» Олександра Духновича. За умов відсутності літератури для українського населення краю такі книги були тими першими ластівками, які готували підґрунтя для майбутнього національно-культурного відродження краю. На превеликий жаль, «Педагогія» І. Ставровського тривалий час (до 1976 року) існувала лише у рукописному варіанті. Виховна діяльність, як і будь-яка інша розумова праця, вважав І. Ставровський, має свій предмет, мету, засоби. Педагогіку він називав «художеством виховання». Наголошуючи на необхідності оновлення змісту навчання і виховання, І. Ставровський визначив теоретичні засади та практичні вектори трудового, естетичного, морального і розумового виховання. Він обґрунтував принципи навчання та виховання, а саме: гуманізацію виховання; врахування вікових, індивідуальних особливостей учня; безперервність виховного процесу; диференціацію та індивідуалізацію виховного процесу; інтегративність у родинному вихованні.

Значний вплив на формування національної свідомості закарпатських українців, на розвиток освіти й культури мала науково-педагогічна, просвітницька та культурна діяльність *О. Духновича* (1803 – 1865).

О. Духнович став першим педагогом у Західній Україні, який чітко сформулював основні теоретичні і практичні засади української педагогіки, серед яких визначальна роль відводилася народності виховання. Його підручник з педагогіки «Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских» – це прообраз майбутньої навчальної літератури для підготовки вчителів. Видані О. Духновичем букварі, релігійна навчальна література, календарі, літературні твори, особливо ті, що написані народною мовою, набули масового поширення не тільки у школах, але й серед дорослого населення. Можна з усією впевненістю стверджувати, що О. Духнович не лише теоретично довів, а й практично зреалізував необхідність розвивати освіту для дорослих, що на той час (середина XIX ст.) було вельми прогресивним явищем. Значною заслугою О. Духновича є його участь у налагодженні системи підготовки учителів народних шкіл. Майже кожен учитель в Закарпатті вважав О. Духновича своїм ідейним батьком, адже вчився за його підручниками, навчав за його букварями, жив за його настановами.

Справу О. Духновича продовжив *О. Павлович* (1819 – 1900). Його педагогічні погляди пройняті демократизмом, гуманізмом та народністю («Песенник, сочиненный Александром Павловичем, беловежским панотцом, в пользу любих школьных учеников в Беловеже», «Письмо для руських дітей», «Песни для маковіцкой дівти», «Учися дитя моє»). Як і О. Духнович, він навчав дітей рідною мовою, зрозумілою для них. Саме в освіті й вихованні молодого покоління О. Павлович убачав майбутнє свого народу. Ідеями громадянського виховання просякнуті його поетичні твори «Наш народ», «Радість про свободу», «Василь роду изменил» та ін.

О. Павлович приділяв особливу увагу співпраці сім'ї, школи та церкви. Він активно поширював серед батьків педагогічні ідеї, адже

вважав, що суспільство і родина повинні ставити перед собою єдину мету – виховання дітей і молоді у дусі відданості своєму народові, а для цього вони повинні бути прикладом для своїх дітей («Батькам нерадивим про дітей», «Сім'я п'яниці», «Пиячка на селі» та ін.).

О. Павлович тісно співпрацював із членами «Руської трійці» в Галичині, публікував свої твори у галицьких виданнях «Зоря», «Слово», «Свѣтъ» та ін. Підтримуючи загальний напрямок роботи редакційних колегій цих видань, О. Павлович у своїх творах обстоював ідею популяризації народної пісні, творчості, народного слова, позаяк саме вони є основою народності.

Серед чільних представників будительської генерації Закарпаття був *Іван Сільвай* (Уриіл Метеор) (1838 – 1898) – активний громадський діяч, письменник, педагог, який усе своє життя присвятив просвітницькій роботі серед неосвіченого, гнобленого чужинцями населення Закарпаття.

Свою думку про те, що історична спадщина народу зміцнює і визначає його національну самосвідомість, І. Сільвай намагався втілити у поезіях та прозових творах («Федір Корятович», «Дочка царя Карпата», «Львоборець», «Крайцарова комедія», «Пупаки» та ін.).

Особливо цінні у його творчій спадщині ідеї, що стосуються проблем морально-етичного виховання у школі та родині. І. Сільвай став одним із перших педагогів Закарпаття, який усвідомив необхідність організації у краї освіти для дорослих. Він реалізував це завдання через видання літератури з різних аспектів господарської, виховної, краєзнавчої тематики, а також через організацію навчання дорослих на своїй парафії, відкриття бібліотек. І. Сільвай спонукав громади будувати не лише храми, але і школи, створювати спілки взаємодопомоги, щоб не залежати від лихварів та шинкарів.

Проблеми виховання, народної освіти стали важливою ділянкою просвітницької діяльності багатьох релігійних діячів Закарпаття у XIX ст. (І. Раковський, А. Кралицький, О. Митрак, Є. Фенцик). У своїх творах вони розглядали ідеал народної школи як виховного та розвиваючого закладу, який відповідав особливостям життя

закарпатських русинів, національним традиціям народу (А. Кралицький – «Не ходи, Грицю, на вечерницѣ». Подкарпатська повѣсть», «Сельський учитель»; О. Митрак – «Любить свій народ», «Народность и отечество»; Є. Фенцик – «Учитель-неборак», «Нищие духом»).

Релігійна тематика їхньої педагогічної спадщини мала яскраво виражений виховний характер і відзначалася повчальністю. На прикладах біблійних істин пропагувалися християнські цінності, моральні чесноти та гуманізм («Молитвенник для руських дітей», «Хлеб души (молитвословъ для дорослихъ)», «Проповеди на церковния торжества»).

Важливою складовою просвітницької діяльності закарпатських будителів була наукова та навчально-методична діяльність. Вони активно досліджували проблеми історії, літератури, педагогіки, етнографії, філософії, а також видавали навчальну літературу, газети, журнали.

Будителі усвідомлювали значущість освіти й виховання для майбутнього свого народу, тому основним своїм завданням вважали формування у нього національної гідності, патріотизму, моральності, гуманізму («человеколюбіє»), взаємоповаги, інтелігентності. Для цього необхідно було якісно оновити зміст освіти, який, на їхню думку, мав би ґрунтуватися на багатій культурно-історичній основі власного народу, що тісно пов'язана із християнськими цінностями.

Брацайко Михайло (14.10.1883 – січень 1969). Громадсько-політичний і культурний діяч Закарпаття яскраво вираженої української орієнтації. Народився 14 жовтня в селі Блажієво Березького комітату (Берегівський район) у сім'ї греко-католицького церковного учителя. Після закінчення школи у Нанкові та Хусті, гімназій в Ужгороді та Марамо-Сигеті продовжив навчання на правничому факультеті Клузького і Віденського університетів. Диплом доктора права одержав 12 березня 1910 року. Після успішного складення адвокатського іспиту відкрив адвокатську контору у Рахові. Молодий адвокат у 1918-1919 роках став активістом та провідником української орієнтації.

У грудні 1918 р. Михайло Брацайко був обраний до Мараморош-Сигетської народної ради, а в січні 1919 р. – до Хустської. 21 січня 1919 р. він став головою конгресу русинів у Хусті, який ухвалив рішення про возз'єднання краю з соборною Україною.

Після приєднання Закарпаття до новоутвореної Чехословаччини в Ужгороді він став одним із засновників Руської хліборобської партії та редактором її газети «Руська нива», а зі створенням Християнської народної партії 1923 р. – заступником її голови (1923-1938). Крім цього відкриває в Ужгороді адвокатську контору. Одночасно 1920 р. він входить у крайовий провід товариства «Просвіта», а 1923-го видає працю «Чесько-руські взаємини». Протягом 1932-1938 рр. працював редактором відомої в краї газети «Українське слово».

Особливу активність проявив у період існування уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України. Він – серед членів проводу нової партії «Українське національне об'єднання» (УНО), депутат сойму Карпатської України, автор проекту першої частини закону № 1 від 15 березня 1939 р. про назву, прапор, герб, гімн та мову Карпатської України, який був ухвалений на засіданні сойму.

З визволенням Закарпаття у 1944-1945 роках працював як спеціаліст у відділі уповноваженого Народної ради Закарпатської України у справах юстиції, протягом 1945-1948 рр. – адвокатом міського суду, звідки вийшов на пенсію. Помер 5 січня 1969 р. в Ужгороді, де й похований.

Брацайко Юлій народився у 1879 р. у с. Глибокому Ужгородського району в родині церковного вчителя. Після народної школи Юлій навчався в Ужгородській гімназії, а закінчивши її (1898), вступив на юридичний факультет Будапештського університету. 1903 р. довершив науку в ньому, а через 4 роки дістав право на відкриття адвокатської контори.

Після розвалу Австро-Угорської монархії у результаті Першої світової війни активізувалося національне пробудження народів та

політичне життя. Юлій Бращайко був ініціатором створення у листопаді 1918 р. Хустської народної ради, яка обрала його своїм головою.

Наприкінці 1919 р. виникла думка про створення крайового товариства «Просвіта». 9 травня 1920 р. вона втілилася в життя. Головою товариства делегати обрали Юлія Бращайка, яке він очолював до 1939 р. Чимало роботи випало йому в період існування автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України. 12 лютого 1939 р. був обраний послом сойму Карпатської України, а на його засіданні 15 березня того ж року призначений міністром фінансів і комунікацій Карпатської України.

У часи угорської окупації краю Юлій Бращайко відкрив у Хусті адвокатську контору, в якій працював аж до визволення Закарпаття. У другій половині 1942 р. угорською владою був репресований, понад два місяці перебував у тюрмі м. Мукачева, де його та інших діячів Карпатської України звинувачували у створенні антиугорської військової організації, але це не підтвердилося і його випустили на волю.

Після визволення Закарпаття восени 1944 року Юлія Бращайка було арештовано службою «Смершу» і відправлено в табір м. Єнакієва Донецької області. Повернувшись із табору, якийсь час жив у Хусті. Реабілітований 24 червня 1992 р. Помер 1955 р., похований в Ужгороді.

Ворон Андрій народився 7 листопада 1901 року в багатодітній сім'ї Михайла Ворона в маленькому затисянському селі Чума (з 1946 року Затисівка, Севлюшського (Виноградівського) району). Початкову освіту здобув церковно-приходській школі. Здобувши неповну середню освіту, продовжив навчання в Ужгородській учительській семінарії, яку закінчив у 1921 році з правом працювати народним учителем. Трудову діяльність розпочав у селі Березники Свалявського району. В 1923 році А. Ворон працює як заступник редактора газети «Русин». В 1924 році був приділений до Мукачівської горожанської школи. Здавши іспит на право

викладання історії і географії в горожанських школах, з 1 вересня 1925 року він був переведений з Мукачєва в Рухівську горожанську школу. Тут одружується на дочці директора Рухівської школи Скіби Йосифа-Елізаветті-Олені. Вже в 1935 році Андрій Ворон працює у Севлюській горожанській школі.

Літературну діяльність розпочав у другій половині 20-х років. Друкувався в журналах «Наш рідний край», у львівському дитячому часописі «Дзвіночок». У 1936 році йому разом з Миколою Храпком вдається зібрати кошти на видання книги «Альманах підкарпатських українських письменників». Працюючи в Севлюші, в 1937 році А.Ворон стає відповідальним реактором журналу «Учительський голос», до складу редакції якого він входив раніше. Після березневих 1939 року подій Ворону довелося побувати в угорському таборі Вор'ю-Лопош біля Ніредьгази. Декілька місяців працював учителем в присілку в м. Хуст – Кіресі. В 1940 році його разом з дружиною призначають учителями далеко від дому в приміській зоні Будапешта, а через півроку А.Ворону забороняються працювати на будь-якій державній роботі. Повернувшись додому А.Ворон влаштовується працювати рахівником лісопилку у Верхній Віршаві (тепер Румунія). Звідси його забирають до мукачівського Ковнера. Пізніше працює писарем в адвокатській конторі Миколи Бандусяка, звідси знову попадає в тюрму в Ужгород. Визволення м. Хуст 24 жовтня 1944 року для А.Ворона теж не принесло радості, бо вже у листопаді був заарештований. Тільки в квітні 1945 року йому вдається сповістити сім'ю, що служить перекладачем в одній з частин Червоної армії, звідки повернувся додому в кінці червня 1945 року. З 1 вересня 1945 року його приймають на роботу в новостворене Хустське педучилище викладачем історії.

В грудні 1961 року, його здоров'я стало погіршуватись і 22 червня 1962 року Андрій Ворон помер.

Голота Яків (30.10. 1880 – 17.09. 1964). Культурно-освітній діяч Закарпаття народився в містечку Бранешти на Буковині (Чернівецька область). Закінчив Коломийську гімназію (1901р.) та

філософський факультет Чернівецького університету (1906р.). По закінченні університету одержав диплом професора середніх шкіл з правом викладання української мови і літератури, історії та географії. Згодом працював професором учительської семінарії в Чернівцях та Дрогобичі. Після поразки національно-визвольного руху емігрував до Чехословаччини, де одержав чеське громадянство. За призначення відділу шкільництва Підкарпатської Русі працював директором Берегівської гімназії (1920 – 1922 роки), а потім професором Мукачівської торговельної академії (1922 – 1938 роки). На запрошення Августина Волошина знов повернувся до Ужгорода, де працював професором учительської семінарії. Після рішення Віденського арбітражу цей заклад було евакуйовано до Севлюша (Виноградова), де Яків Голота продовжував викладати. Був одним із перших, який разом із своїми вихованцями організував збройний опір угорським загарбникам. Спочатку очолювані ним гімназисти обороняли підступи до Виноградова, а коли місто впало, дали бій гортистам на Красному полі. Цим самим вони дали можливість послам Сойму Карпатської України провести свої засідання і прийняти історичної ваги рішення. 16 березня його арештували і ув'язнили в тячівській тюрмі. Через вісім днів звільнили як колишнього офіцера айстро-угорської армії і він з дружиною виїхав до Відня, а потім до Чехословаччини. Помер у Брно 17 вересня 1964р.

Гренджа-Донський Василь (1897 – 1974). В історії літературного розвитку Закарпаття Василеві Греджі-Донському належить одне з провідних місць. Його активна літературна і культурно-громадська діяльність у 20-30 роках ХХ століття сприяла національному самоутвердженню українського населення краю, становленню і розвитку тут нової української літератури. Поет, прозаїк, драматург, публіцист, журналіст, він прокладав шляхи єднання Закарпаття з Україною, творив локальне письменство Закарпаття в загальноукраїнський літературний процес. Багато в чому йому судилося бути першим. Збірка поезій «Квіти з терням»

(1923) Василя Гренджі-Донського були першою на Закарпатті книжкою світського автора, написаною українською літературною мовою. Він першим в літературній творчості почав утверджувати ідею возз'єднання Закарпаття з Україною, першим почав друкувати свої твори на Україні.

Народився Василь Гренджа-Донський у Воловому (нині Міжгір'я) 23 квітня 1897 року в типовій верховинській родині тодішнього Мараморівського комітату Австро-Угорської імперії. Навчався у паравіальній школі, а 1915 року приватно склав іспит за чотири класи середньої школи. Писати почав дуже рано. Його перший вірш з'явився ще в 1912 році в будапештській газеті «Неділя», яка видавалася народною мовою. Будучи в Будапешті на лікуванні в роки першої Світової війни, навчався у торговій академії. Після війни одержав посаду бухгалтера в Будапештському банку. Та зов рідної землі не дав майбутньому поетові залишитися там надовго. Він повернувся з родиною на Закарпаття. З 1921 року працював у Підкарпатському банку в Ужгороді і співпрацював у тижневику «Русин». На цей час і припадає початок літературної творчості Василя Гренджі-Донського. Із Будапешту поет привіз із собою добірку віршів, які він показав поету Василю Пачовському. Той вислав їх на літературний конкурс, де поезія Гренджі-Донського була відзначена другою премією. У 1923 році вони побачили світ окремою книжкою під назвою «Квіти з терням». До збірки увійшов 31 вірш. Василь Гренджа-Донський прагнув оспівати і славу минувшину, щоб тим будити, зміцнювати свідомість та гордість свого народу. Одним з кращих епічних творів автора можна вважати «За волю Срібної Землі». Однак першим та найбільш вдалим історичним епосом В. Гренджі-Донського є «Червона скала». Написаний він на основі народного переказу про князя хустського замку Богдана.

Літературний доробок В. Гренджі-Донського вже наприкінці 30-х років був немалим. Він видав біля 20 книжок. Своїми творами В. Гренджа-Донський став добре відомий на всіх українських землях,

дав досить повне уявлення про розвиток української літератури на Закарпатті в 20-30 роках ХХ століття. Трагедія Карпатської України в 1938-39 роках не оминула і В. Гренджу-Донського. 17 березня 1939 року угорські завоювальники заарештували його. Але йому вдалося вийти з в'язниці. Перебравшись нелегально через кордон, він замешкав у Братиславі. В. Гренджа-Донський, хоч і жив за межами Закарпаття, серцем завжди був із рідним краєм. Аж у серпні 1970 року сповнилася його мрія – ступити ногою на рідну землю. Відвідав він своє рідне село й околиці, і нарешті міг «поклонитися рідним полонинам» особисто. Зі сльозами на очах вдивлявся він у кожне перетворення рідного краю, ходив старовинним Ужгородом, Мукачевом і не міг впізнати тих вулиць, на яких «залишив частину своєї молодості». Поетичний доробок В. Гренджі-Донського, завдяки своєму ідейному та художньому спрямуванню, дорівнює цілій епосі в новітній українській літературі Закарпаття.

Желтвай Віктор (1886 – 1963). Громадсько-політичний і культурний діяч Закарпаття. Народився у селі Руські Комарівці Ужанського комітату (Ужгородський район) в сім'ї священика. Після закінчення гімназії і духовної семінарії в Ужгороді, навчався в Будапештській педагогічній академії. У 1910 році був висвячений у сан греко-католицького священика, але після посвячення у парафію не призначався, а став працювати професором Ужгородської учительської семінарії (1910 – 1925 роки), а згодом був призначений директором греко-католицької семінарії (1925 – 1934 роки). У 1934 році за заявою пішов на пенсію, хоча продовжував викладати угорську мову в Ужгородській чоловічій семінарії.

Віктор Желтвай включився у політичну діяльність відразу після розпаду Австро-Угорської монархії. Був одним із ініціаторів створення Ужгородської народної ради і скликання Всекарпатського конгресу 21 січня 1919 року, на якому було прийнято рішення про возз'єднання краю з Україною. Редагував газету «Руська Крайна» у якій під псевдонімом «Вишнянський» опублікував чимало статей. У міжвоєнний період працював

редактором газет «Наука» і «Свобода». Входив до складу центрального комітету Християнсько-народної партії (1923 – 1938 роки). Після окупації південної частини Закарпаття Угорщиною (2 листопада 1938 року) залишився в Ужгороді, але на запрошення Августина Волошина і з метою ознайомлення із діяльністю уряду Карпатської України у січні 1939 року виїхав у місто Хуст, де взяв участь у відзначенні 20-річчя з дня проголошення соборності українських земель. Автор праць на релігійну тематику «Живот святих» (1913 рік), «Роздумай, то добре» (1921 рік).

Помер у селі Середнє Ужгородського району.

Лар Василь народився 4 грудня 1892 р. в с. Золотарево (тепер Хустського району Закарпатської області). Закінчив Ужгородську богословську семінарію, висвячений на священника 26 травня 1918 році. Протягом свого життя душ пастирював в багатьох парафіях Закарпаття, зокрема у Верхніх Воротах, де разом з учителем Йосифом Баланчуком, майбутнім письменником Лукою Дем'яном і його братом Іваном та Іваном Григою заснували товариство «Просвіта» – друге в районі після Скотарського.

Василь Лар – прекрасний педагог. Його було призначено директором Ужгородської греко-католицької жіночої вчительської семінарії, яку очолював аж до угорської окупації Закарпаття. Проводив активну роботу в крайовому товаристві «Просвіта», тісно співпрацював з визначними педагогами краю, зокрема з Августином Волошином, Віктором Желтваєм, Августином Стефаном, Юліаном Реваєм.

Емігрувавши після окупації Закарпаття в Прагу, а потім у Сполучені Штати Америки, продовжував разом з душ пастирством і просвітницьку роботу. Був парохом Собору Непорочного зачаття Пречистої Діви Марії в Філадельфії і протягом 32-х років – парохом церкви св. Петра і Павла в Анонсії, Конн. За широко розвинену просвітницьку працю Міська управа виявила до нього особливу пошану, перейменувавши в листопаді 1981 році одну з вулиць біля

церкви в Анонсії на вулицю імені отця Василя Лара ще за його життя.

Помер о. Василь Лар 15 грудня 1983 року в будинку для перестарілих в Лендстейлі Па, проживши 91 рік і пропрацювавши священиком 65 літ.

Пазуханич Юрій народився 4 жовтня 1899 р. у с. Дубрівці Ужгородського району в багатодітній родині сільського вчителя. Згодом сім'я переїхала до с. Сімерок Перечинського району. Батько помер, коли Юрій закінчив лише два класи народної школи. Мати змушена була віддати хлопця в сиротинець у далеке угорське місто Кечкемет, де він продовжив навчання. Звідси був переведений у м. Дебрецен: на початок Першої світової війни 1914 р. він закінчив 4 класи місцевої гімназії.

Повернувшись у рідний край, продовжив навчання в Ужгородській учительській семінарії, але 1917 р. його призвали до австро-угорської армії. Після демобілізації закінчив згаданий навчальний заклад і дістав диплом учителя початкових класів з призначенням в Ужгородський округ. Відтак учителював на Великоберезнянщині (у с. Ставному), на Хустщині (у Драгові, Кривій), на Іршавщині (с. Білки), Мукачівщині (с. Великі Лучки), де набув доброго досвіду.

1930 р. вступив до лав соціал-демократичної партії. Того ж року став референтом міністерства шкільництва в Ужгороді, де попрацював чотири роки. 1934 р. його призначили шкільним інспектором Волівського округу (тепер Міжгір'я), а 1938 р. – Хустського округу. 1939 р. Ю. В. Пазуханич став членом УНО («Українського національного об'єднання»), а 12 лютого того ж року обраний депутатом сойму Карпатської України.

Після окупації Карпатської України був арештований, відбув покарання в угорському концтаборі Вар'юлопош біля Ніредьгази, відтак амністований і звільнений, як і багато інших учасників Карпатської України. Щоб знову стати до викладацької роботи, треба було пройти спеціальну перевірку «виправдувальної комісії», лише

після неї його призначили вчителем народної школи у с. Вишково Хустського району, потім у с. Великі Лучки Мукачівського району, де працював до визволення Закарпаття восени 1944 р.

1945 р. як досвідчений фахівець став інспектором шкіл відділу освіти Народної ради Закарпатської України. У грудні 1945 р. був призначений першим директором Ужгородського педучилища (колишня Ужгородська семінарія), потім директором семирічки № 5. Був одним із організаторів школи № 10 з угорською мовою навчання та став її першим директором. Протягом 1948–1959 рр. – учитель Ужгородської школи глухонімих. Помер в Ужгороді 1982 р.

Феделеш Кирило народився 20 серпня 1881 р. у с. Тополі Снинського округу Східної Словаччини в родині греко-католицького священика. Вчився у церковно-парафіяльній школі рідного села, потім в Ужгородській гімназії. 1908 р. закінчив Ужгородську духовну семінарію, у березні 1909-го висвячений на священика. Кілька місяців працював у с. Тур'ї-Пасіці Перечинського району, з серпня того ж року – в с. Розтоці – Воловецького, з 1918 до 1923 р. – у с. Руському Полі – Тячівського.

Згодом, склавши іспити, перейшов на вчительську роботу – викладав релігію у середніх школах. Спочатку працював професором релігії Ужгородської, а протягом 1932–1938 рр. – Берегівської гімназії, яка після Віденського арбітражу і передачі Берегова Угорщині була перебазована на Іршавщину – в с. Білки. Знаючи і викладаючи декілька іноземних мов (латинську, німецьку), перекладав поетичні твори, зокрема, німецьку літературу – Гейне і Гете, сам писав оповідання і публіцистичні статті на теми пропаганди тверезого способу життя. Так з'явилися дві його книги «Альманах товариства тверезості» (Ужгород, 1931) та «Не пий. Або добрі поради» (Ужгород, 1933). Переклади віршів німецьких поетів Гете і Гейне були надруковані в «Альманасі підкарпатських українських письменників» (1936), який вийшов у Севлюші. Він активно співпрацював у газетах «Свобода», «Душпастир».

У часи Карпатської України працював парохом с. Липча Хустського району, входив до товариства українських католицьких священиків, яке було створено 12 січня 1939 р. в Хусті, а 12 лютого того ж року К. Феделеш був обраний послом сойму Карпатської України. Брав участь у першому його засіданні, обраний головою культурно-освітньої комісії сойму.

Після окупації Карпатської України угорськими військами якийсь час переховувався, але потім був арештований і відправлений в табір Вар'юлопош. Після амністії був під наглядом і працював парохом у Липчі. Незабаром після визволення і воз'єднання Закарпаття він був арештований і звинувачений в українському буржуазному націоналізмі як і багато інших учасників Карпатської України.

2 липня 1946 р. військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив К. Феделеша на 8 років виправно-трудоих таборів, 5 років поразки в правах з конфіскацією належного йому майна. Засудженого відправили у Львівську область, відтак на табірний об'єкт ГУЛАГу м. Дніпродзержинська Дніпропетровської області, де 27 березня 1950 р., будучи нічним сторожем, він замерз. Місце поховання не відоме. Реабілітований 7 жовтня 1992 р. Закарпатським обласним судом.

Шерегій Юрій народився 18 березня 1907 року в селі Дусанова на Закарпатті. Разом з меншим братом Євгеном з дитинства збирав народні пісні, намагаючись запам'ятати і слова, й мелодію. Записували їх, придумавши власну «нотну грамоту», що чимось нагадувала кардіограму. Вже дорослими могли по тих записаних на клаптиках паперу хвилястих лініях згадати і відтворити неповторну мелодію. У 16 років Юрій дебютував в Ужгороді на сцені театру «Просвіти» й мав неабиякий успіх – юнак був стрункий, красивий, голос мав пречудовий. Його сценічні герої і співали, і танцювали завзято. І мріяв Юрко про театр, де б поєдналися класична драматургія та народна музика. Зустріч із Миколою Аркасом,

засновником товариства «Просвіта» в Миколаєві, мала неабиякий вплив на долю братів Шерегіїв.

Закарпаття у складі Чехословаччини було окремим адміністративним краєм. Ширилася українська освіта і культура, у школах дозволялося вибирати мову навчання, активно діяли «Просвіта» і «Пласт». Політика уряду Т.Масарика не забороняла діяльності політичних партій та рухів. Тож мрія Юрія та Євгена про власний театр улітку 1934 року стала реальністю: при філії «Просвіти» в Хусті з ініціативи та під орудою братів Шерегіїв було створено музично-драматичний театр «Нова сцена». Саме йому судилося стати у 1938-1939 роках державним театром Карпатської України. 1938 року Юрій Шерегії писав тексти для артистичної групи «Летюча естрада», які підтримували бойовий дух вояків «Карпатської Січі».

У 1939-1940 роках брати Шерегії організують театральне життя на Закарпатті, у 1942-1944 роках Юрій працює адміністратором Українського театру в Дрогобичі. Змушений емігрувати, в 1946-1947 роках працює режисером Словацького театру та Українського народного театру у Пряшеві. Активно працює як драматург. Мрії про музичний театр не покидають його і на чужині – він працює режисером Оперного Народного театру в Кошицях (1947-1954 роки), художнім керівником Оперети українського Народного театру у Пряшеві. Він автор 23 п'єс та нарисів з історії українського театру Закарпатської України. Юрій Шерегії написав лібрето до оперет «Танго для тебе» та «Діти ХХ ст.», музику до яких створив брат Євген, і які були дуже популярними в середовищі українців-емігрантів. Мелодії з давніх записів на полонинах, біля ватри вівчарів, звучали як зі сцени, так і на дружніх вечірках. Брати Шерегії зберегли їх для прийдешніх поколінь.

Карпатський край надихає своєю красою на створення літературних творів ще багатьох видатних літераторів.

3.3.2. Народні промисли Закарпаття: лозоплетіння, художня вишивка, різьбярство, кераміка, ковальство, кушнірство

Лозоплетіння. Лозоплетіння – одне з найдавніших ремесел на Україні. В Україні найдавніші пам'ятки плетіння зберігаються у музеях Києва, Львова та в ін. містах. Датуються вони кінцем XVIII та початком XIX ст. Але насправді найважливіші техніки плетіння були відомі ще у кам'яному віці. Наші пращури уміли виплітати мати та місткості для зберігання зерна. В період Київської Русі виготовлялися ажурно плетені господарські вироби. Доказом цього є використання плетінчастих візерунків у багатьох рукописних книгах та в ювелірних виробах. З XV ст. почали виплітати чоловічі головні убори, які відрізнялись за дизайном. В XIX столітті на Україні були створені навчальні майстерні-школи. Зокрема в с. Іза на Закарпатті. Також по всій Україні проходили виставки-ярмарки. Плетені вироби з лози відносились до предметів першої необхідності і виготовляли їх спеціальні майстри. Найбільше значення цього ремесла в тому, що воно забезпечувало потреби повсякденного життя багатьох поколінь. З вербової лози плели кошики і дитячі колиски, клітки для птахів і вулики. Розвитку лозоплетіння сприяла і наявність у достатній кількості матеріалу.

Плетіння виробів з лози в сиву давнину мало насамперед побутове призначення. Поступово серед плетених виробів почали переважати витончені меблі, декоративні предмети домашнього вжитку. Плетіння, таким чином, у другій половині XIX століття стало своєрідною модою. У Західній Україні, зокрема на Закарпатті, лозоплетіння збереглося в основному як народний промисел. Вироби з лози майстрів із села Іза Хустського району відомі далеко за межами Закарпатської області.

Техніка плетіння передавалась як спадок, збагачувалась на протязі багатьох років та все ще продовжує розширюватись і сьогодні. Кошики свого часу використовувалися тільки для зберігання та транспортування товарів.

Про використання плетіння як прикраси навіть не йшлося й мови. Сьогодні функціональні корзини як і раніше використовуються, але велика кількість з них зроблена для декоративних цілей.

В умовах, коли формуються нові ринкові відносини, знову стають потрібними в господарстві плетені вироби. Бо в усі віки людство цікавила не лише побутова необхідність виробів, але й приваблювала їх краса. Вироби з лози дуже різноманітні: декоративні меблі, хлібниці, кашпо, абажури, полички під телефонний апарат завжди користуватимуться попитом, як і кошики різного призначення. Тому лозоплетіння як ремесло ніколи не втрачало і не втрачає свого значення у сфері економіки та професійної діяльності людини. Особливо тепер, коли на зміну великим підприємствам прийшли малі виробничі товариства.

Лозоплетіння – це спосіб з'єднання між собою еластичних матеріалів (стебел або коріння деяких рослин, прутів верби, лика, стрічок берести, соломи і т. п.). Виконується шляхом їх переплетення то зверху, то знизу під прямим або гострим кутом для створення виробів замкнутого контуру (круглі і опальні корзини, кашпо, вази) і плоских (циновки, загородки). Виробами з лози можна прикрасити свій будинок – підставками під гаряче, підносами, панно.

Художня вишивка. Вишивання – один з найдавніших видів декоративно-прикладного мистецтва слов'ян. Українська вишивка сягає своїм корінням у сиву давнину. З літописних джерел відомо, що слов'яни Придніпров'я пишно декорували свій одяг вишитими узорами. Протягом віків у кожного народу вироблялись неповторні характерні прийоми вишивання, колорит, характер орнаменту. Майже кожна область, район чи село з покоління в покоління від матері до дочки, надавали перевагу тому чи іншому узорові, барвам. Тому за кольором, орнаментом, фактурою вишивки можна визначити місце її виготовлення.

Високого художнього рівня вишивка досягла ще в I тис. до н.е. у народів Індії, Китаю, Сирії, Вавилону, Греції, Риму, а відтак, у епоху Відродження, й у народів Інших країн Європи та Азії.

Вишиванням споконвіку займалися, як правило, жінки, які з покоління в покоління передавали не тільки техніку вишивки, але й найтипівіші зразки орнаментів у характерній палітрі кольорів. Протягом багатьох віків безпосередній зміст символів вишиванок втрачався, орнаменти дійшли до нас у дещо трансформованому вигляді, але традиції їх використання не зникли.

Вишивка Закарпаття, де, крім корінного населення, проживають угорці, словаки, румуни, німці та представники інших національностей, відображає взаємовпливи їхніх культур.

Разом з тим, окрім деяких спільних рис, вишивка в різних куточках краює напрочуд диференційною.

Кожен регіон, а іноді й район, має своє оригінальне, характерне тільки для нього, мистецтво вишивання, свою «родзинку»; кожна національність вплітає у народну вишивку свою «стрічку». Разом вони тісно переплітаються, взаємозбагачуючи одне одного. Єдине простежується те, що дедалі більше вишивальниць надає перевагу сучасним мотивам, запозиченим із закордонних видань.

Сьогодні традиції вишивки на Закарпатті найбільше збереглися у Рахівському районі, де переважно більшість населення складають гуцули. Тут вишивка ще й зараз є невід'ємним елементом побуту кожної родини. Напевно, це єдиний закарпатський регіон, в якому ще досі носять вишиваний народний стрій. Одягають його на свята та щонеділі в церкву.

Не можна уявити собі свято бринзи або проводи на полонину без того, аби всі не вдяглися у святкове народне гуцульське вбрання.

Здебільшого, призначенням вишивки на Гуцульщині було прикрашати одяг: чоловічі, жіночі, дитячі сорочки, головні убори, кептарі, сердаки, гаті й ін.

Для вишивання використовувалися нитки різного роду: вовняні, льняні, металеві, а також муліне. Широке розповсюдження мали й нитки, завезені з Американського континенту. Рахівщина – гірський район, де Карпати досягають найбільших висот. У зв'язку зі своєрідністю клімату, тут розвинуті лише деякі види сільського господарства. Промисловість у даному районі в минулому була, та зрештою й тепер є слаборозвиненою. Саме ці фактори спонукали населення, його сильнішу половину, до пошуків кращих прибутків. Чоловіки покидали власні домівки, жінок, дітей та їхали за тридев'ять земель, аби заробити грошей та якимось вибитися зі злиднів. Раніше це була Америка, сьогодні – Чехія, Словаччина, Португалія. Дехто з них повертався додому, а дехто забирав свої родини у чужі краї. Та, як правило, завжди підтримувалися зв'язки з родичами, які не покинули рідної землі. Приїздили, привозили подарунки, висилали їх навіть поштою. Отак і пояснюється те, що на Гуцульщині вишивали й нитками американського виробництва.

Одяг також розшивали бісером, оздоблювали різного роду стрічками, прикрасами з металу. Вишивка Гуцульщини виділяється своїм багатством, використання різних технік. Здебільшого, це низина, стебнівка, штапівка, настилування, хрестик, мережка. Та побутовали тут і такі техніки, як гладь, верхоплут, виколювання, зволікання та ін.

Домінуючою технікою вишивання в даному регіоні є низина. Нею виконуються орнаментальні композиції різних частин одягу. Як правило, низина поєднується з іншими техніками вишивання. Особливістю цієї техніки є те, що вона утворює негативне зображення орнаменту на зворотньому боці тканини. Він виходить густим і щільно закриває усе полотно. Низиною, але й хрестиком, здебільшого вишивали уставки на сорочки.

Вишивка на Рахівщині вирізняється своєю композиційною будовою. Її характерною особливістю є орнамент, який складається з геометричних фігур різної складності. В їхній основі,

як правило, знаходиться ромб чи півромб, варіантність яких і створює різноманіття візерунку.

Тричастинні з широким центральним рядом орнаменти східного Закарпаття, в дечому перегакуються з орнаментами Івано-Франківщини. Також характерною рисою вишивки Гуцульщини є її поліхромність. Домінуючим кольором здебільшого є червоний у різних його відтінках. Найпоширенішими є і жовтий, зелений, синій та чорний кольори.

Взагалі, розповідаючи про вишивку Закарпаття, дуже важко робити якісь узагальнення. Бо тут навіть село від села відрізняється різними рисами вишивання. Особливо на Рахівщині вишивка вражає багатством локальних варіантів, які активно прогресують.

Крім одягу, вишивають у Рахівському районі і речі побутового та обрядового призначення: доріжки, рушники, серветки, скатертини, наволочки тощо.

Треба також зазначити, що на Рахівщині вишивка – явище звичайне; її вишивають тут жінки у кожному селі.

Загалом гуцульська вишивка дуже колоритна. Вона ніби просякнута мудрістю поколінь, передає світобачення наших предків, переписує їх заповіт нащадкам.

Геополітичне положення Закарпаття, його історія та багато інших чинників зумовили самобутній розвиток не тільки мистецтва вишивання, але й інших народних промислів, зокрема ткацтва, яке тісно пов'язане з вишивкою. Зокрема на Березівщині, майже всі відомі майстрині попри вишивання вміють ткати.

Завдяки відомим майстриням збереглися і творчо розвивалися угорські традиції та прийоми не тільки перебірного та мереживного видів ткацтва, що характерні для даного регіону, але й вишивки.

На Березівщині, яку населяють переважно етнічні угорці, в повному обсязі використовуються традиційні угорські орнаменти і кольорові поєднання. Типовими є комбінації бордового,

червоного, темно-синього кольорів на білому фоні, рідше – жовтого з чорним та фіолетового.

Типовим для Берегівського району є рослинний орнамент. Переважають зображення таких квітів, як айстра, гвоздика, фуксія, розмарин, жоржина, тюльпан, троянда. Зустрічаються зображення жолудів, листків суніці, винограду тощо. Також побутують тут і геометричні орнаменти, які є здебільшого монохромними або складаються з двох кольорів. Єдиним поліхромним геометричним орнаментом з цього регіону є так званий своєрідний орнамент «раковці».

Є на Берегівщині й поселення, де займаються суто вишивкою. Це село Слобода, але вишивають тут здебільшого лемківські та бойківські орнаменти, тому що майстрині переселилися сюди з інших регіонів Закарпаття та України.

Мукачівщина – своєрідний багатонаціональний регіон, де на малому клаптику землі проживають угорці й словаки, німці і євреї, велика кількість інших національних меншин. Жінки цього району також, окрім вишивки, займалися й ткацтвом.

Зустрічаються на Мукачівщині як рослинні, так і геометричні орнаменти. Також можна побачити геометричні орнаменти чи власне «мінти» (від угор. *mint* – взірць, приклад) із вкрапленням рослинних елементів. Мінтою називають орнамент не тільки на Мукачівщині, але й на Ужгородщині, Берегівщині та в інших куточках, де проживають етнічні угорці.

Характерними є зображення «команички» (конюшини), дубового листа. Зустрічається візерунок «на дербанку» – зображення великих квітів, розміщених в ряд по краях виробів. Серед технік вишивання переважали вирізування, двостороння гладь, хрестик, низина, або, як тут її ще називали, «перетинання» чи «протягування», та болгарський хрестик.

У залежності від того, для чого призначався той чи інший виріб, підбиралася й відповідна вишивка. Наприклад, у деяких селах Мукачівщини по-різному вишивають весільні рушники для

молодої та молодого. Для нього – зеленим та блакитним нитками рослинний орнамент із зображенням винограду, а для неї – яскраво-червоними нитками візерунок «на дербанку».

Побутує на Мукачівщині також рушник, який вишивають для обряду поховання. Він вишивається відповідним для похоронного ритуалу орнаментом: для чоловіка темно-синіми нитками роблять узор із зображенням винограду, або «грозна», як звикли тут казати, а для жінки – бордовими нитками квіти.

Щодо кольорової палітри, то переважали на Мукачівщині зелений, синій, блакитний, бордовий та яскраво-червоний. Тепер, поруч із традиційними барвами, використовуються широкий спектр інших кольорів.

Багато вишивальниць на Мукачівщині зараз перебирають візерунки зі сучасних журналів: російських, угорських, словацьких, німецьких. Тут спостерігається тенденція до втрати інтересу щодо збереження традиційних орнаментів, характерних для цієї місцевості, хоча по селах вона й не є такою яскраво вираженою.

Потрібно також відзначити, що саме на Мукачівщині вишивкою займаються й представники німецької общини. Особливо активно вишивають вони в селі Павшино, експонують свої роботи на виставках, навіть організували свою майстерню: вишивають вироби для потреб церкви та на замовлення.

На Ужгородщині – словацький та угорський кордони – майстринь також багато. Багато хто з них акцентує свою увагу на збереженні традиційного народного надбання, на відновленні старовинних орнаментів, народних костюмів з різних куточків Закарпатської області. Переважна більшість із них не просто вишиває, а створює цілком нові, унікальні композиції, засновані на традиціях та зовсім новому баченні світу вишивки.

Вишивка Ужгородського району, та, зрештою, й Перечинського, і частини Великоберезнянського зазнала впливу угорських та словацьких мотивів, особливо, що стосується

кольорової палітри. Для угорської вишивки з цієї території типовим є поєднання червоно-жовтих, червоно-чорних, рожевих та зелених кольорів.

Для словацької вишивки характерні монохромні чорні, червоні, темно-сині, блакитні орнаменти та поєднання червоного з синім, червоного з чорним, червоного з зеленим, жовтого з зеленим, рідше жовтого з жовтогарячим чи фіолетовим.

На Ужгородщині, як і в інших районах Закарпаття, мистецтво вишивки розвивається як у традиційному, так і в професійному та самодіяльному напрямках.

Славнозвісні терени слов'янської Лемківщини: Ужанська долина, Перечинщина, південно-західна Великоберезнянщина.

Для традиційних лемківських візерунків характерним було здебільшого червоно-синє кольорове поєднання. Та зараз дані землі – теж царина поліхромності. Це стосується і технік вишивання, які є доволі різноманітними, хоча й тут переважає вишивка хрестиком.

Вишивки Закарпаття демонструють не лише збереження давніх традицій, а й широту етнокультурних впливів, що сприяє розквіту цього поширеного художнього промислу і мистецтва. Так, на орнамент і барви вишивок Рахівщини і Тячівщини вплинули вишивальні мотиви Румунії, на вишивки Берегівського і Виноградівського районів – мотиви Угорщини. Вплив Словаків позначився на вишивках Ужгородського, Перечинського та Великоберезнянського районів.

Вишивка прикрашає одяг, постільну білизну, рушники, серветки та інші предмети побуту. Вишиті вироби завжди користуються попитом як в Україні, так і за кордоном.

Різьбярство. Розкрити красу дерева і відтворити традиції народного ремесла в оздобленні житла, предметів праці і побуту людини, декоруванні приміщення для роботи і дозвілля, дарувати своєю працею насолоду людям може кожен, хто, маючи багату уяву і нахил до ручної праці. Споконвіку люди прикрашали різьбленням своє житло, предмети домашнього вжитку. Різьбярство

має чудові народні традиції у Закарпатті. Прадавні зразки різьблених меблів, кухонних виробів, елементи оздоблення житлових споруд, колодязів можна побачити ще нерідко в селах області.

Характерні лінійно-геометричні мотиви закарпатського різьблення нині широко використовують майстри з виготовлення декоративних виробів – писанок, підсвічників, шкатулок, настінних тарілок, ваз. Гармонія різьблення не лише приваблює, розкриває тепло і красу дерева, а й прикрашає наш побут.

Кераміка. Гончарство на Закарпатті бере витoki з глибини сторіч. Археологічні дослідження засвідчують, що найбільш поширеним заняттям серед населення Карпат доби раннього неоліту було ліплення глиняного посуду, прикрашеного лінійно-стрічковим орнаментом, заглибленнями або виступами. Пам'ятки пізніших періодів донесли до нас взірці кераміки мальованої, з однотипними і багатобарвними розписами, штампованим і нарізним орнаментом.

Первісні вироби ліпились руками майстрів без допомоги механізмів і, дійшовши до наших часів, не перестають вражати нас своєю довершеністю.

З часом людина винайшла гончарний круг, який використовується й понині. Він складається з двох кругів: більшого – нижнього і меншого – верхнього. На верхньому гончар формує виріб, а з допомогою нижнього ногами обертає пристрій. Пальцями, а також дерев'яним ножом (стекою) надає посудині необхідної форми, а її стінкам - певної товщини. З появою електрики до круга пристосували двигунець. Досить увімкнути струм, і круг починає обертатись. Тому праця гончара на виробництві стала менш трудомісткою, ніж у минулому.

Вироби з глини завжди користувалися попитом. Для зберігання води й олії, зерна, молока і вина люди з давніх-давен широко використовували глиняний посуд. З глини виготовляли чудові прикраси для жінок.

Ковальське ремесло. Ковальська справа існує з давніх-давен. Ручне кування – один із найдавніших способів обробки металу,

який є родоначальником не тільки сучасних способів кування й штампування, але й інших видів обробки металу тиском: прокатки, волочіння, пресування, листового штампування.

Результати археологічних досліджень показують, що перші металеві вироби були виготовлені в період за декілька тисячоліть до нашої ери. Ці вироби є, як правило, прикрасами, виготовляли їх ручним куванням із самородних металів і метеоритного заліза.

З плином часу професія коваля зазнала великих змін. Так, на початку зародження цього виду діяльності ковалі працювали з дровами, вугіллям, саморобними печами, де вони нагрівали метал до набуття їм потрібної температури. Дуже довгий час для коваля потрібен був підручний – молотобоець, який допомагав при куванні деталей.

Поступово, з розвитком науки і техніки, ковалі перейшли до газових печей та роботи з механічним молотом, силою удару якого можна керувати з великою точністю.

Кушнірство. Кушнір – майстер з вичинки шкіри на хутро. Професія є однією з найдавніших, бо обробка шкіри була відома ще з первісних часів.

У виробництві хутрянних виробів діє правило – елегантно, зручно, практично. І не дивно, адже цей одяг став деякою мірою предметом «розміщення капіталу», він повинен слугувати людині не один рік.

Мода на хутрянний одяг ніколи не проходить, адже цей одяг для зими не має собі рівних за красою і теплом. Поряд з хутровими виробами з коштовного хутра (норки, соболя, куниця, ондатри) з'явилися хутра менш цінні, з таких тварин як заєць, єнот, нутрія, тхір та інші.

Кушнір працює з хутром домашніх, диких і морських тварин. Україна мала великий успіх вичинки овечих шкур. З них шили кожухи, шуби, шапки, рукавиці та інші вироби.

Кушнірство – це переважно чоловіче ремесло, оскільки трудомісткі процеси вимагають значної затрати фізичних сил.

Географія народних промислів Закарпаття

Мукачівський район: різьба по дереву, ткацтво, кераміка, художня вишивка, живопис.

Перечинський район: різьба по дереву, виготовлення музичних інструментів (скрипок), художня вишивка, живопис.

Рахівський район: килимарство-ліжникарство, різьба по дереву, інкрустація по дереву, художня обробка шкіри, виготовлення музичних інструментів (цимбал, трембіт, сопілок), художня обробка металу, художня вишивка, живопис.

Тячівський район: килимарство, ліжникарство, інкрустація по дереву, ткацтво, художня вишивка, живопис.

Ужгородський район: різьба по дереву, гончарство, обробка металу, ковальство, кераміка, художня вишивка, живопис.

Хустський район: гончарство, лозоплетіння, плетіння з кукурудзи, художня вишивка, живопис.

Берегівський район: перебірне ткацтво, обробка металу, кераміка, виготовлення музичних інструментів (цитр, скрипок), художня вишивка, живопис.

Великоберезнянський район: інкрустація соломкою, ткацтво, виготовлення художніх меблів, музичних інструментів, різьба по дереву, художня вишивка, живопис.

Воловецький район: ткацтво, виготовлення художніх меблів, музичних інструментів, різьба по дереву, художня вишивка, живопис.

Іршавський район: гончарство, різьба по дереву, ковальство, виготовлення музичних інструментів, художня вишивка, живопис.

Свалявський район: різьба по дереву.

Міжгірський район: ткацтво і килимарство, виготовлення традиційного народного одягу, плетіння з бісеру, виготовлення музичних інструментів (дримб, сопілок, трембіт), різьба по дереву, художня вишивка, живопис.

м. Ужгород: різьба по дереву, гончарство та кераміка, художня обробка металу, ковальство, плетіння з бісеру, писанкарство,

виготовлення музичних інструментів (скрипок), виготовлення дитячих іграшок, художня вишивка, живопис.

м. *Мукачево*: різьба по дереву, гончарство та кераміка, художня обробка металу, художня вишивка, живопис.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Які представники просвітництва Закарпаття входили до будительської генерації, очолюваної О.Духновичем?

2. Як впливала науково-педагогічна діяльність О.Духновича на національну свідомість закарпатських українців?

3. Які культурно-освітні діячі Закарпаття сформували літературний доробок у ХХст.?

4. Які народні промисли знаходять своє продовження у сучасний період?

5. Яка географія народних промислів Закарпатської області.

6. Що вплинуло на географію розташування народних промислів на Закарпатті?

Тестові завдання:

1. Один із перших підручників педагогіки в Україні написав

- а) О. Духнович;
- б) І. Ставровський;
- в) М. Фіцула.

2. Перший музично-драматичний театр «Нова сцена» в Карпатському краї був створений

- а) Юрієм та Євгеном Шерегій;
- б) Кирилом Феделешем;
- в) Пазуханич Юрієм.

3. Поширеними видами народних промислів закарпатців є

- а) лозоплетіння, кушнірство, вишивка, кераміка;
- б) ликоплетіння, різьбярство, гутне скло;
- в) килимарство, вироби з кістки та рогу, ковальство.

4. Сьогодні традиції вишивки на Закарпатті найбільше збереглися у
 - а) Рахівському районі;
 - б) Мукачівському районі;
 - в) Ужгородському районі.

Питання для самостійного опрацювання

1. Особливості традицій килимарства на Закарпатті.
2. Збереження традицій теслярства в сучасних умовах області.

Рекомендована література:

1. Балагурі Г.І. Гончарна справа. / Г.І.Балагурі, С.П. Пеняк – Ужгород, 1985. – 87 с.
2. Керечанін В.М. Закарпатські умільці. /В.М.Керечанін. – К.: Мистецтво, 1974. – 92с.
3. Лащук Ю. Закарпатська народна кераміка. /Ю.Лащук – Ужгород, 1960. – 121с.
4. Никорак О.І. Сучасні художні промисли Українських Карпат. / О.І.Никорак – К., 1988. – 89с.
5. Шандор Ф. Обличчя Закарпаття / Ф. Шандор, Д. Данилюк Д. – Ужгород, 2002. – 234с.

3.4. Господарство Закарпатської області. Екологічний стан області

3.4.1. Територіально-господарський комплекс Закарпатської області

Промисловість. У Закарпатській області сформувався народногосподарський комплекс аграрного-індустріального типу з розвиненою сферою санаторно-курортного лікування та туризму. В промисловості домінують галузі, пов'язані з переробкою деревини, а також трудомісткі виробництва (виробництво приладо- та машинобудування, електронна галузь).

Провідними галузями є виробництво деревини та виробів з деревини, машинобудування, харчова промисловість та перероблення сільгосппродуктів, меблеве виробництво, які працюють на власній сировині. Вагому частку займає легка промисловість та машинобудування, виробництва яких в значній мірі використовують давальницьку сировину. Повністю з давальницької сировини виробляються кондитерські вироби, шкіряні куртки, пластмасові ящики, м'ячі засоби, електричні трансформатори, майже повністю (97-99%) – верхній та нижній трикотаж, білизна постільна, взуття.

Промисловий потенціал в основному зосереджений в Ужгородському районі, частка якого у загальних обсягах реалізованої продукції склала майже 40%, а разом з містами Ужгород і Мукачеве – 60,6%. Це обумовлено реалізацією проектів на умовах спеціального режиму інвестування у СЕЗ «Закарпаття» та території пріоритетного розвитку.

Машинобудування області представлене виробництвом верстатів, гідравлічних пресів, виробів радіоелектронної промисловості, електродвигунів, арматури трубопровідної, побутових газових конвекторів, газових лічильників тощо.

Найбільші підприємства: ЗАТ «Берегівський радіозавод» (виробництво побутової техніки), ТОВ «Полімер-Техніка» (виробництво електрообладнання для автомобілів, пластмасові вироби широкого вжитку), ВАТ «Мукачівський верстатзавод» (виробництво металообробних верстатів), ЗАТ «Єврокар» (виробництво легкових автомобілів концерну «Фольксваген»), ТОВ «Ядзакі Україна» (виробництво електричних кабелів для легкових автомобілів), завод «Конвектор» (виробництво побутових газових і електричних конвекторів), Закарпатський завод «Електроавтоматика» (виробництво санітарно-технічного устаткування), ВАТ «Мукачівський завод «Точприлад» (виготовлення електрообладнання для авіаційної техніки) ЗАТ

«Іршавський абразивний завод» (виготовлення інструментів) та інші.

Лісова та деревообробна промисловість. Майже вся продукція деревини переробляється на місці, на численних деревообробних, підприємствах, розвинених по всьому Закарпаттю. Найбільші деревообробні комбінати є в Сваляві, Тересві, Рахові; лісохімічні заводи в Сваляві, Великому Бичкові, Перечині; картонний завод в Рахові. Меблева промисловість (сировиною є переважно букове дерево) розвинена в Ужгороді, Мукачеві й Берегові. Найбільші підприємства – ТОВ «Нумінатор» (виробництво пиломатеріалів, вікон), ТОВ «ЕНО-Меблі Лтд» (виробництво меблевої продукції), ТОВ «Стен Лтд» (виробництво пиломатеріалів, вікон), СП «Фішер-Мукачеве» (виробництво лиж, ключок для гри в хокей, фанери); ТОВ «Тріо-Транс», ВАТ «Яворник», ТОВ «Проза ЛТД» та низка інших.

Основна проблема галузі – застарілий фізично і морально парк лісозаготівельних та деревообробних машин і механізмів. Висока енергоємність існуючого обладнання, значні витрати коштів на його утримання, надзвичайно низькі якісні та технічні характеристики роблять неможливим освоєння виробництва багатьох конкурентоспроможних видів продукції, що користується попитом.

Виробництво електроенергії мало розвинене, зокрема зовсім недостатньо використані багаті водні ресурси. Гідроелектростанції – Ужгородська і Терембле-Ріцька.

У хімічній та лісохімічній промисловості налагоджено виробництво пластмас, смол, лаків, фарб, побутової хімії, продуктів переробки деревини тощо. Найбільші підприємства – ВАТ «Перечинський ЛХК» (виробництво етилацетату, деревного вугілля, карбамідних смол), ТОВ «Генкель-Ужгород» (товари побутової хімії).

Легка промисловість є одним з пріоритетів області. На сьогодні питома вага обсягів реалізованої продукції підприємств

галузі становить 8,4%. Розвинуті текстильне виробництво, пошиття одягу, виробництво шкіри та шкіряного взуття.

Найбільші підприємства області – ТОВ «Гроклін-Карпати» (пошив чохлаів для сидіння легкових авто), ЗАТ «Ужгородська швейна фабрика» (пошив чоловічого і жіночого одягу), СП «Сандерс-Виноградів Гмбх.» (пошив ковдр; подушок), ТОВ «Фабрика жіночого одягу «ЛЕ-ГО Україна» (пошив жіночого одягу), ВАТ «Мукачівська трикотажна фабрика «Мрія» (виробництво швейних виробів в асортименті), Виноградівське виробничо-торгівельне швейне об'єднання «Гроно», ТОВ «Фабрика швейних виробів «Карпати-Інтерконтиненталь» у Мукачівському районі.

Харчова промисловість об'єднує 13 окремих галузей. Пріоритетними видами галузі є виноробство, виробництво безалкогольних напоїв та розлив мінеральної води, хлібопекарна, консервна промисловість, видобуток кухонної солі.

Нині в області нараховується 430 харчових підприємств різних форм власності та господарювання. Внесок виробництва харчової промисловості у загальному обсязі промислового виробництва по області складає близько 17%, що є другим показником після машинобудування. Найбільші підприємства: ОП «Ужгородський коньячний завод», МПП «Алекс», ВАТ «Кондитерська фабрика А.В.К.», підприємство «Скілур».

Сільське господарство. Характерною особливістю сільськогосподарського виробництва області є низька землезабезпеченість. Незважаючи на малоземелля, висока інтенсивність землекористування дає можливість виробляти 2,35% валової продукції сільського господарства України.

У структурі сільськогосподарського виробництва тваринництво складає 47,6%, рослинництво – 52,4%. Головними видами сільськогосподарської продукції є картопля, овочі, фрукти, ягоди, виноград.

Зернове господарство є ефективною галуззю, однак через обмеженість сільськогосподарських угідь, область не може повністю забезпечувати себе продовольчим зерном. З технічних культур привабливою культурою є тютюн, також вирощують кукурудзу. Природно-кліматичні умови дозволяють вирощувати ранні і надранні овочі. В низинних районах області зосереджено виробництво теплолюбних овочевих культур (огірок, помідор, перець, баклажан тощо), в передгірній зоні виробники спеціалізуються на вирощуванні капусти, картоплі, буряку, моркви та ін.

Закарпаття – один з регіонів, що володіє унікальними умовами для розвитку садівництва та виноградарства, можливостями виробництва високоякісної продукції виноробства. Вина та коньяки Закарпаття увійшли в каталоги кращих вин і коньяків держави, неодноразово отримували золоті медалі на міжнародних виставках-ярмарках.

Серед галузей тваринництва провідними є м'ясне скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво та бджільництво.

Спеціальна економічна зона (СЕЗ) «Закарпаття» діє на території Закарпатської області згідно Закону України «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття» від 22 березня 2001 року терміном на 30 років (до 27 грудня 2028 року).

Транспорт. Закарпаття має досить розвинену транспортну систему, яка представлена розгалуженою мережею залізничного, автомобільного, повітряного та трубопровідного транспорту. Територією області проходять 2 автодороги державного значення, зокрема магістральна Київ – Чоп довжиною 132,9 км і регіональна Мукачево – Рогатин довжиною 207,4 км, та міжнародний транспортний коридор № 5 (Критський) — Лісабон – Трієст – Любляна – Будапешт – Київ – Волгоград.

Залізничні колії на території області мають протяжність 1476км. Із них 785 км – головні, з яких половина електрифіковані. Через залізничні вузли Чоп, Мукачево, Батьово, Ужгород

проходять основні внутрішні залізничні лінії Чоп – Ужгород – Ужок – Львів, Чоп – Солотвино, здійснюється залізничне сполучення з Угорщиною, Словаччиною, Румунією та трьома виходами через Карпатський перевал з містами Львів, Київ, Харків, Чернівці, Сімферополь та іншими.

В області діє 17 контрольно-пропускних пунктів та пунктів спрощеного переходу через державний кордон, в тому числі 8 – автомобільних пунктів, 6 – для залізничного транспорту, 1 – у міжнародному аеропорті «Ужгород».

На території області в галузі залізничного транспорту працюють 27 державних підрозділів Львівської залізниці. Залізничним транспортом області, який забезпечує внутрішні та зовнішні транспортно-економічні зв'язки, виконується 83,9% загальнообласного обсягу вантажних та 28,3% – пасажирських перевезень.

Загальна протяжність автомобільних шляхів становить понад 3,6 тис. км, з яких 98% мають тверде покриття. Щільність автомобільних шляхів на тисячу квадратних кілометрів території становить 269 км при 271 км по Україні. Основними магістралями, які забезпечують сполучення з іншими регіонами, а також з'єднують санаторії є Ужгород–Мукачеве–Хуст–Тячів–Рахів–Івано-Франківськ, Мукачеве–Свалява–Стрий, Ужгород–Перечин–Свалява, Перечин–В.Березний–Ужок.

Авіап перевезення в області здійснюються ЗОКП «Міжнародний аеропорт «Ужгород». Цивільний аеропорт має пропускну здатність – 1500 пасажирів на добу. З нього регулярно виконуються рейси на Київ, Будапешт та інші напрямки.

У м. Мукачево розташований недіючий колишній військовий аеродром, який успішно може бути використаний для цивільних цілей.

Через територію Закарпаття проходять транс'європейські експортні магістралі (газо-, нафто- і продуктопроводи)

загальною протяжністю 1700 км, а також високовольтна лінія «Мир».

Освіта. В галузі освіти функціонує 491 постійних дошкільних навчальних закладів. У них виховуються 35,6% від загального числа дітей дошкільного віку. 3 цілодобовим перебуванням дітей працює 16 дошкільних закладів, для дітей дошкільного віку, які потребують додаткового догляду та лікування, функціонують 4 санаторні заклади, для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування – 3 дитячі будинки, в тому числі 1 для дітей з вадами розумового розвитку. Розширено мережу навчально-виховних комплексів «школа-дошкільний заклад». Зараз їх функціонує 35.

На сьогодні в області функціонує 741 загальноосвітня школа. Досить активно розвивається мережа гімназій, ліцеїв, колегіумів. Для дітей, які потребують соціальної допомоги і реабілітації, працює 21 інтернатний навчально-виховний заклад, у тому числі 11 загальноосвітніх, інші – спеціальні.

В області проводиться робота з метою задоволення освітніх потреб національних меншин. Навчання в школах здійснюється 5 мовами (українською, російською, угорською, румунською, словацькою).

Розширюється мережа позашкільних навчальних закладів, яких в області функціонує 30.

Оновлюється зміст професійно-технічної та вищої освіти.

В області функціонує 19 державних вищих навчальних закладів (I-II рівнів акредитації) та 6 недержавної форми власності. Близько половини студентів здобували вищу освіту за державним замовленням. Мережу вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації в області розширено до 5 одиниць. Відкрито географічний факультет та нові спеціальності в Ужгородському національному та Мукачівському державному університетах.

3.4.2. Основні природоохоронні об'єкти Закарпатської області

Природно-заповідний фонд становлять ділянки суходолу і водного простору природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природного різноманіття ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

До природно-заповідного фонду України належать: природні території та об'єкти – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, штучно створені об'єкти – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Мережа охороняємих територій на Закарпатті за десятиріччя значно зросла. Так, якщо у 1992 р. процент природно-заповідних територій складав 6,5%, у 1995 р. 8,9%, то у 2014 р. – 14,6 %, що є найвищим показником серед регіонів України.

В області нараховується 415 територій та об'єктів природно-заповідного фонду, у тому числі 1 біосферний заповідник, 1 національний природний парк, 25 заказників державного значення і 14 місцевого, 349 пам'яток природи, 21 пам'ятка садово-паркового мистецтва, 3 заповідні урочища.

Найбільшою за процею природоохоронною зоною є Карпатський біосферний заповідник, який, в свою чергу, також є природоохоронною науково-дослідною установою міжнародного значення. Утворений у 1968 р. для збереження типових та унікальних природних комплексів Українських Карпат. З 1993 р. входить до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО, є

членом міжнародної Карпатської асоціації заповідників та національних парків. На території заповідника представлені малопорушені та практично незачеплені людською діяльністю передгірні діброви, гірські букові, мішані та смерекові ліси, субальпійські та альпійські луки з сосново-вільховим криволіссям і скельно-лишайниковими ландшафтами.

Карпатський біосферний заповідник володіє величезним туристично-рекреаційним потенціалом. Це обумовлено як наявністю на його території значної кількості природних феноменів, так і великою представленістю тут культурної та історичної спадщини. Кожен з масивів, що входять до складу заповідника, вирізняється своїми характерними, неповторними природними об'єктами.

Згідно із Законом України «Про природно-заповідний фонд України» Карпатський біосферний заповідник повинен служити охороні природи та розвитку науки. Він має бути модельною територією для запровадження ідей стійкого розвитку та згідно з директивами ЮНЕСКО виконувати наступні завдання:

1. Охорона та догляд екосистем.
2. Організація та проведення науково-дослідних проєктів.
3. Екологічна освіта та сприяння екотуризму.

На території заповідника знаходяться життєздатні популяції 2718 видів живих організмів, у т. ч. 1112 видів вищих судинних рослин, 1345 види нижчих рослин, 66 видів ссавців, 189 видів птахів, 9 видів плазунів, 13 видів земноводних, 26 видів риб та близько 15 000 видів безхребетних тварин. З них 112 видів рослин і 72 види тварин занесені до Червоної книги України, а 28 видів входять до Європейського Червоного списку.

Карпатський біосферний заповідник є одним з найбільших наукових та екологоосвітніх центрів Карпатського регіону. На його території облаштовано 19 екотуристичних маршрутів, 45 місць відпочинку. Заповідник є природною лабораторією для багатьох вітчизняних та іноземних науково-дослідних установ.

Тут працюють численні наукові лабораторії, створена мережа моніторингових ділянок, фенологічних пунктів, гідро-та метеопостів, діє потужна ГЕС. До того ж, на його території розгорнута мережа екологоосвітніх, науково-пізнавальних маршрутів та інформаційних центрів, працює єдиний в Україні Музей екології гір та історії природокористування Карпат, є власна відеостудія, видається Всеукраїнський екологічний науково-популярний журнал «Зелені Карпати». Поряд з Музеєм, на території заповідника створюється низка візит-центрів, зокрема, в унікальній «Долині нарцисів» та в географічному центрі Європи. Співпрацює заповідник з Українським екологічним телебаченням.

Для відвідувачів Карпатського заповідника на Центральній садибі у м. Рахові створено інформаційний центр, який включає експозицію про природу КБЗ, лекційно-демонстраційний зал, бібліотеку, екологічну стежку. Зараз тут створено Музей екології гір та історії природокористування Українських Карпат на площі понад 1000 м², який включає 2 тематичних розділи. Перший представляє історію, геологію, геоморфологію Карпатської гірської системи, типові карпатські ландшафти та їх компоненти. Другий розділ присвячений історії та проблемам природокористування в Українських Карпатах – від початку заселення до наших днів. Будівництво інформаційного центру ведеться і у знаменитій «Долині нарцисів», де щороку бувають тисячі відвідувачів. Створення інформаційних центрів та екологічних науково-пізнавальних стежок передбачено також у інших заповідних масивах.

Значна увага приділяється заповідником екологічній освіті та вихованню молоді. Налагоджено тісні контакти з багатьма школами регіону, зокрема Рахівщини, де регулярно проводяться тематичні уроки. З орієнтацією на підростаюче покоління готується видавнича продукція, матеріали у засобах масової інформації, створюються експозиції інформаційних центрів. Молодь активно залучається до природоохоронних акцій, які

організуються Карпатським заповідником. Понад десятиріччя заповідник щороку проводить екологічні наметові табори для молоді. Табори, які започаткувалися як регіональні, в останні роки набули статусу Всеукраїнських і мають всі передумови стати міжнародними. Щороку Карпатським біосферним заповідником проводиться Міжнародна природоохоронна акція «Марш парків», присвячена Всесвітньому Дню Землі. Під час її проведення організуються науково-популярні лекції, бесіди, учнівські конференції, «круглі столи», вікторини, екологічні ігри, конкурси.

Карпатським біосферним заповідником налагоджено ділові зв'язки з біосферним заповідником «Рьон» (Німеччина), Швейцарським федеральним інститутом лісових снігових і ландшафтних досліджень, сільськогосподарським інститутом із Брно (Чехія), національними парками «Бюкк» та «Октелекі» (Угорщина), Татранським та «Мала Фатра» (Словаччина), Бещадським (Польща), екологічним товариством «Гео- Енвірон» (Угорщина) та союзом Мараморощини (Румунія) та іншими. У рамках співпраці ведеться збір наукової інформації, поширюється досвід у збереженні біорізноманіття, екологічної освіти, розвитку екотуризму.

Особливе значення територія Карпатського біосферного заповідника має для збереження культури українських горян – гуцулів, бойків та лемків. Окремі елементи місцевого природокористування, наприклад, високогірне молочне вівчарство та пов'язані з ним промисли і традиції, мають на сьогодні унікальний для Європи характер.

На перспективу планується створення екологічних готелів у Черногірському та Угольському науково-дослідних відділеннях, організація екологічних фермерських господарств у Трибушанському (полонина «Лисичий»), Богдан-Петровському (полонина «Рогнеска»), Кевелівському (полонина «Гропа»), Кузій-Свидовецькому (полонина «Урда») науково-дослідних відділеннях.

В заповіднику налагоджено екологічний моніторинг, тобто проводиться багаторічне безперервне стеження за станом екосистем і

ходом природних процесів у них. У Карпатському біосферному заповіднику нараховується 64 види рослин і 72 види тварин, занесених до Червоної книги України та до Європейського Червоного списку. Тут представлений весь комплекс висотної поясності Українських Карпат. У різних природно-кліматичних зонах створена система стаціонарних моніторингових ділянок, розгорнута сітка постійних пробних площ, фенологічних, метеорологічних та гідрологічних постів, постійних облікових маршрутів. За результатами проведених досліджень випущено десятки томів Літопису природи, декілька монографій та сотні інших наукових публікацій. Поряд з цим, заповідник є полігоном для екологічних досліджень багатьох сторонніх науково-дослідних установ. Проводяться дослідження стосовно рекреаційного навантаження на територію заповідника.

Кожен з заповідних масивів (Чорногірський, Марамороський, Свидовецький, Кузійський, Угольсько-Широколужанський і Долина нарцисів), що входять до складу Карпатського біосферного заповідника, вирізняється своїми характерними, неповторними, природними об'єктами.

Семінарське заняття. Літературні та просвітницькі діячі Закарпаття. Екологічний стан краю

Мета: поглибити знання про видатних культурно-освітніх діячів рідного краю; розкрити екологічний стан та проблеми пов'язані з ним; удосконалити вміння аналізувати та узагальнювати зібрану інформацію.

Питання для обговорення

1. Видатні культурно-освітні діячі Закарпатської області.
2. Народні промисли Закарпаття.
3. Якщо поглянути на досвід історії з точки зору проблем природи, то які можна зробити висновки?
4. Що, на вашу думку, є тією фатальною межею в стосунках із природою, через яку не повинне перейти людство?

5. Охарактеризуйте сучасні екологічні проблеми в області. Назвіть їх головні чинники.

6. Основні природоохоронні об'єкти області.

Завдання практичного характеру

1. Підготувати теку до кожного питання для обговорення з метою подальшого використання під час практики у школі.

2. Змоделювати фрагменти уроків та позакласних занять з використанням краєзнавчого матеріалу теми.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Які галузі промислового виробництва розвиваються у сучасний період?

2. Що вплинуло на спеціалізацію промислових підприємств?

3. У чому полягає особливість географії галузей сільського господарства?

4. Яку продукцію рослинництва область експортує у інші регіони країни?

5. Які заповідні масиви входять до складу Карпатського біосферного заповідника?

Тестові завдання:

1. У Закарпатській області сформувався народногосподарський комплекс

- а) аграрно-індустріального типу;
- б) промисловий;
- в) аграрний.

2. Промисловий потенціал зосереджений в

- а) Ужгородському районі;
- б) Берегівському районі;
- в) Міжгірському районі.

3. Характерною особливістю сільськогосподарського виробництва області є

- а) низька землезабезпеченість;
 - б) заболоченість ґрунтів;
 - в) кліматичні умови.
4. Карпатський біосферний заповідник утворений у
- а) 1968 р.;
 - б) 1993р.;
 - в) 2003р.
5. Згідно з директивами ЮНЕСКО Карпатський біосферний заповідник виконує наступні завдання:
- а) охорона природи та розвитку науки;
 - б) здійснення екологічної освіти та сприяння екотуризму;
 - в) охорона та догляд екосистем, організація та проведення науково-дослідних проєктів, екологічна освіта та сприяння екотуризму.
- Питання для самостійного опрацювання*
1. Міжнародні зв'язки у галузі освіти, медицини та культури.
 2. Шляхи покращення екологічного стану Закарпатської області.

Рекомендована література:

1. Заставецька О.В. Географія Закарпатської області. Навч. посібн. / О. В. Заставецька, І. Л. Дітчук, Д. В. Ткач. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1996. – 121с.
2. Поп С.С. Природні ресурси Закарпаття. – 3-є вид., допов. / С.С.Поп. – Ужгород: «Карпати», 2009. – 340с.
3. Шандор Ф. Обличчя Закарпаття / Ф. Шандор, Д. Данилюк Д. – Ужгород, 2002. – 234с.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4.

ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

4.1. Краєзнавчий компонент у змісті освітніх галузей початкової школи

4.1.1. Місце краєзнавства в системі уроків початкової школи

Краєзнавча робота має низку специфічних особливостей, які виділяють її серед інших напрямів освітньої діяльності:

- пріоритет виховних завдань;
- можливості реалізації принципів адаптивної педагогіки;
- інтеграційний характер змісту (багатопрофільність змістової сторони території, що вивчається : природа, господарство, екологія, культура, історія, сучасність та ін.); застосування загальнонавчальних навичок пізнання і способів діяльності для формування цілісного погляду на рідний край;
- широкі можливості використання освітніх і виховних ресурсів соціокультурного простору мікросередовища, субрегіону;
- реалізація особистісного, пошукового, дослідницького підходів в процесі діяльності;
- зовнішня привабливість діяльності для учнів, яка викликає безпосередній інтерес, що формує пізнавальну мотивацію учнів;
- практично необмежений спектр можливостей використання і поєднання усіх форм освітньої діяльності.

В сучасний період розбудови національної системи освіти, в основу якої закладено гуманістичний підхід до організації педагогічного процесу, однією з актуальних проблем є формування базових знань, умінь і навичок.

Чинна шкільна програма націлює вчителів початкової школи на ознайомлення молодшого школяра з основами наукового світогляду, різноманітними видами і жанрами художніх творів, вивчення рослинного і тваринного світу та сезонних змін в природі, традиціями і ремеслами українського народу тощо.

Вміле застосування краєзнавчого матеріалу сприяє вирішенню наступних цілей, визначених у вимогах державного стандарту початкової школи:

- забезпечення умов для інтелектуального, соціального морального і фізичного розвитку учнів;
- виховання громадянина – патріота;
- системне екологічне виховання молодших школярів, тобто утвердження екологічної свідомості екоцентричного типу;
- виховання у дітей особистісних якостей, їх екологічної культури, поведінки, адекватної моральним, етичним, естетичним нормам і загальнолюдським цінностям у ставленні до навколишнього світу, прагнення охороняти, примножувати природу рідного краю;
- закласти базис для формування демократичного суспільства, яке визнає освіченість, вихованість, культуру найвищою цінністю, незамінними чинниками стабільного, прискореного розвитку України.

Водночас справжнє пізнання свого рідного краю вимагає вивчення його історії, культури, особливості природи, довкілля в цілому. Адже засобами краєзнавчої діяльності вирішуються наступні завдання:

- відродження духовності, моральності, народних традицій і звичаїв;
- дослідження географічних особливостей, рослинного і тваринного світу рідного краю;
- засвоєння народного світосприймання і психології, народної культури і менталітету народу рідного краю як складника національної і загальної культури;

- вивчення історії рідного краю, дослідження її нерозкритих сторінок;
- виховання потреби оберігати і примножувати природу;
- ознайомлення з діалектами рідного краю, творчістю майстрів народного слова;
- вивчення традицій національної пісенної культури, народної архітектури і побуту.

В сучасних умовах краєзнавча робота в початкових класах здійснюється кількома шляхами. По-перше: у нових програмах і підручниках закладено можливості для створення навчальних ситуацій по вивченню природи рідного краю. Програма природознавства передбачають змістові лінії «Природа навколо нас», «Твій рідний край» у 1 – 2 класах, «Культура рідного краю», «Твій рідний край» у 3 – 4 класах.

Значне місце в системі емоційно-ціннісного впливу на учнів мають засоби художнього слова про рідну природу, що включені в зміст підручників до уроків читання. Так у розділі «Буду я природі другом: милуюся, оберігаю, прикрашаю...» учні вивчають вірші С.Жупанина «Підкажи словечко», «Грайте, грайте голосніше» в яких передаються радісні почуття, захоплення рідною природою. Певною мірою використані можливості літературного краєзнавства на уроках читання і в екологічному вихованні: учні вивчають вірш «Буду я природі другом» С. Жупанина. У свою чергу О. Савченко розмістила навчальний матеріал таким чином: милування красою рідної природи, де учні вивчають вірші Марійки Підгірянки та С. Жупанина, її збереження – вірш С. Жупанина «Буду я природі другом», краса праці серед природи. В розділі «Я хочу сказати своє слово» учні вивчають вірші С. Жупанина «Підкажи словечко» та Г.Малик «Що для чого треба».

Художнє слово закарпатських літературних діячів (поетів) про природу рідного краю вміщено у темі «Вірші про світ природи і дитинства». Зокрема, це М.Підгірянки «Що я люблю», «Співанка про місяць», «Діти і ластівка»; С. Жупанин «Ліщина», «Загадка»,

«Оленчині вишивки», «Сім вітрів». Мотиви рідної природи звучать і у віршах С. Жупанина «Мелодії природи», що учні вивчають в розділі «З любов'ю до рідної природи» (4клас) та «Намалою вітер» в розділі «У кожного є свічука пір'їнка».

Розвитку особистості через залучення дітей до творчої праці сприяє використання на уроках трудового навчання знань з краєзнавства, що полегшить реалізацію таких принципів навчання як наочності, зв'язку з життям. Зокрема, під час виготовлення композицій, аплікацій з рослинних форм, конструювання об'ємних виробів з природного матеріалу учні поглиблюють знання про різноманітні рослини не тільки найближчого оточення а і «малої Батьківщини», адже тут вони можуть використовувати матеріали позакласних екскурсій. Збагатити знання учнів з етнокультури допомагає вивчення тем «Народні іграшки», «Конструювання декоративних композицій», «Художні техніки декоративного та ужиткового мистецтва», в яких учні не тільки ознайомлюються з традиційними місцевими узорами, кольорами в них, вишитими рушниками, традиційним костюмом регіону, місцевим саморобним взуттям, але і створювати одяг своєї місцевості, зразки вишивок в традиційних кольорах (у 3 класі), набути вміння вишивати, з традиційними місцевими узорами, вміння створювати костюм регіону з традиційними вишивками (у 4 класі). Сезонні роботи на навчально-дослідній ділянці забезпечують проведення фенологічних спостережень, передбачених програмою природознавства.

Активізації процесу вдосконалення зорової системи учнів сприяють вміло організовані і проведені уроки образотворчого мистецтва. В процесі роботи над формою, простором, кольором і композицією, вчитель спирається на інформацію про плодови та квітково-декоративні рослини, про будову птахів та звірів рідного краю, про сезонні зміни в природі рідного краю.

Як засвідчує практика роботи шкіл Закарпаття, таке «вкраплення» елементів краєзнавчого матеріалу в різних освітніх галузях створює умови для накопичення чуттєво-образного

сприйняття та розвитку логічного мислення у дітей молодшого шкільного віку.

По – друге: безпосереднє здійснення краєзнавчого дослідження під час уроків – екскурсій, уроків милування природою, одноденних туристичних походів, виконання проектної діяльності не тільки поглиблює і розширює об'єм знань, а й впливає на формування високоморальної особистості. К. Ушинський писав, що природа має «величезний виховний вплив на розвиток молодої душі, з яким важко змагатися впливу педагога».

В сучасних умовах розвитку школи необхідність та важливість використання краєзнавства в системі навчально-виховної роботи сумнівів не викликає як у педагогів і методистів, так і у вчителів-практиків. Це знайшло відображення і в навчальних програмах. Зокрема, в пояснювальній записці до програми з природознавства зазначається: «...найдоступнішим для учнів початкових класів є матеріал місцевої природи. Тому в основу вивчення природознавчого матеріалу покладено краєзнавчий принцип та принцип сезонності, які орієнтують вчителя на ознайомлення учнів з природними об'єктами своєї місцевості».

Аналіз програм і підручників дозволив нам виділити теми, покращити якість засвоєння змісту яких можна доповнюючи їх краєзнавчим матеріалом. Слід також наголосити, що всі напрями краєзнавства в тій чи іншій мірі знаходять своє відображення в освітніх галузях початкової школи. Для прикладу подаємо деякі структурні блоки - модулі застосування елементів краєзнавства в предметах 4 класу школи I ступеня. Зміст їх відображений в додатках.

Таким чином, аналіз змісту освітніх галузей початкової школи показав, що організація якісного навчального процесу не мислима без краєзнавчого компонента як унікального дидактичного та мотиваційного компонента процесу навчання. Зміст його залежить виключно від змістової лінії кожного окремо взятого предмета та понятійного апарата. У переважній більшості тем навчальних

предметів доцільним є використання у поєднанні різних напрямів краєзнавства. Краєзнавчий компонент є тією родзинкою, яка дає можливість вчителю початкових класів стимулювати учнів до пізнання, до активної пошукової діяльності, розвивати їхні здібності в усіх напрямках.

Аналіз існуючих підходів до краєзнавчої роботи в початковій школі дозволяє сформулювати її мету: виховання на основі вивчення особливостей свого краю, активного позитивного перетворення території проживання громадянина своєї Батьківщини. Реалізація поставленої мети припускає необхідність вирішення наступних завдань:

- вивчення історії і перспектив розвитку свого краю;
- мотивація школярів на знання і перетворення свого краю;
- формування особистої зацікавленості у молодших школярів в розвитку території проживання(малої Батьківщини);
- розвиток моральних якостей учнів, гордості за свою країну;
- формування у школярів бачення свого місця в вирішенні наявних проблем розвитку краю і мотивації на внесення особистого посильного вкладу у вдосконалення його життя.

Усе це вимагає особливого підходу до організації навчально-пізнавальної діяльності учнів, володінням методикою проведення навчально-виховного процесу в освітніх установах кожного регіону та відповідної підготовки майбутніх учителів. Від особистих якостей учителя початкових класів, його майстерності, професійних здібностей, креативності, значно залежить якість навчально-виховного процесу початкової школи. Тому важлива місія, що покладена на вчителя початкових класів буде виконуватись залежно від того, яку модель вчителя він опанував, якого професійного рівня він досяг у ВНЗ. Вчитель-класовод – це особистість, яка має володіти системою як гуманітарних, так і природничо-математичних та мистецтвознавчих знань і вмій. Адже для початкової школи характерна різнопредметність.

4.1.2. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках

Систематичність використання краєзнавчого матеріалу забезпечується його регулярним застосуванням на багатьох уроках з різних предметів («Природознавства», «Українська мова», «Образотворче мистецтво», «Трудове навчання» та ін.). Причому, краєзнавчі відомості, що опрацьовуються, мають бути не уривчасті й розрізнені, а впорядковані в певну, логічно побудовану, завершену систему. Тобто, починаючи навчальний рік, учитель має чітко визначити обсяг краєзнавчих знань та вмінь, який необхідно засвоїти учням.

Цілеспрямованість процесу використання краєзнавчого матеріалу означає підпорядкування його меті уроку (навчальній, виховній, розвивальній). При цьому потрібно виходити із багатофункціональності краєзнавчих відомостей, зумовленої специфікою їх змісту та різноплановим пізнавально-виховним навантаженням. Так, краєзнавчий матеріал, залучений до уроку, може використовуватись для ілюстрації та конкретизації основного програмового матеріалу; актуалізації знань учнів, їх чуттєвого досвіду; збудження інтересу учнів до нової теми; перевірки міцності та усвідомленості знань та вмінь учнів; закріплення та поглиблення вивченого матеріалу; розвитку самостійності учнів і підвищення їх активності; зв'язку навчання з життям. Поряд із навчальною, краєзнавчий матеріал виконує виховну та розвивальну функції, тобто він сприяє вихованню в учнів любові до рідного краю, відповідального, гуманного ставлення до природи і праці людей. Розвивальна функція краєзнавчого матеріалу полягає в стимулюванні та розвитку пізнавальних психічних процесів учнів, їх мови, спостережливості.

Використання краєзнавчого матеріалу на уроці залежить також від віку учнів і ступеня їх обізнаності з ним. У 1 класі основна роль у цьому процесі надається вчителю. Він добирає місцевий матеріал, сам його розповідає, зачитує цікаві відомості, показує ілюстрації.

Чим дорослішими стають діти, тим активнішою має бути їхня краєзнавча діяльність. Учитель може доручати учням 2-го та 3-го класів добирати цікавий місцевий матеріал до теми, що буде вивчатися, і виступати з короткими повідомленнями в класі. Цікавою формою краєзнавчої діяльності учнів є оформлення ними невеликих рефератів на краєзнавчу тему, підготовлених за власним бажанням. Широко слід практикувати виготовлення учнями малюнків на краєзнавчу тематику, складання класних тематичних альбомів «Наш край», які будуть доброю опорою для проведення відповідних уроків. Такі завдання краєзнавчого змісту розвивають творчість, активність, самостійність учнів та сприяють формуванню у них стійкого інтересу до вивчення свого краю.

При доборі краєзнавчого матеріалу і визначення методики його застосування, необхідно виходити також із особливостей пізнавальних психічних процесів молодших школярів, а саме: особливостей їх сприймання, пам'яті, уяви, мислення, уваги. Відомо, що учні початкових класів характеризуються яскраво вираженою емоційністю та гостротою сприймання, що пов'язане з діями дитини. Згідно з цим краєзнавчий матеріал, який планується використати на уроці, має бути цікавим, яскравим, емоційно насиченим. У процесі пізнання навколишньої дійсності у молодших школярів переважає діяльність першої сигнальної системи, у зв'язку з чим у них краще розвинена наочно-образна пам'ять. Тому, добираючи зміст краєзнавчих відомостей, необхідно віддавати перевагу конкретним фактам, предметам, явищам, які дитина краще запам'ятає, тому що вони цікаві і викликають у неї емоційний відгук. Для того, щоб сформувати в учнів правильне уявлення про той чи інший краєзнавчий об'єкт, учителю необхідно поряд із словесним описом його використовувати наочні краєзнавчі посібники. Це можуть бути гербарії місцевих рослин різних природних угруповань (лісу, луки, поля), колекції корисних копалин, що добувають у цій місцевості, зразки місцевих ґрунтів, діапозитиви із зображенням місцевих тварин, рослин, краєвидів тощо.

Організуючи засвоєння краєзнавчого матеріалу, можна використовувати різноманітні методи та прийоми навчання. До них належать: розповідь учителя про рідний край; бесіда, побудована на краєзнавчій основі; читання краєзнавчої літератури; спостереження над об'єктами рідної природи, яке проводять молодші школярі; сприймання ілюстративного та натурального наочного краєзнавчого матеріалу. Наведемо приклади використання краєзнавчого матеріалу при вивченні певних тем предметів початкової школи.

Образотворче мистецтво. У темі «Малювання пейзажу фарбами» розглядаємо пейзаж як жанр образотворчого мистецтва. Малювання пейзажу є одним з основних завдань у розвитку просторової уяви та просторового зображення у тих, хто малює. В процесі роботи над пейзажним малюнком, слід розвивати в учнів естетичні почуття, навчати спостерігати дійсність, знаходити красу в звичайному і виділяти характерне. Акцентуючи увагу учнів на пейзажних картинах природи, відображені відомими художниками І.Шишкіним, І.Левітаном, доцільно ознайомити їх із творчими доробками художників-пейзажистів Карпатського краю як минулого (Й. Бокшая, Ф. Манайло, А. Ерделі, А. Коцка, Г. Глюка, В. Бурча), так і сучасними (І. Бровді, А. Іванчо, Б. Кузьми, І. Майбороди, З. Мичко та іншими).

На прикладі творів Й. Бокшая, Ф. Манайло, А. Ерделі, З. Мички учні пересвідчуються в тому, що в зображеннях природи виражається світогляд художника і його епохи, національні, історично обумовлені особливості сприйняття природного світу. Особливий інтерес може викликати майстер-клас, проведений вчителем-класоводом. Вчитель показує як реалізує в пейзажному малюнку закони повітряної перспективи у власних творах та як слід виконувати таку роботу учням. Слід також наголосити, що в пейзажному живописі важливо вірно передати стан освітленості, атмосферні явища, простір і викликати тим самим у глядача відповідні відчуття. Саме пейзаж, як ніякий інший жанр, здатний збудити гаряче, пронизливе відчуття любові до рідної землі. Він

виконує величезну роль в патріотичному, етичному, естетичному вихованні школярів.

Тема «Тематична композиція. Малювання з теми оточуючого середовища» передбачає ознайомлення учнів з особливостями малювання на теми оточуючого життя, виразними засобами тематичного малюнка та послідовність виконання такого виду малюнка. Послідовність виконання малюнка на теми з оточуючого життя передбачає: спеціальні спостереження в природі, навколишній дійсності, попередній ескіз (виконаний на місці спостережень), начерки героїв, виконання композиції в матеріалі. Особливе місце в поданій структурі займають спостереження в природі, навколишній дійсності. Навички проведення спостережень в природі, що набуваються учні, реалізуються не тільки для отримання знань про неї, для розвитку естетичного сприйняття, але й з метою порівняння пейзажів, які описані в запропонованому поетичному творі, з існуючими у природі. Методика проведення спостережень ускладнюється в залежності від досвіду дітей. Значна частина учнів початкових класів не вміють вести спостереження в природі, порівнюючи розглядуваний об'єкт з його описом та майбутнім зображенням в малюнку. Очевидним є те, що деякі вчителі початкових класів не використовують під час проведення спостережень на уроках образотворчого мистецтва рухову і словесну діяльність учнів, що і призводить до не вмілого використання учнями результатів спостережень в процесі їх реалізації в малюнку. Для підвищення ефективності роботи на уроках з даної теми доцільно зібрати власні колекції репродукцій картин пейзажного жанру закарпатських художників.

Особливий інтерес викликає в учнів проектна діяльність з образотворчого мистецтва, результатом якої може бути презентована виставка власних малюнків чи виробів на основі елементів народного розпису.

«Трудове навчання». Тема «Аплікування нитками та тканинами» розглядається в курсі як засіб художнього прикрашання.

Такий засіб прикрашання був традиційним в багатьох регіонах України, характерний він і для Карпатського регіону. Тому в процесі розкриття теми слід спиратися на традиції художнього прикрашання у місцях постійного проживання. Для цього вчителю необхідно провести наступ дослідження за наступним планом:

1. Вироби, які оздоблювали аплікуванням нитками та тканиною в рідному населеному пункті.
2. Особливості аплікації в районі дослідження.
3. Методика виготовлення аплікації відібраних виробів.
4. Підбір зразків для виготовлення альбому.

А вже за результатами досліджень складати конспекти уроків чи позакласних занять до заданої тематики.

Оздоблення тканини чи готових виробів з неї мають давню традицію. Знання з історії розвитку текстильної промисловості, сам процес ткацтва, про обробку тканин в сучасний період, види вишивок, місце вишивок в сучасному інтер'єрі допоможуть вчителю моделювати уроки, підбирати способи оздоблення тканини вишивкою.

Ткацтво є однією з найважливіших складових національної культури українців. Воно існувало і на наших землях ще з доісторичних часів. Ткацтво належить до найпоширеніших видів ремесла і народного мистецтва й поширене по всій етнічній території. Матеріалом для ткацтва з прадавніх часів були волокна льону, коноплі, а також вовна. Своєрідною є технологія Марти Ковач із села Салівка, Ужгородського району. Її кроснам понад ста років. За ними ткала ще її матуся. Саме вона і привчила доньку до цього. Цікавим видом діяльності для учнів може бути заочне знайомство з майстринею, її «творами». Цікавою і захоплюючою для учнів може бути організована проєктна діяльність, спрямована на дослідження і вивчення традицій ткацтва в рідному краю. Спрогнозовані проєкти можуть презентуватися виставками «Рідний край у вишиванці», «Історія вишивки» та ін. на яких представлятися зразки вишивок різних районів Закарпатської області.

Освітня галузь «*Мова і література*» структурована такими змістовими лініями: мовленнєва, мовна, соціокультурна і діяльнісна. Саме соціокультурна і передбачає використання матеріалів краєзнавчого змісту в навчально-виховному процесі початкової школи.

Для створення позитивної атмосфери, насиченої образами навколишнього життя, що є найбільш сприйнятливим для учнів 6-9-літнього віку, доцільно вчителям в процесі моделювання уроків підбирати матеріал краєзнавчого змісту. Наприклад, при вивченні байок Л. Глібова – акцентувати увагу на тому, що і Закарпатський край багатий на мистецькі таланти. Необхідно звернути увагу на байкарях рідного краю, зокрема Ю. Шипа. Працюючи над оповіданнями та ліричною пейзажною поезією, в яких змальовується навколишній світ, природа, доцільно використати розповідь про «Долину нарцисів» біля міста Хуст. Після чого провести читання «нарцис».

На уроках української мови соціокультурна лінія реалізується через аудіювання текстів, різного виду навчальних диктантів та переказів. При вивченні теми «Іменник», після опрацювання основних понять теми, на уроці вчитель може запропонувати речення пов'язані з краєзнавчою тематикою, для аудіювання можна підібрані тексти про Мукачеве, Мукачівський замок, Ужгород, озеро Синевир та ін.

Не тільки такими, що формують навички організації та проведення уроків зв'язного мовлення, а і захоплюючими можуть бути уроки, на яких учні пишуть твори за картинами закарпатських художників, читають їх, аналізують та самооцінюють.

Великі можливості для використання краєзнавчого матеріалу на уроках має «*Я у світі*».

При опрацюванні теми «Скарби України», учні можуть ознайомитися з історією своєї Батьківщини, з визначними історичними пам'ятками України. Окремі приклади з життя та діяльності людей своєї країни можуть наводити самі учні на основі

отриманих від старожилів цінних відомостей, проте щоб всі вони були науково достовірні, вчителю слід попередньо перевірити їх за кількома джерелами.

Опрацьовуючи тему «Господарська діяльність людей твого регіону», школярі можуть дізнатися багато нового про господарську діяльність області та їх населеного пункту, зокрема до цього вони не знали, що на Закарпатті займаються видобутком золота, переробкою овочів, а також – у Мукачеві виготовляють солодоші. Деякі труднощі можуть викликали запитання, пов'язані з вирощуванням основних зернових культур на полях, оскільки багато площ не засіяно або використовуються не за призначенням.

Цікавою є робота в групах з різними способами організації діяльності учнів в групах: позиційної взаємодії, індивідуально-групової взаємодії, конвеєрної взаємодії. Під час цієї діяльності зверталася увага на дотримання правил і норм групової діяльності.

Після того слід запропонувати різноманітні за змістом завдання, передбачені для групової роботи. Тут слід звернути увагу вчителів на специфічні ознаки класу з яким працює, і підібрати найбільш оптимальні способи організації діяльності учнів в групах для розв'язання даних завдань, враховуючи їх побудову і складність. Наприклад:

1. Підберіть, із запропонованих, спільні і відмінні ознаки Карпатських і Кримських гір. Результати введіть у діаграму Ейлера-Венна.

2. Розв'яжіть чайнворд на тему «Карпатські гори».

3. Вправа «Аргументуй свою думку». Вершини Карпатських гір вкриті трав'янистою рослинністю, тому... або, «Доведіть, що запропонований ланцюг живлення взятий з навколишньої природи».

4. Як результат, учні заповнюють на дошці «Дерево рішень».

Використання методу проектів в початковій школі є актуальною в сучасному освітньому просторі, особливо початкової школи. Вже в перших темах методичного апарату підручника для 1-го класу «Природознавства» запропоновано до виконання проект

«Моє улюблене місце відпочинку». В цілому методичний апарат підручників «Природознавства» освітньої галузі «Природознавство» містить значну кількість пропозицій до виконання різних видів проєктів. Більшість з них пов'язана з краєзнавчими дослідженнями, зокрема: «Відомі люди нашого краю», «Народний календар», «Будьмо знайомі», «Господарська діяльність людей рідного краю» та ін. Залучення учнів до їх розробки дає можливість засвоювати практично всі напрями краєзнавства та методи і прийоми дослідницької діяльності учнів на всіх етапах роботи. Під час захисту проєктів, учні детально аналізують всі етапи роботи над ним, представляли виготовлений «освітній продукт»: закладка, пам'ятка, портфоліо, альбом (відповідно темі), пропонують форму презентації: свято, урок, виставка, усний журнал, суспільно-корисна праця тощо. Під час захисту учні можуть також виявляти недоліки, визначити причини, які призводили до помилок. Розуміння і аналіз власної діяльності в процесі роботи над проєктами, спонукали учнів до подальшої освітньої діяльності, посилювали особистісну зацікавленість у власному удосконаленні.

Таке різноманіття завдань допоможе школярам краще пізнати рідний край, сформувати зацікавленість природою людей інших регіонів держави, бажання економно ставитись до її багатств. Вдало застосований краєзнавчий матеріал на такому уроці сприятиме розвитку сприймання, спостережливості, свідомого запам'ятовування, пригадування та відтворення матеріалу, творчої уяви, самоконтролю, емоційно-чуттєвої сфери, зокрема розвитку таких почуттів як естетичні, моральні та інтелектуальні.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Основні завдання , означені у вимогах державного стандарту початкової школи.
2. Які завдання вирішуються засобами краєзнавчої діяльності?

3. Шляхи реалізації краєзнавчої роботи з молодшими школярами.

4. Опишіть використання краєзнавчого матеріалу у процесі вивчення предметів освітніх галузей початкової школи.

Тестові завдання:

1. Краєзнавча робота в початкових класах здійснюється кількома шляхами

- а) через поповнення змісту предметів, проведення позакласних заходів;
- б) через зміст предметів, під час уроків-екскурсій, проведення позакласної роботи;
- в) під час уроків-екскурсій, проведення позакласної роботи.

2. Використання краєзнавчого матеріалу на уроці залежить від

- а) віку учнів і ступеня їх обізнаності з ним;
- б) віку учнів;
- в) психологічних особливостей учнів.

3. Добираючи зміст краєзнавчих відомостей для учнів початкової школи, необхідно

- а) віддавати перевагу конкретним фактам, предметам, явищам, які дитина краще запам'ятає, тому що вони цікаві і викликають у неї емоційний відгук;
- б) пов'язувати його з наочними посібниками;
- в) враховувати їх зацікавленість.

Питання для самостійного опрацювання

1. Краєзнавчий матеріал як засіб розвитку наочно-образного мислення молодших школярів.

2. Аналіз змісту програм освітніх галузей початкової школи з метою виявлення краєзнавчого компоненту.

Рекомендована література:

1. Байбара Т. М. Методика навчання природознавства в початкових класах. /Т. М. Байбара — К.: Веселка, 1998. — 334с.

2. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: Навч.посібник / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища шк., 1995.– 223с.
3. Кузьма-Качур М.І. Метод проектів в курсі «Природознавство» початкової школи. Навчально-методичний посібник / М.І.Кузьма-Качур. – Мукачєво:МДУ, 2013. – 72с.
4. Кузьма-Качур М. І. Краєзнавство в навчально-виховному процесі початкової школи: навчально-методичний посібник / М. І. Кузьма-Качур. – Мукачєво : МДУ, 2011. – 108 с.
5. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2012. – 392с.
6. Тарасенко Г. С. Паросток. Методика гуманістичного виховання молодших школярів засобами природи. 1 – 4 класи. Посібник для вчителя. / Г.С. Тарасенко – Тернопіль: навчальна книга. – Богдан, 2003. – 144с.

4.2.Форми організації краєзнавчої роботи з молодшими школярами

4.2.1.Екскурсія як основна форма краєзнавчої роботи з учнями початкової школи

Формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи рідного краю спрямоване на вирішення ключових завдань:

1. Навчити учнів в художній формі висловлювати своє ставлення до прекрасного.

2. Набути навичок спостереження і порівняння змін в природі в залежності від сезону.

3.Виховувати почуття любові та дбайливе ставлення до природи, бажання зберегти та примножувати її багатства.

4.Залучити учнів до ігрової та посильної трудової діяльності.

У початкових класах наукові уявлення, поняття, знання в учнів значною мірою формуються на основі чуттєвого сприймання навколишнього світу. Навколишнє життя в усіх його проявах є важливим джерелом знань для молодших школярів і вивчати його допомагає екскурсія.

При моделюванні екскурсії для молодших школярів слід керуватися тим, що у них більше розвинута наочно-образна пам'ять. Вони краще і швидше запам'ятовують і міцніше зберігають в пам'яті конкретні, яскраві факти і події. Спостереження за змінами барв у природі, за пробудженням рослинного світу дають дітям не тільки нові відомості про життя природи, а й виховують у них почуття прекрасного.

Характерною особливістю дітей всіх вікових груп початкової школи є емоційність і допитливість, прагнення перевірити, випробувати свою силу і спритність, бажання фантазувати, відкривати таємниці і прагнути до чогось незвичайного, далекого і прекрасного.

Надзвичайно сильний емоційний та естетичний вплив на дитину має природа. Дитина відчуває природу в русі, в конкретних діях. Тому під час екскурсії в природу бажано залучати учнів до ігрової та посильної трудової діяльності.

В. О. Сухомлинський доводив, що природа сама собою не виховує, виховує лише активна взаємодія дитини з нею. А ще він сказав: «Навчайте граючись, а граючись навчайте».

Під час екскурсій в природу слід проводити ігри на місцевості, різні цікаві конкурси тощо.

Гра не дарма називають королевою дитинства. Без неї дітям жити невесело і нецікаво. Гра – засіб багатогранний. Це і самостійна діяльність, яка сприяє всебічному розвитку особистості, і засіб формування та згуртування колективу, і метод організації інших видів діяльності, і емоційний стан, і засіб спілкування.

Граючись, учні із задоволенням вчаться, легко запам'ятовують, на що марно витрачається багато годин

«зубріння», не відчують труднощів при ознайомленні зі складними абстрактними поняттями.

Виховне значення гри, її всебічний вплив на розвиток дитини важко переоцінити. Гра органічно притаманна дитячому віку і при вмілому керівництві з боку дорослих здатна творити чудеса. Лінивого може зробити працелюбним, незнайку – знаючим, невмілого – умільцем.

Конкурси – всебічно стимулюють прояв і формування особистісних якостей школярів. Власні зусилля при цьому спрямовані на досягнення високих показників в суспільно-корисній справі. Цій справі підпорядковують чуттєва і емоційна активність, інтелект і воля учнів. Змагаючись, учні проявляють більшу зацікавленість не тільки в результаті, але й у змісті, способах діяльності. Вони активно беруть участь в організації конкурсів і вносять у них багато видумки, творчості та ініціативи. Результатами конкурсів можуть бути зібрані плоди, ягоди, насіння, лікарські рослини, різні природні пороби, складання творів, малюнки тощо.

Перш ніж провести екскурсію учитель заздалегідь визначає найбільш зручний маршрут і шукає ті об'єкти, які можуть бути використані з навчальною метою.

Учитель знайомить учнів з темою екскурсії, розподіляє серед них обов'язки, за необхідності об'єднує учнів у групи.

План екскурсії передбачає такі етапи:

1. *Мета і завдання.* Учитель нагадує тему, головну мету і завдання екскурсії, порядок ознайомлення з об'єктами.

2. *Коротка вступна бесіда,* спрямована на активізацію вже здобутих учнями знань.

3. *Наочний показ, демонстрація об'єктів,* розповідь вчителя.

4. *Самостійна робота учнів:* проведення конкурсів, ігор.

5. *Підведення підсумків,* узагальнююча бесіда, оцінювання учнів за їх творчість, ініціативу.

При проведенні екскурсії позиція учня у формуванні ціннісного ставлення до рідного краю, його природи повинна бути не як стороннього спостерігача, а зацікавленого дослідника, активного охоронця природи, її багатств. Окрім того учень повинен відчувати особистісну відповідальність за доручену справу.

Під час перебування в природі можна провести спостереження за погодою. Це зручно вести за таким планом:

а) виявити, як гріє сонце. Пояснити, що майже все тепло на землі надходить від сонця. Сонце – основне джерело енергії на землі;

б) описати стан неба: ясне чи вкрите хмарами. Визначити форму хмар. Розповісти дітям, що хмара – це водяна пара, яка піднялась на значну висоту над землею;

в) визначити, які були опади протягом дня: сніг, дощ, град, роса, туман, іній. Учні повинні глибоко усвідомити, що всі опади утворюються з водяної пари, яка в певній кількості завжди є в повітрі. Пара потрапляє в повітря з водної чи земної поверхні шляхом випаровування;

г) визначити, з якої сторони дме вітер. Пояснити дітям, що вітер – це рух повітря подібно до того, як рухається холодне повітря в розчинені двері і вікно. Подібно до цього і в природі утворюється вітер;

д) спостерігати атмосферні явища: грім, блискавку, веселку та ін. Якщо ці явища трапилися під час екскурсії, то в доступній формі пояснити, що грім і блискавка – це результат електричного розряду. Відбуваються вони одночасно, але ми спочатку бачимо блискавку, а потім чуємо грім. Веселка утворюється тоді, коли під час дощу світить сонце. Промені сонця заломлюючись у краплинах води, утворюють веселку.

Варто ознайомити дітей з деякими ознаками гарної і поганої погоди.

1. Якщо бджоли не вилітають звулика або мурашки не снують біля свого гнізда, треба сподіватись дощу. Ці комахи дуже

чутливі до вологи і гинуть, потрапивши під дощ. Тому у них виробилась чутливість до негоди.

2. Ластівки літають низько – до негоди. Якщо ж вони літають високо, то буде ясна погода. Це пояснюється тим, що перед дощем у повітрі багато вологи, крильця комах, якими живляться ластівки, від вологи важчають, і вони літають низько над землею.

Екскурсії в природу допоможуть учням здобути конкретні знання про тваринний і рослинний світ рідного краю, з найбільш поширеними в даній місцевості деревами, кущами, трав'янистими рослинами, тваринами і птахами. Учні повинні навчитися відрізняти за зовнішніми ознаками дерева і кущі своєї ґрунтово-рослинної зони, зокрема, березу, клен, дуб, липу, сосну, ялину, вербу, яблуню, грушу та ін., а також частини дерева – стовбур, гілки, листя, плоди, коріння. Розповісти учням, що рослини є джерелом різноманітних харчових продуктів, вони ще використовуються як технічна сировина, будівельні матеріали.

Спостерігати і вивчати тваринний світ рідного краю безпосередньо у природі набагато важче ніж рослинний, бо не завжди можна побачити тварин, які водяться в місцевих лісах. Тому можна ознайомити дітей з мешканцями водойм, з плазунами, ящірками, мишами, ховраками.

Диких тварин (птахів) можна спостерігати лише від випадку до випадку. Отже, треба обов'язково використати кожен нагоду. Якщо під час екскурсії пощастить побачити зайця, білку, сороку чи ворону або якусь іншу тваринку, обов'язково слід розповісти дітям про них.

Червоною ниткою під час проведення прогулянок чи екскурсій в природу повинна проходити ідея охорони природи.

Учитель може звернутися до учнів з такими словами: «Слід пам'ятати, що охорона природи – справа моя, твоя, його – кожного; не потрібно перетворювати прогулянку в ліс в «розбійничий

набіг» на природу. Настав час усвідомити, що доля багатьох рослин – в руках кожного із нас.

Нахиліться до квітки, придивіться до неї, звідки у неї зелені листочки, червоні пелюстки? А це все сховано у насініні: і корінь, і листочок, і квіточка (червона, синя фіолетова, золота). Насініна бере із землі воду, від сонечка світло все це змішує і з цього виростає рослинка.

Ти зірвав квітку – вона зав'яла, ти зловив метелика – і він помер у тебе на долоні. Треба зрозуміти, що торкнутися природи можна тільки серцем.

Вчіться бачити та оберігати цю красу».

Нехай діти запам'ятають:

- кинутий папір лежить не згниваючи 2-3 роки;
- поліетиленові пакети не розкладаються сотнями років;
- уламки скла можуть поранити ногу і через багато років;
- 1 грам нафтопродуктів здатний покрити плівкою 10 квадратних метрів водної поверхні. Це дуже погано впливає на мешканців підводного світу та прибережну рослинність;
- пожежа – найстрашніший ворог лісу, її легше попередити аніж загасити. Сліди пожежі залишаються до 50 років, а згорілий ліс не завжди відновлюється.

Нехай діти знають:

- щоб виростити дерево потрібно багато років, а знищити його можна миттєво;
- із одного дерева можна зробити мільйони сірників, але від одного сірника може згоріти мільйон дерев;
- одна сосна виділяє в рік 2 т кисню;
- один гектар лісу забезпечує киснем 200 чоловік;
- один гектар лісу очищує від вуглекислого газу та пороху 18 мільйонів кубічних метрів повітря;
- при зборі лікарських рослин: не виривати їх з коренем;
- залишати найбільші рослини для насіння;
- не обламувати гілки калини, горобини, шипшини тощо;

– одна велика колонія рижих мурашок за день знищує до 100 тисяч різних шкідливих комах;

– декілька мурашників, що знаходяться на 1 гектарі лісу повністю очищають його від шкідливих комах;

– за рік дошові черв'яки можуть затягнути в свої нірки до 100 000 рослинних залишків на 1 га, зробивши 300 тисяч ходів. Вони перекопують ґрунт, розпушують його, роблять більш проникливим для води та повітря, покращують хімічний склад.

Птахи – наші вірні друзі, помічники, вони знищують шкідників дерев.

Горобці-батьки приносять пташенят у день до 400-500 комах та гусениць; одна синичка за день оглядає до 2 тисяч гілок, за рік знищує до 6 мільйонів личинок;

Сім'я шпаків за період гніздування знищує до 8 тисяч травневих жуків.

Завдання вчителя:

– створити умови для пізнавальної діяльності дитини;

– організувати спілкування дитини з реальним світом, з живою природою рідного краю;

– сприяти розвитку творчих здібностей формування ціннісного ставлення до рідного краю;

– високо оцінювати особисту оригінальну творчість дитини у всіх її проявах.

Учитель повинен так побудувати екскурсію, створити такі умови, щоб картини рідної природи викликали у дітей радісні почуття від зустрічі з її красою, навчити їх слухати музику лісу, спів трави, бачити танок сніжинок, падаючого листя, насіння.

При вивченні особливостей кожної пори року, учні повинні відчувати неповторність і циклічність природних явищ та встановити зв'язок між ними.

В природі учні можуть також перевірити достовірність народних примет про погоду. Ось деякі з них:

– вітру немає, а ліс шумить – до дощу;

- кульбаба сплющує свою кульку – до дощу;
- ранком трава суха – до ночі чекають дощ;
- квіти сильніше пахнуть – до дощу;
- горобці літають зграйками – до сухої ясної погоди;
- ворони під хмари піднімаються – до негоди;
- голуби ховаються – погіршиться погода;
- ластівки низько літають – до дощу та вітру;
- ластівки літають то вниз, то ввєрх – перед бурею;
- дрібні пташки ховаються вдєнь у гніздах – до дощу;
- стрижі літають низько і кричать – до дощу;
- мурашки ховаються у свої мурашники перед дощем або перед сильною бурею;
- комарі кусаються сильніше ніж за звичай, а мухи стають більш докучливі перед бурею;
- павук сховався у куток – до вітру;
- павук непорушний всередині павутини – до негоди;
- павук посилено плете павутиння – до сухої погоди;
- жабки по суші плигають – до дощу;
- жабки у воді сидять – до сухої погоди;
- риба підплигує вдєнь – перед дощем;
- риба не клює – перед дощем;
- кроти викидають землі більше як зазвичай – до дощу;
- земляні черв'яки виповзають на поверхню – до негоди;
- вуж на дорозі гріється – перед дощем.

Проводячи екскурсії в природу слід пам'ятати, що це діти молодшого шкільного віку і потрібно враховувати їх фізичні можливості. Діти порівняно легко втомлюються, отже, екскурсія не повинна бути тривалою.

При проведенні екскурсії вчитель повинен дотримуватися певних правил її проведення, які законодавчо викладені у «Правилах проведення туристсько-краєзнавчих походів, експедицій, екскурсій з учнівською молоддю закладів освіти України», затверджених наказом Міністерства освіти і науки України № 237 від 24.03.2006

року (Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки № 1 за 2007 рік).

Допустимі норми фізичного ходового навантаження на учнів 1-4 класів:

екскурсія в природу – не більше 1 години власне руху (не більше 2 – 3,5 км);

туристська прогулянка – від 1 до 1,5 годин власне руху (не більше 3 – 3,5 км);

одноденний туристський похід – від 2 до 2,5 годин власне руху (4 – 4,5 км).

Зміст екскурсії в залежності від пори року (Додаток Б).

Екскурсії з молодшими школярами формують самостійність під час спостережень за об'єктами природи, стимулюють їх розумову і творчу пізнавальну діяльність. Вони мають велике значення для розвитку творчих почуттів, оскільки вони привертають увагу до краси рідної природи, до багатств фарб, звуків, краси форм тощо.

Спілкування з природою через екскурсії допомагає школярам зрозуміти такі життєво важливі поняття, як роль людини в долі природного оточення, взаємозв'язок і взаємозалежність суспільства і природи, стійкість природних угруповань, формують культуру поведінки та активну життєву позицію в питаннях охорони природи.

Окрім того екскурсії в природу мають велике оздоровче, навчальне і виховне значення, сприяють розвиткові спостережливості, свідомої дисципліни, виховують бережливе ставлення до природи.

4.2.2. Турпоходи, практичні заняття, екологічні стежки як форми краєзнавчої роботи

Педагогічна цінність краєзнавства ще й в тому, що воно може використовуватися широким загалом педагогічних працівників:

учителями, класними керівниками та іншими фахівцями для забезпечення навчально-виховного процесу.

Створення у кожній школі системи краєзнавчо-туристичної роботи і забезпечення її оптимального функціонування – одне з важливих завдань педагогічних колективів і працівників освіти.

Серед різноманітних форм краєзнавчої роботи особливого захоплення у школярів викликають походи. *Похід* – це найпоширеніший вид туристсько-краєзнавчої роботи. Похід – це груповий перехід, або пересування за допомогою транспорту за чітко визначеним маршрутом, який має певні освітньо-виховні цілі. Походи бувають одноденні та багатоденні.

Туристсько-краєзнавчі походи проводяться в різні пори року. У початкових класах вони, як правило, одноденні. Ця форма позакласної роботи цінна тим, що дає можливість збагатити чуттєвий досвід дітей під час безпосереднього спілкування з природою, розширити та поглибити засвоєні знання, набути практичних умінь поведіння в природі та умінь природоохоронної роботи (обгородити мурашник, зібрати сухі гілки, розчистити джерело, посадити рослини, розвішати годівниці та ін.). Крім того, вона має виховне значення. Діти вчаться спілкуванню між собою в незвичних умовах. У них формуються такі якості особистості, як відповідальність за товариша, взаємодопомога, турбота про слабших, цілеспрямованість, витривалість, свідомо дисципліна.

Підготовка до походу починається з розробки (спільно з учнями) його мети і маршруту та розподілу обов'язків. Учні пропонуються завдання повторити і відшукати нові відомості, прислів'я, загадки, вивчити вірші про природні об'єкти, які можуть бути на шляху в поході. Перед походом проводиться інструктаж про правила безпеки й поведінки в природі, роздаються індивідуальні та групові практичні завдання на картках. За результатами діяльності в поході оформлюються стенди, виставки малюнків, виробів з природного матеріалу, тематичні альбоми, гербарії, фотоколажі, колекції.

Враховуючи вікові особливості учнів, учитель має навчити спостерігати і встановлювати закономірності та взаємозв'язки, які існують у природі та суспільстві, вивчати кожне явище в його індивідуальному прояві, виробити вміння виділяти поєднання природних компонентів і продуктивних сил, система яких призводить до утворення природно-територіальних і територіально-виробничих комплексів різного рівня.

Не окремі краєзнавчі заходи, а система краєзнавчої роботи, яка проводиться регулярно і систематично є основною умовою підвищення освітньо-виховного рівня шкільної освіти.

Найпоширенішими і доступнішими для учнів всіх вікових груп формою туристських походів є походи вихідного дня, участь у яких після напруженої тижневої праці дуже ефективна.

Головним у підготовці походів вихідного дня є мета, для вирішення якої розробляється маршрут. При розробці маршруту походів вихідного дня враховуються вік, фізична підготовленість, інтереси учнів. Не слід, особливо на перших порах, захоплюватися подоланням великих відстаней. Такі походи стомлюючі, і це може відштовхнути дітей від участі у походах. Бажано повернення з походу вихідного дня транспортом (рейсовим автобусом, приміським поїздом). Якщо ж це неможливо, то програму походу варто побудувати з урахуванням витрати часу на зворотній шлях. При цьому загальна протяжність маршруту походу вихідного дня включає і зворотній шлях .

Включення в програму походів вихідного дня масових заходів (ігри на місцевості, змагання з туризму, спортивного орієнтування, конкурс самодіяльності біля вогнища, приготування їжі на вогнищі) підвищує інтерес до походів, покращує емоційний стан учасників походу, робить відпочинок більш ефективним.

У школах, де ведеться робота з початкової туристсько-краєзнавчої підготовки учнів, до активної участі можна залучити молодших інструкторів старших класів. Велику допомогу можуть надати батьки, шефи, які мають певні навички туристсько-

краєзнавчої роботи. А для батьків-ентузіастів можна організувати семінар з питання організації та методики проведення походів вихідного дня. У цьому питанні допомогу може надати вчитель фізкультури.

Ефективність походу залежить від забезпечення учасників необхідним спорядженням. Групове спорядження складає: карта району походу, компас, аптечка, сірники, фотоапарат, вогнищеве спорядження (вогнище, казанки, гачки), спорядження для проведення змагань з туризму (мотузки, карабіни, обв'язки, брезентові рукавиці). Одяг учасників походу вихідного дня з урахуванням сезону і погодних умов складає: тренувальний або штормовий костюм, головний убір, спортивне взуття або поношене взуття на низькому каблучі, вовняні шкарпетки (одягати натільну білизну із синтетичної тканини небажано, так само як і шкарпетки з синтетичних ниток).

Документом, що дає право на проведення походу, є маршрутний лист встановленого зразка, до якого додається план-графік і схема маршруту.

Вчителі-ентузіаста можуть самі організувати та ініціювати походи. Добре, якщо після походу юні туристи діляться фотографіями і навіть відеозйомками про проведені походи.

Кращою формою активного відпочинку і пізнання свого краю є експедиції. Для участі в некатегорійних походах не вимагаються бездоганне здоров'я і тренуваність. Проте дітям зі слабко вираженими розладами серцево-судинної, нервової систем і при деяких хронічних захворюваннях слід отримати дозвіл лікаря.

Експедиції – складніша форма організації краєзнавчої роботи, яка відрізняється від туристичних походів кількістю завдань і обсягом роботи. В експедиції переважає дослідницька робота. Метою проведення шкільних краєзнавчих експедицій є прищеплення учням навичок найпростіших наукових досліджень та залучення їх до суспільне корисної праці. Методично вірно спланована шкільна краєзнавча експедиція сприяє активному здобуттю нових, а також

поглибленню вже набутих знань, формуванні умінь та навичок і застосуванні їх у практичній діяльності.

Варто зазначити, що до участі в експедиціях залучаються учні 3-4 класів і зміст виконуваних досліджень досить простий. Разом з тим ефективність її проведення залежить від досвіду методичного керівництва вчителя, здатністю його до творчого наукового пошуку.

Тематика шкільних краєзнавчих експедицій молодших школярів може бути різною і залежить, головним чином, від інтересів учнів та готовністю їх до проведення досліджень у природі. Це можуть бути:

- вивчення та облік корисних копалин і мінеральних джерел;
- виявлення та облік ділянок, де ростуть лікарські рослини (можливо ягоди, гриби);
- виявлення та облік забруднених ділянок чи водойм;
- вивчення стану водойм та ін.

Маленьких дослідників надихають у невтомному пошуку практичні результати роботи і перспективи того, що набуті в експедиції знання і навички стануть у пригоді в майбутньому. Результати такої роботи можуть бути представлені проектами, виконання яких передбачено програмами предметів освітніх галузей початкової школи: «Як облаштувати джерело» – природознавство , «Славетні українці» – «Я у світі» та ін.

Уміло поставлена краєзнавчо-експедиційна діяльність дає маленьким дослідникам задоволення від суспільної значущості і корисності виконаної роботи. Усвідомлення цього підвищує почуття відповідальності за доручену справу, розвиває ініціативу і самостійність, підвищує дисципліну та активність. У процесі експедиційних досліджень учні закріплюють здобуті на уроках і в позаурочний час теоретичні знання, краще засвоюючи і закріплюючи в пам'яті просторові географічні закономірності.

Виховне значення шкільних краєзнавчих експедицій значно підвищується тоді, коли експедиційна робота дітей пов'язується з пошуковою і науково-дослідною роботою дорослих. При цьому

юні дослідники краще пізнають певний об'єкт, вони не залишаються в ролі простих спостерігачів, а активно працюють разом з дорослими. У цьому випадку до проведення експедицій слід залучати батьків та дорослих науковців.

До перспективних форм навчально-виховної роботи у початковій школі належать екологічні стежки. *Екологічна стежка* – це завчасно визначений маршрут по певній природній місцевості, на якому розташовані унікальні і типові для даної місцевості об'єкти: різні групи рослинності (ліс, гай, луки, чагарники), водойми, джерела, пам'ятки природи, характерні форми рельєфу тощо.

Навчально-екологічна стежка має бути прокладена недалеко від населеного пункту. Протяжність маршруту стежки визначається тривалістю однієї екскурсії для молодших школярів – 40-50 хв. (оптимальна довжина – 2 км). Стежка має мати форму петлі з початком і кінцем в одному місці. Водночас, вона повинна обминати місця проживання рідкісних тварин та зростання рідкісних рослин.

Важливим елементом екологічної стежки є її інформативність. Опис маршруту включає стислу характеристику всього маршруту з інформацією про природні перешкоди, напрям руху, відстані між цікавими місцями огляду. Кожен об'єкт стежки має бути обладнаний щитом, на якому розміщується відповідна інформація, умовний знак та номер об'єкту. Важливо через кожні 500 метрів (у тіні дерева, біля водойми або джерела) обладнати майданчики для відпочинку.

Щит на першому об'єкті повинен відображати схему всієї екологічної стежки та інформувати про об'єкти, відстані між ними. Екологічні об'єкти на стежці маркують. Для цього може бути використаний щит, кольорові смужки, таблички тощо. «Знаки» стежки мають бути стандартних розмірів. Ці знаки мають інформаційно-охоронний зміст. Важливе значення має вибір місця розташування «знаків» та їх розмір, вони не мають бути перевантажені інформацією.

Після виявлення або створення на місцевості нових додаткових об'єктів проводиться відповідне їх обладнання та оформлення.

Стежка може бути використана:

- для вивчення або закріплення окремих тем уроку;
- для проведення практичних природоохоронних робіт;
- для проведення тематичних та оглядових екскурсій.

Організація екологічної стежки передбачає вибір місця та складання угоди із землекористувачами, розробку маршруту, облаштування стежки та контроль за її станом. Важливим етапом у створення стежки є отримання офіційного документа, який надає юридичне право на її організацію. Такий документ видає організація-землекористувач тієї території, на якій вирішено прокласти стежку: місцева Рада народних депутатів, дирекція лісопаркових господарств та ін. Всю інформацію про екологічну стежку заносять у єдиний документ – «Паспорт на екологічну стежку». Сюди ж заноситься назва організації та відповідальні за обладнання і підтримання стежки в належному стані та режим користування нею.

Екологічна стежка може створюватись і на власній території школи, ліцею, гімназії, позашкільного закладу, де є певні насадження: квітник, сад, дендрарій, навчально-дослідна ділянка та інші рукотворні або природні об'єкти. Маршрут стежки може проходити і повз антропогенні об'єкти, які завдають шкоди навколишньому середовищу як негативний приклад природокористування.

Головна мета екологічної стежки – формування екологічно-грамотної особистості, поширення знань про природу та людину, як невід'ємну частку довкілля, виховання бережливого ставлення до навколишнього середовища.

Таким чином, успіх краєзнавчої роботи залежить від її наступності. Спостереження за природними і суспільними явищами мають бути постійними. Варто організувати роботу за принципом своєрідної естафети «поколінь» юних краєзнавців: наступне покоління поповнює відомості про свій населений пункт здобути

попереднім, і зберігає результати його досліджень. Комплексність досліджень за обсягом і спеціалізація за глибиною – наріжний камінь краєзнавчої роботи.

Практичне заняття. Організація одноденного туристичного походу

Мета: закріпити теоретичні знання по темі «Форми краєзнавчої роботи з учнями початкових класів»; формувати уміння і навички щодо організації і проведення туристичного походу.

Обладнання: картосхеми рідного краю, програми для початкової школи.

Індивідуальна робота з підготовки до практичного заняття:

1. Опрацювати тему «Форми краєзнавчої роботи з учнями початкових класів».

2. Підібрати цікаві завдання під час зупинок.

Завдання для практичної роботи

1. Розкрийте сутність понять «турист», «туристичний похід». Завдання і зміст туристичних походів.

2. Підберіть період проведення туристичного походу.

3. Визначте тему, мету, завдання для учнів.

4. Проаналізуйте карту Мукачівського району і складіть орієнтовний маршрут для учнів 3 або 4 класу, відповідно до підбраної теми.

5. Визначте місця зупинок та види діяльності на них.

6. Підберіть цікаві та активні методи діяльності в природі відповідно до віку дітей та мети туристичного походу.

7. Визначте необхідне обладнання та виділіть актуальні під час туристичного походу правила поведінки в природі.

8. Зробіть висновки і узагальнення.

Практичне заняття. Складання одного з видів проектів до теми з природознавства «Рослинництво в рідному краї» для 4 класу.

Мета: поглибити сутність понять «проект», «проектна діяльність», «дидактична характеристика проекту»; навчитися складати проект на прикладі однієї з тем.

Обладнання: підручники з природознавства для 1 – 4 класів.

Індивідуальна робота з підготовки до практичного заняття

1. На основі теоретичних знань з теми, виділіть особливості структури, методичку організації та проведення проектів в початковій школі.

2. Проаналізуйте зміст програми і виділіть теми до яких можна скласти, на вашу думку, плани проектів.

3. Складіть дидактичну характеристику проекту до однієї з підібраних тем.

Завдання для практичної роботи

1. На основі теоретичних знань з теми, виділіть особливості структури, методичку організації та проведення проектів в початковій школі.

2. Проаналізуйте зміст програми і виділіть теми до яких можна скласти, на вашу думку, плани проектів.

3. Складіть дидактичну характеристику проекту до теми «Рослинництво в рідному краї».

4. Складіть один з видів проектів до теми «Рослинництво в рідному краї», спираючись на складену дидактичну характеристику.

5. Виділіть види діяльності дітей на кожному етапі проведення проекту.

6. Зробіть висновки і узагальнення.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Чому екскурсію вважають совною формою краєзнавчої роботи з молодшими школярами?

2. Які методи краєзнавчої роботи доцільно використовувати під час екскурсій в природу?

3. Наведіть приклади орієнтовної тематики екскурсій в природу.

4. Опишіть методичку організації і проведення турпоходу та практичного заняття у природі.

Тестові завдання:

1. Допустимі норми фізичного ходового навантаження на учнів 1 - 4 класів під час екскурсії:

а) не більше 2 годин власне руху (не більше 1 – 2,5 км);

б) не більше 1 години власне руху (не більше 2 – 3,5 км);

в) не більше 1,5 години власне руху (не більше 3 – 3,5 км).

2. Допустимі норми фізичного ходового навантаження на учнів 1 - 4 класів під час одноденного туристичного походу

а) від 2 до 2,5 годин власне руху (4 – 4,5 км);

б) від 3 до 3,5 годин власне руху (5 – 5,5 км);

в) від 1 до 2 годин власне руху (1 – 1,5 км).

3. Груповий перехід, або пересування за допомогою транспорту за чітко визначеним маршрутом, який має певні освітньо-виховні цілі – це

а) екскурсія;

б) похід;

в) конкурси.

4. Документом, що дає право на проведення походу, є

а) маршрутний лист встановленого зразка;

б) план-графік і схема маршруту;

в) маршрутний лист встановленого зразка, до якого додається план-графік і схема.

5. Експедиція відрізняється від туристичних походів

а) кількістю завдань і обсягом роботи;

- б) місцем проведення;
 - в) методами досліджень.
6. Важливим елементом екологічної стежки є
- а) інформативність;
 - б) об'єкти;
 - в) маршрут.

Питання для самостійного опрацювання

1. Методика організації і проведення екскурсій в природу та на виробництво.
2. Позакласні заходи краєзнавчих досліджень.

Рекомендована література

1. Байбара Т. М. Методика навчання природознавства в початкових класах. /Т. М. Байбара — К.: Веселка, 1998. – 334с.
2. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: Навч. посібник./ М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища шк., 1995.– 223с.
3. Кузьма-Качур М.І. Метод проектів в курсі «Природознавство» початкової школи. Навчально-методичний посібник / М.І.Кузьма-Качур. – Мукачєво:МДУ, 2013. – 72с.
4. Кузьма-Качур М. І. Краєзнавство в навчально-виховному процесі початкової школи: навчально-методичний посібник / М. І. Кузьма-Качур. – Мукачєво : МДУ, 2011. – 108 с.
5. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2012. – 392с.
6. Тарасенко Г. С. Паросток. Методика гуманістичного виховання молодших школярів засобами природи. 1 – 4 класи. Посібник для вчителя. / Г.С. Тарасенко – Тернопіль: навчальна книга. – Богдан, 2003. – 144с.

4.3. Методи і прийоми краєзнавчої роботи в початковій школі

4.3.1. Класифікація методів краєзнавчої роботи

Основне завдання вчителя в організації навчальної краєзнавчої роботи полягає в тому, щоб у кожному конкретному випадку визначити найбільш прийнятні методи і прийоми здійснення краєзнавчого підходу. Основними з них є:

– пояснювально-ілюстративний метод, що поєднує в собі словесні методи (розповідь, пояснення, робота з краєзнавчою літературою) з ілюстрацією різних за змістом краєзнавчих джерел (карт, схем, діаграм, натуральних об'єктів і т.д.);

– частково-пошуковий метод, заснований на використанні краєзнавчих знань, життєвого і пізнавального досвіду учнів. Конкретним проявом цього методу є бесіда, яка залежно від дидактичних цілей уроку може бути контролюючою, евристичною, повторювально-навчальною;

– робота з краєзнавчою літературою та джерелами краєзнавства, що передбачає діяльність з: краєзнавчою бібліографією, друкованими джерелами, статистичними, картографічними, архівними, усними джерелами, пам'ятками історії та культури. Краєзнавчі джерела, краєзнавча література (наукова і художня), як і ілюстративний матеріал з краєзнавчим змістом (карти, схеми, таблиці тощо), можуть бути використані при попередній підготовці учнів до навчальних занять, у процесі безпосередньої навчальної роботи на уроці і при виконанні ними домашніх завдань, при підготовці індивідуальних або групових завдань за описом характерних для рідного краю природних явищ, об'єктів і т. д.

– дослідницький метод як один з провідних методів організації пошукової діяльності учнів у навчальній краєзнавчій роботі, розвиває уміння і навички самостійної роботи. Він

передбачає постановку перед учнями конкретного завдання і його планування. Дослідницький метод використовується:

а) в організації метеорологічних, фенологічних, гідрологічних спостережень і в обробці їх результатів (складання графіків, діаграм, схем і т.д.);

б) в описі природних процесів і явищ своєї місцевості;

в) при складанні характеристики впливу на природу місцевих підприємств;

г) при роботі з краєзнавчою літературою, довідниками та іншими джерелами краєзнавчого змісту;

д) в організації і проведенні природознавчих екскурсій.

Таким чином, у процесі організації краєзнавчої роботи з молодшими школярами використовується низка методів і прийомів краєзнавчого підходу. Всі ці методи і прийоми взаємопов'язані і практично використовуються в різних поєднаннях. При дослідницькому методі, наприклад, поряд з прийомами пояснювально-ілюстративного методу значне місце займає робота з краєзнавчою літературою і джерелами.

Краєзнавча робота є засобом формування екологічної культури молодших школярів.

Серед різноманіття методів навчання важливу роль у формуванні екологічної культури школярів відіграють проблемно-комунікативні та практичні, які дозволяють розкрити і намітити шляхи вирішення екологічної проблеми. Різноманіття методів, прийомів знаходить своє відображення в організаційних формах навчальної діяльності. Розрізняють фронтальну, індивідуальну, колективну форми та їх поєднання.

Для фронтальної форми організації навчальної діяльності характерно те, що вчитель проводить роботу з усім класом, застосовуючи різноманітні форми – бесіду, пояснення, міні-лекцію, показ кінофільму. Основні труднощі при використанні фронтальної роботи – забезпечити стійку увагу та зацікавленість учнів. Для цього необхідно розкрити значимість досліджуваної

проблеми, використовуючи опорні схеми, інструкції тощо.

При індивідуальній формі організації навчальної діяльності кожен учень працює самостійно за завданням вчителя, не здійснюючи контакту з іншими школярами. Така форма роботи має велике значення для відпрацювання умінь, розвитку самостійності, виховання почуття індивідуальної відповідальності при прийнятті рішень. При індивідуальній роботі завдання можуть бути однакові для всіх або розподілені по варіантах. Як правило, індивідуальна і фронтальна роботи поєднуються одна з одною. До індивідуальної роботи відноситься робота над рефератом, доповіддю, науковою темою, проблемним завданням.

В останні роки все частіше використовується колективна форма організації навчальної діяльності. Основними видами колективної роботи є групова робота, робота в парах, рольові ігри, дискусії. При груповій роботі 5-7 школярам доручається загальне завдання, яке виконується колективно, а результат роботи формується у вигляді єдиної відповіді. Зазвичай завдання для групової роботи можуть бути або однаковими, або різними для груп класу.

Для підвищення зацікавленості до краєзнавчої діяльності застосовують рольові ігри, що розвивають емоційність, творчість, самостійність учнів. Значення учнівської гри полягає у здатності придбання соціального досвіду прийняття грамотних рішень, засвоєння правил поведінки в природі. Рольова гра передбачає обов'язкову наявність уявної ігрової ситуації, в якій діють уявні герої. Вона може бути створена за допомогою мови, різними аксесуарами. Гравці беруть на себе ролі уявних героїв і діють відповідно до особливостей ситуації та вживаються в ролі.

При цьому слід врахувати, що учні краще відображають те, що добре знають, про що мають конкретні уявлення.

У будь-якій рольовій грі виділяються наступні важливі компоненти: мотиваційний, змістовно-операційний, цілісний, оціночний.

Ігрові компоненти тісно пов'язані між собою. Мотиваційний компонент пов'язаний зі ставленням учнів до змісту гри, включає потреби, інтереси, мотиви учнів у грі. Він компонент забезпечує активність учнів у грі, зв'язок з іншими видами діяльності: навчальної, практичної. Мотивація закладається в самому процесі гри і створюється за допомогою слайдів, кінофрагментів, слів учителя, наприклад: «Давайте уявимо, що ми знаходимося в заповіднику ...».

Орієнтаційний компонент гри включає прийняття учнями ігрової задачі. Відсутність в краєзнавчій грі ігрової задачі перетворює її в звичайне завдання.

Змістовно-операційний компонент гри спирається на наявні у школярів краєзнавчі знання. Будь-якій грі передуює робота з ознайомлення учнів щодо майбутньої діяльності. Залежно від характеру дій учням пропонуються правила, плани, алгоритми, приписи, за допомогою яких здійснюється ігрова діяльність.

Краєзнавчий матеріал, що використовується в залежності від дидактичних цілей і виховних завдань уроку, виступає як джерело теоретичних знань та підтвердження їх істинності, як засіб пізнання і як об'єкт розв'язання навчально-пізнавальних завдань у процесі навчання.

Таким чином, здійснення краєзнавчого підходу у навчанні в початковій школі може мати місце при перевірці та оцінці знань, умінь і навичок учнів, при вивченні нового навчального матеріалу, при виконанні учнями практичних і самостійних робіт, при повторенні вивченого і закріпленні нового навчального матеріалу.

4.3.2. Фенологічні спостереження

Особливе місце в краєзнавчій роботі молодших школярів займають фенологічні спостереження. Вони полягають у

спостереженнях за явищами природи, пов'язаними з періодичними (сезонними) змінами кліматичних умов протягом року. Ведуться спостереження за ознаками весни, літа, осені, зими, першим снігом, пробудженням рослин, прильотом і відльотом птахів, початком цвітіння, дозрівання плодів і ягід.

Фенологічні спостереження прості, не вимагають спеціального устаткування й цілком доступні кожному. Найбільшу цінність мають результати фенологічних спостережень зроблені під час екскурсій по рідному краю, де є можливість тривалий час спостерігати за одними й тими самими об'єктами протягом усіх сезонів року. Зібрані на екскурсіях відомості в поєднанні з метеоспостереженнями дають можливість говорити про особливості місцевого клімату і погоди.

Результати цих спостережень заносять у спеціальний фенологічний журнал (щоденник). Зручніше спостерігати за невеликою кількістю характерних для однієї місцевості рослин і тварин, але обов'язково потрібно простежити їхній розвиток протягом весни, літа й осені. Уривчасті, епізодичні спостереження навіть за великою кількістю природних об'єктів мають меншу цінність.

Фенологічні спостереження рекомендується вести якомога частіше, особливо навесні, коли пробуджується й оживає природа. Найкраще вести такі спостереження в першій половині дня, у час, коли розцвітає більшість рослин, а тварини бувають найбільш життєдіяльні й активні.

У рослин і тварин цікаво спостерігати явища, що виразно поділяються за порами року, сезонами на окремі періоди і фази. Так, наприклад, у рослин – це фази розпускання бруньок, перших листків, поява бутонів, суцвіть, цвітіння, дозрівання плодів, початок осіннього забарвлення листя, початок листопаду; у птахів – приліт ранньою весною, відкладання яєць, поява пташенят і залишення ними гнізд, відліт птахів. Об'єктами фенологічних спостережень можуть бути лише здорові, сформовані екземпляри

рослин, що не зазнали впливу з боку людини і тварин. Варто звернути увагу на те, що фенологічні явища залежать від стану погоди, а тому бажано супроводжувати фенологічні спостереження метеорологічними.

Проводячи фенологічні спостереження за сезонним розвитком природи, юні дослідники одержують цілком об'єктивні матеріали для висновків про відмінності в природних умовах від місця до місця. Спостереження за фазами розвитку рослинності дають багатий краєзнавчий матеріал. Для оцінки природних умов свого краю важливе значення має записаний зі слів місцевих жителів їхній календар природи і сільськогосподарських робіт, що дуже вдало відбиває характерні риси природи і вплив її на господарську діяльність людини. Ось чому школярів мають цікавити такі дані: дата утворення перших проталин, зникнення снігового покриву, зникнення останніх заметів, снігопади і заморозки після зникнення снігового покриву, осінні заморозки, перші снігопади, встановлення снігового покриву. Учні цікавляться також термінами сільськогосподарських робіт, оранкою, посівною кампанією, збирання урожаю. Такі спостереження мають практичне значення.

Навчальна програма з природознавства передбачає переважно осінні й весняні спостереження за явищами природи. Під час екскурсій, пов'язаних з вивченням фенологічних явищ у природі, перед учнями повністю розкривається вся картина природи на даний період року. Проводячи екскурсії, слід давати учням чіткі уявлення про життя рідної природи в різні сезони року.

За матеріалами фенологічних спостережень, проведених безпосередньо на території своєї місцевості протягом декількох років, можна скласти місцевий календар природи, та підготувати і провести такі тематичні заходи: «Назустріч весні», «Прийди весно красна», «Золота осінь», «Дари осені», «По білій стежині», «Зимонько-голубонько», «Наш край влітку» та інші.

Велике значення шкільного краєзнавства і в справі охорони природи. Створення антропогенних ландшафтів призводить до негативних наслідків – утворення ярів, ерозія річкових берегів, площинний змив родючого шару ґрунту на крутих схилах, забруднення водойм та інші процеси, викликані людською діяльністю. Учні на власні очі бачать, як руйнуються взаємозв'язки між компонентами природи, внаслідок чого руйнується і весь природний комплекс. На навчальних екскурсіях, що проводяться згідно з вимогами програми в кожному класі, школярі здобувають конкретні знання про свій рідний край, відповідно накопичуючи краєзнавчий матеріал для кращого розуміння і засвоєння географічних закономірностей. Знання людиною свого родоводу, історії, свого народу – це такий компонент цивілізації, який і робить людину власне людиною, тому саме краєзнавству в наш час належить важлива роль у екологічному вихованні учнів. Особлива роль краєзнавства – проектування конкретних заходів з охорони навколишнього середовища певної території. Так, природниче краєзнавство забезпечує зв'язок глобальних і конкретно-регіональних аспектів у вивченні учнями сучасних проблем екології та охорони природи. Вивчення на практиці наслідків негативного впливу людської діяльності сприяє не тільки екологічному вихованню і дбайливому ставленню до природи рідного краю, а й формуванню дійсно нового екологічного мислення учнів. Використовуючи матеріали місцевих періодичних видань та фотоматеріали, учні на власні очі бачать, які екологічні проблеми існують поряд з ними та шукають шляхи їх вирішення. Саме краєзнавство створює умови для активної роботи з учнями в справі охорони природи.

Практичне заняття. Фенологічні спостереження в природі

Мета: закріпити теоретичні знання по темі «Методи краєзнавчої роботи в початковій школі»; формувати уміння і навички вести фенологічні спостереження.

Обладнання: підручники з природознавства для 3 і 4 класів.
Програми природознавства для початкової школи.

Індивідуальна робота з підготовки до практичного заняття:

1. Опрацювати тему «Методи краєзнавчої роботи в початковій школі».

2. Ознайомитися із змістом фенологічних спостережень за програмами з природознавства для 1- 4 класів.

Завдання для практичної роботи

1. Проаналізуйте програму і виділіть зміст погодних параметрів для 4 класу школи 1 ступеня.

2. Пригадайте і запишіть особливі ознаки пір року Закарпатської області.

3. Із виділених ознак виберіть ті, що є істотними для осені.

4. Складіть таблицю спостережень за об'єктами живої природи восени.

5. Проведіть фенологічні спостереження протязі осіннього сезону.

6. Проаналізуйте результати спостережень, зробіть узагальнення і висновки.

7. За сформульованими висновками складіть графіки температур, тиску, вологості для кожного місяця.

8. Накресліть розу вітрів та діаграму хмарності.

9. Зробіть висновки за результатами проведеної роботи.

Практичне заняття. Складання «Екологічної стежки»

Мета: поглибити сутність понять «екологічна стежка», «навчальна екологічна стежка», «рекреаційно-пізнавальні стежки», «комплексна екологічна стежка»; навчитися створювати екологічну стежку на прикладі даної теми.

Обладнання: карти рідного краю, олівці, навчально-пізнавальна література.

Індивідуальна робота з підготовки до практичного заняття

1. На основі теоретичних знань з теми, виділіть особливості структури, методик організації та проведення екологічної стежки в початковій школі.

Завдання для практичної роботи

1. Проаналізуйте зміст програми «Природознавство» для 3-4 класів. Виділіть теми краєзнавчого змісту.

2. Проаналізуйте карту Мукачівського району і підберіть об'єкти для спостережень відповідно до мети прокладеної стежки.

3. Сформулюйте мету стежки. (Приклад: звернути увагу учнів на звичайні об'єкти природи: дерева, кущі, трав'янисті рослини; ознайомити їх із рослинами–ефемероїдами та рослинами занесеними до Червоної книги України).

4. Накресліть план екологічної стежки із вказаними видовими пунктами (не менше 5).

5. Складіть паспорт екологічної стежки за поданим зразком:

ПАСПОРТ

на екологічну стежку

Місце знаходження

Проїзд _____

Пішохідний маршрут

від _____ до _____

Мета створення стежки

Напрямок маршруту (вказати азимути, орієнтири на місцевості та відстані між ними)

Режим використання

Необхідні заходи

Відповідальний за охорону стежки

Стежка створена

Додатки: а) карта – схема маршруту
б) опис екскурсійних об'єктів.

6. Зробіть висновки і узагальнення.

Запитання для самоперевірки та завдання для самостійної роботи

Контрольні запитання для самоперевірки

1. Яка класифікація методів краєзнавчої роботи?
2. Опишіть організацію та проведення фенологічних спостережень з молодшими школярами.
3. Зміст фенологічних спостережень у початковій школі.

Тестові завдання:

1. Провідним методом організації пошукової діяльності учнів є
 - а) дослідницький;
 - б) пояснювально-ілюстративний;
 - в) репродуктивний.
2. У формуванні екологічної культури школярів в процесі краєзнавчої роботи важливу роль відіграють
 - а) проблемно-комунікативні та практичні методи;
 - б) метод прикладу та наслідування;
 - в) словесні.
3. Фенологічні спостереження пов'язані з
 - а) періодичними (сезонними) змінами кліматичних умов протягом року;
 - б) поведками тварин;
 - в) розвитком рослин.
4. Об'єктами фенологічних спостережень можуть бути
 - а) лише здорові, сформовані екземпляри рослин;
 - б) будь-які представники рослинного світу;
 - в) програмні представники рослинного світу.

Питання для самостійного опрацювання

1. Методика організації і проведення спостережень з молодшими школярами.

2. Методика застосування методу проектів для краєзнавчих досліджень з молодшими школярами.

Рекомендована література

1. Байбара Т. М. Методика навчання природознавства в початкових класах. /Т. М. Байбара — К.: Веселка, 1998. – 334с.
2. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: Навч.посібник./ М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища шк., 1995.– 223с.
3. Кузьма-Качур М.І. Метод проектів в курсі «Природознавство» початкової школи. Навчально-методичний посібник / М.І.Кузьма-Качур. – Мукачево:МДУ, 2013. – 72с.
4. Кузьма-Качур М. І. Краєзнавство в навчально-виховному процесі початкової школи: навчально-методичний посібник / М. І. Кузьма-Качур. – Мукачево : МДУ, 2011. – 108 с.
5. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2012. – 392с.
6. Тарасенко Г. С. Паросток. Методика гуманістичного виховання молодших школярів засобами природи. 1 – 4 класи. Посібник для вчителя. / Г.С. Тарасенко – Тернопіль: навчальна книга. – Богдан, 2003. – 144с.

4.4.Тема. Аналіз педагогічного досвіду застосування краєзнавчого матеріалу в різних освітніх галузях школи 1-го ступеня

Самостійна робота студентів

1. Ретроспективний аналіз використання краєзнавчого матеріалу на уроках в початковій школі.

2. Сучасний досвід використання краєзнавчого в навчально-виховному процесі початкової школи.

3. Вивчення педагогічного досвіду вчителів-новаторів України.

4.

Рекомендована література:

1. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2012. – 392с.
2. Матеріали передового педагогічного досвіду учителів початкової школи.

ПІСЛЯМОВА

Цінність краєзнавчої освіти полягає в тому, щоб допомогти дитині вийти з простору предметів у простір діяльності і життєвих сенсів. Вона повинна сприяти всебічному і гармонійному розвитку особистості, формуванню її етичного, інтелектуального і професійного потенціалу, створювати умови для реалізації потенційних можливостей учнів, їх інтересів і нахилів. Краєзнавча освіта дозволяє об'єднати систему сучасних соціально значущих цінностей і передові вітчизняні традиції в нову ціннісну систему суспільства, відкриту, варіативну, духовно і культурно насичену, діалогічну, толерантну, таку, що забезпечує становлення справжньої громадянськості і патріотизму. Заняття краєзнавством допомагає школярам глибше з'ясувати сенс, сутність важливих норм життя, включених у Конституцію країни: «Кожен зобов'язаний не заподіяти шкоди природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки»

Дослідивши можливості використання краєзнавчого матеріалу у навчально-виховному процесі початкової школи можемо зробити такі висновки:

– краєзнавству сьогодні належить провідна роль у формуванні духовності. Ознайомлюючи дітей з природою, господарством, населенням та працею людей вчитель виховує в дітей почуття патріотизму;

– краєзнавчий матеріал є найкращим унаочненням під час вивчення багатьох тем предметів у початковій школі та в позакласній роботі;

– завдяки його використанню активізується пізнавальна діяльність учнів, виховується любов до рідного краю;

– викладання із використанням краєзнавчого матеріалу значно полегшує засвоєння основних географічних понять;

– краєзнавча робота дає учням багато нових вражень, розширює їх кругозір, дає можливість краще пізнати історію і природу рідного краю та Батьківщини вцілому;

– великі можливості має краєзнавство для естетичного виховання, допомагає побачити красу природи рідного краю, знайти прекрасне в народній творчості;

– краєзнавчі походи та екскурсії допоможуть вчителю краще пізнати своїх вихованців пов'язати теоретичні знання, здобуті в стінах школи з їх практичним застосуванням;

– активна робота школярів у краєзнавчій роботі сприяє формуванню інтелектуального потенціалу України;

– велике значення шкільного краєзнавства і в справі охорони природи. Вивчення на практиці наслідків негативного впливу людської діяльності сприяє не тільки екологічному вихованню і дбайливому ставленню до природи рідного краю, а й формуванню дійсно нового екологічного мислення учнів.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія педагогічного краєзнавства Черкаського краю. Навч. Посібник / За ред. Побірченко Н.С. – Умань: РВЦ «Софія», 2008. – 344с.
2. Байбара Т. М.Методика навчання природознавства в початкових класах. /Т. М. Байбара — К.: Веселка, 1998. – 334с.
3. Балагурі Г.І. Гончарна справа. / Г.І.Балагурі, С.П. Пеняк – Ужгород, 1985. – 87с.
4. Барков А. С. О научном краеведении / А. С. Барков // Вопросы методики и истории географии. – М. : Географиздат, 1961. – С. 71–78.
5. Геренчук К.І. Природа Закарпатської області. /К.І.Геренчук – Львів: Вища школа, 1981.– 246 с.
6. Гомоннай В.В. Культурно-освітні діячі Закарпаття: Навч. посібник./ В. В. Гомоннай, В. В. Росул – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно – видавничий відділ Закарпатського компресінформу, 1996, - 32с.
7. Демідієнко О.Я. Основи краєзнавства: Навч.посібник. / О.Я. Демідієнко, О.М. Іонова, В.І. Кузнєцова. – Х.: Світ дитинства, 1999. – 96с.
8. Заставецька О.В. Географія Закарпатської області. Навч.посібн. / О. В. Заставецька, І. Л.Дітчук, Д. В. Ткач. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1996. – 121с.
9. Иванов П.В. Педагогические основы школьного краеведения. – Петрозаводск: Карел.кн. изд-во, 1966. – 182с.
10. Керечанін В.М. Закарпатські умільці. /В.М.Керечанін. – К.: Мистецтво, 1974. – 92с.
11. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: Навч.посібник./ М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища школа., 1995.– 223с.
12. Костриця М.Ю. Практикум з географічного краєзнавства. /М.Ю.Костриця – К.: Рад.школа, – 1979. – 348с.

13. Костриця М.Ю. Наукові засади національного географічного краєзнавства. /М.Ю.Костриця, М.М.Костриця // Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. Випуск 480-481. – С. 29 – 34. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2013/12/480_481_002_Kostrica_.pdf Заголовок з екрану.
14. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм: Навч.посібник. /М.Р.Крачило – К.: Вища школа., 1994. – 191с.
15. Кузьма-Качур М. І. Краєзнавство в навчально-виховному процесі початкової школи: навчально-методичний посібник / М. І. Кузьма-Качур. – Мукачєво : МДУ, 2011. – 108 с.
16. Кузьма-Качур М.І. Метод проектів в курсі «Природознавство» початкової школи. Навчально-методичний посібник / М.І.Кузьма-Качур. – Мукачєво:МДУ, 2013. – 72с.
17. Лащук Ю. Закарпатська народна кераміка. /Ю.Лащук – Ужгород, 1960. – 121с.
18. Лосюк П. Регіональний етнографічний компонент у сучасній школі (На прикладі Гуцульського регіону)./П.Лосюк – Снятин: Прут-Принт, 2007. – 160с.
19. Луцан Н.І. «Людина і світ» в інноваційних педагогічних технологіях. Навчальний посібник. / Н.І.Луцан. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2012. – 184с.
20. Маковский С. Народное искусство Подкарпатской Руси. /С.Маковский – Прага, 1925. - 163с.
21. Мольчак О.Я. Польова практика із загального землезнавства. Навчальний посібник. /О.Я.Мольчак. – Луцьк: – 1993. – 267с.
22. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2012. – 392с.
23. Никорак О.І. Сучасні художні промисли Українських Карпат. / О.І.Никорак – К., 1988. – 89с.

24. Обозний В. В. Краєзнавча підготовка вчителя: теоретичні і організаційно-практичні аспекти / В. В. Обозний ; за ред. проф. Л. Вовк. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 254 с.
25. Обозний В.В. Краєзнавча підготовка менеджерів туризму в умовах педагогічного університету: Монографія / В.В.Обозний. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – 204с.
26. Педагогічне краєзнавство Черкащини: підручник / За ред.. Н. С. Побірченко. – Умань: РВЦ «Софія», 2008. – 130с.
27. Педагогическая энциклопедия : в 2-х т./ под ред. И. А. Карлова. – М. : Сов энциклопедия, 1979. – Т. 2. – С. 518.
28. Перспективи розвитку краєзнавчого руху: пропозиції до проекту Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukdocz.com/doc/44293/programa-rozvitku-kraeznavstva-na-period-do-2025-r.> – Заголовок з екрану.
29. Поп С.С. Природні ресурси Закарпаття. – 3-є вид., допов. / С.С.Поп. – Ужгород: «Карпати», 2009. – 340с.
30. Природні багатства Закарпаття./ Кол. Авторів.; Упорядник Бондар В.Л./.- Ужгород: Карпати, 1987. – 320с.
31. Росул В.В. Географія Закарпатської області. / В.В.Росул, І.Й.Юган – Івано Франківськ, 1997. – 94с.
32. Совгіра С. В. Формування екологічного професіоналізму майбутнього вчителя: монографія / С. В. Совгіра. – К. : Науковий світ, 2002. – 178 с.
33. Совгіра С. В. Становлення екологічного краєзнавства в Україні / С. В. Совгіра // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 4. – С.170 – 176.
34. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)/ П. Тронько. – К. – 2000. – 270с.
35. Український педагогічний словник / за ред. С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

36. Уривалкін, О. М. Історичне краєзнавство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://pidruchniki.com.ua/00000000/kulturologiya/istorichne_krayeznavstvo - urivalkin_om.](http://pidruchniki.com.ua/00000000/kulturologiya/istorichne_krayeznavstvo_-_urivalkin_om) – Заголовок з екрану.
37. Уривалкін О. М. Історичне краєзнавство : навч. посіб. / О. М. Уривалкін. – К. : КНТ, 2006. – 296 с.
38. Шандор Ф. Обличчя Закарпаття./ Ф. Шандор, Д. Данилюк Д. – Ужгород, 2002. – 234с.
39. Шуляк В. Теоретико – методичні засади уроків літератури рідного краю. /В.Шуляк // Українська література в загальноосвітній школі. – 2006ю - №6. – С.21.
40. Яковлев В. Екологічне краєзнавство: активні форми роботи і соціальна спрямованість / В. Яковлев // Рідна школа. – 2001. – № 1. – С. 41.
41. Яришева Н.Ф. Основи природознавства: Природа України: Навч.посібник. /Н.Ф.Яришева – К.: Вища школа, 1995. – 341 с.

ГЛОСАРІЙ

Біологічне краєзнавство – дисципліна, що вивчає живу природу рідного краю. Біологічне краєзнавство передбачає ознайомлення з представниками місцевої флори і фауни, їхніми особливостями, значенням у господарській діяльності, місцевими біогеоценозами, застосування біологічної науки в господарстві, лісництві, вивчення методики проведення спостережень за природою, проведення досліджень, збирання різних краєзнавчих колекцій ботанічного і зоологічного матеріалу.

Візуальний метод – це безпосереднє спостереження (огляд) виучуваних явищ і предметів на основі яких проводяться узагальнення під час дослідження краєзнавчих об'єктів. Він часто застосовується у шкільних краєзнавчих дослідженнях, походах, під час екскурсій.

Генеалогія – наука, що вивчає історію походження родів і окремих осіб.

Географічне краєзнавство є системою знань, яка відображає різні взаємозв'язані елементи дійсності рідного краю – унікальність природи, систему розселення етнічних груп, що склалися історично.

Геральдика – наука, займається вивченням гербів як історичних джерел для висвітлення державно-політичних, соціально-економічних і культурно-мистецьких питань історії.

Господарче краєзнавство досліджує економіко-географічні особливості населених пунктів, фактори історико-географічного розвитку промислових підприємств, чинники, під впливом яких вони виникли, сільськогосподарські підприємства, виокремлюючи економіко-географічну характеристику господарств, а також досліджує рослинництво, тваринництво та інші галузі сільського господарства.

Державне краєзнавство – комплексне наукове краєзнавче дослідження певної території країни державними науковими установами (музеями, науково-дослідними закладами, державними органами влади тощо). Державне: державні інституції, які

займаються краєзнавством. АН та інститути: історії, регіоналістики, краєзнавства, географії; бібліотеки; державні музеї (історичні, краєзнавчі), архіви, палаци дітей та юнацтва, адміністрації, ВНЗ, керівники місцевих органів влади.

Друковані джерела – науково-популярна література, підручники, довідники, енциклопедії, путівники, карти, журнали, газети тощо.

Екологічне краєзнавство – це інтегрована система фундаментальних знань про наукове обґрунтування екологічних явищ конкретної місцевості, яка об'єднує поняття «рідний край», розглядає їх у світлі вчення про біосферу не лише на краєзнавчому, але й на державному рівні; розробляє для впровадження спеціальні заходи з метою регулювання і пом'якшення негативного впливу наслідків людської діяльності на довкілля.

Етнографічне краєзнавство досліджує народну матеріальну й духовну культуру – звичаї та обряди, побут, одяг, усну народну творчість.

Історична географія – це предмет, який дає характеристику фізичної, економічної і політичної географії певної країни або території у відповідний проміжок часу.

Історична демографія вивчає процес відтворення населення, його зміни під впливом соціальних, економічних і географічних (природних) факторів.

Історична картографія важливий засіб вираження результатів дослідження, який доповнює і набагато змінює традиційний рукопис: історичну карту і систему історичних карт, що становлять історичний атлас.

Історичне краєзнавство – галузь знання та навчальна дисципліна, що вивчає історію, теоретичні засади, зміст і методикку комплексного дослідження минулого певної території.

Картографічний метод дослідження – це особлива форма просторового моделювання. Карта – це логічна образно-знакова

модель території, яка цілеспрямовано відображає об'єкти, явища, зв'язки і взаємозалежності, що належать до даної території.

Картографічні джерела (архіви музеїв, державні архіви) – слугують як джерелом інформації, так і засобом для демонстрації результатів, одержаних іншими способами;

Краєзнавство – освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (області, району тощо); це організована під керівництвом вчителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно корисна діяльність школярів у процесі комплексного вивчення рідного краю.

Краєзнавча бібліографія – інформація про літературу регіону, яка друкувалася в минулому, або виходить з друку тепер. Її завданням є виявлення, облік і характеристика краєзнавчої літератури. Краєзнавча бібліографія досить різноманітна за видом видань, за призначенням і повнотою відбору літератури, за періодичністю випуску і періодом, який охоплюється, а також за тематикою. В більшості обласних, міських і районних бібліотеках, крім загальних каталогів, є спеціальні каталоги краєзнавчої літератури.

Літературне краєзнавство – один з видів краєзнавства й особлива галузь літературознавства, що займається вивченням літературного процесу в певному регіоні, місцевості (краї, області, районі, місті, селі).

Літературний метод передбачає вивчення різного виду друкованих джерел про територію, яка вивчається.

Метод анкетування та особистих бесід – письмове або усне опитування місцевих краєзнавців, жителів населеного пункту, старожилів для збору інформації на основі якої встановлюються історичні і побутові факти, певні закономірності, уточнюються вже відомі дані.

Метод польових спостережень – моделює різні дослідження в стаціонарних (на географічному майданчику) і польових умовах із

застосуванням технічних засобів: спеціальної (доступної для школи) апаратури та інструментів, фото- і кіноапаратури.

НумізMATика – наука, яка досліджує питання, пов’язані з монетами.

Об’єкт краєзнавства – є конкретний регіон.

Освітнє краєзнавство – система краєзнавчої освіти в навчально-виховній роботі освітніх закладів, яка проводиться за різними напрямками: літературне, історичне, географічне, природознавче, етнографічне, фольклорне. Його суть полягає у всебічному вивченні, з навчально-виховною метою, свого краю за різними джерелами, переважно на основі попередніх спостережень. Дієвими є дві форми освітнього краєзнавства: *програмне* (навчальне) – завдання і зміст якого визначаються навчальною програмою, і воно є обов’язковим для всіх, хто навчається в даному освітньому закладі. Може бути урочним і позаурочним; *непрограмне (позакласне)* – зміст і завдання якого визначаються навчально-виховним планом і воно не є обов’язковими. Розрізняють два основні напрямки позакласної краєзнавчої роботи: шкільний туризм та експедиції

Офіційні джерела – документальна спадщина, яка зберігається в архівах державних установ, архіви можуть бути у музеях (державних, громадських, художніх, меморіальних, краєзнавчих) та бібліотеках.

Палеографія – вивчає матеріал і знаряддя письма, історію способів записів і особливості графіки.

Пам’ятки історії та культури – джерела краєзнавства, які пов’язані з історичними подіями в житті краю, розвитком суспільства і держави, а також твори матеріальної і духовної діяльності, які мають історичну, наукову, художню та іншу культурну цінність.

Педагогічне краєзнавство – це галузь історико-педагогічних знань про особливості розвитку освіти, науки, педагогічної думки, культури місцевого краю, вивчення, збереження та творче

використання регіонального педагогічного досвіду в теорії та практиці сучасних освітніх закладів.

Предмет дослідження краєзнавства – історія, природа, населення, господарство, культура, пам'ятки матеріальної і духовної культури краю.

Статистичні джерела – дають можливість виявляти співвідношення історичних подій з розвитком інших краєзнавчих компонентів.

Статистичний метод полягає у відборі та виявленні кількісних показників краєзнавчих досліджень, їх обробці, особливо під час вивчення населення, господарства, економічних зв'язків. Існує кілька статистичних методів: метод статистичної оцінки, метод статистичної перевірки гіпотез, метод статистичних випробувань.

Суспільне краєзнавство – діяльність різноманітних недержавних громадських товариств, спілок, об'єднань тощо, для організації краєзнавчих досліджень, конференцій, виставок та ін.

Сфрагістика – наука, яка досліджує види печатей, що існували на різних етапах історії. Процес роботи із сфрагістичним матеріалом має три етапи: а) пошук і підготовка до вивчення сфрагістичних пам'яток; б) тлумачення легенд, з'ясування зображень, хронологічне визначення і відшукування осіб, які використали печатку, встановлення достовірності джерела; в) класифікація пам'яток та використання їх в історичних дослідженнях.

Українське (національне) краєзнавство – це інтегрований науково-освітній напрям, який спрямований на пізнання історико-географічних країв з метою їх культурно-духовного відродження і пошуку шляхів соціально-економічного розвитку на основі врахування історично закладених передумов розвитку .

Усні джерела – усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я, приказки тощо. До усних джерел можна також віднести і бесіди, у вигляді зустрічей з бувалими людьми;

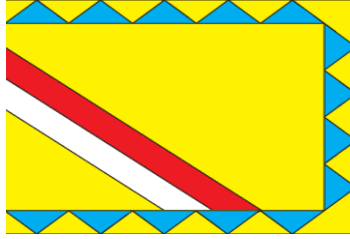
ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

УЖГОРОД

ворота» в перевалочний пункт для зарубіжних поїздок. Літописні згадки про Ужгород починаються з 872 р Назва походить від річки Уж, що протікає через місто. У різні часи називався також Унг, Онгвар, Гунгвар, Унгуйвар, Унгвар. Становлення ранньосередньовічного міста довелося на XI ст., коли легендарний князь слов'янського племені білих хорватів Лаборець заснував тут столицю підкарпатського князівства. В XI-XIII ст. Ужгород був власністю угорських королів. Після монголо-татарської навали був відновлений і контролювався місцевими феодалами, поки не перейшов на 360 років у власність італійських графів Другетів. У цей період виник нинішній замок, почалося міське будівництво. Місто неодноразово руйнувався під час воєн Габсбургів з Трансільванським князівством. У 1707 році тут була резиденція лідера національно-визвольної війни угорського народу Ференца II Ракоці. До поч. XX ст. Ужгород був під владою Австрійської імперії, в 1919-38 рр. входив до складу Чехословаччини. За радянської влади (1944-91 рр.) українці стали домінуючою національністю, потіснивши угорців. Історичний центр Ужгорода добре зберігся. На поч. XX ст. набережна міста була засаджена сакурами (японська вишня), які цвітуть на початку травня. День міста Ужгорода відзначають в першу неділю жовтня.

МУКАЧЕВО

Друге за розмірами та кількістю населення місто в Закарпатській області, розташоване на берегах р. Латориця. Назву міста пов'язують з українським словом «мука», що має два значення: «страждання» і «борошно», а також з угорським словом «munkás», що значить «працьовитий» або «працівник». Виник в IX ст. як військове зміцнення східнослов'янського племені білих хорватів, вперше згадується в хроніці «Геста Гунгарорум». У X-XI ст. входив до складу Русі (Київської держави), слов'янське населення зберегло самоназву «русини». Після захоплення краю Угорщиною став її фортецею. Головна визначна пам'ятка - замок Паланок (XIV-XVII ст.). Під час завоювання угорців на місці сьогоденішнього замку була збудована фортеця з дерев'яної палі. Король Стефан I Святий надавав замку особливої важливості та зміцнив стіни, а король Ласло Святий продовжив цю працю, збудував навколо кам'яну стіну. [1339](#) року Федір II Корятович розширив замок, навколо нього вирив яму і заповнили її водою, а на внутрішній стороні ями збудували частокіл (угор. Palánk – звідси і назва замок Паланок). Також замок належав династії трансільванських князів Ракоці, був оплотом угорської національно-визвольної боротьби. Мукачево виникло на перехресті історично сформованих торгових шляхів. 1376 року королева Угорщини й Польщі Єлизавета дала місту грамоту, за якою воно дістало статус привілейованого й одержало дозвіл мати свою печатку із зображенням св. Мартина, покровителя міста. Печатка призначалася для засвідчення актів купівлі-продажу виноградників. 1445 року володар домінії і Мукачівського замку Янош Гуняді надав Мукачевому Магдебурзьке право, отримавши сполучення з Львовом,

Галичиною, Поділлям. Окрасою затишного пішохідного центру є будівля ратуші, а також пам'ятник Кирилу та Мефодію. День міста Мукачево відзначає в останню суботу травня.

БЕРЕГОВО

Берегово

розташоване в межах Закарпатської низовини, при західних відрогах Берегівського низкогір'я, над річкою Верке, за 70 км на південний схід від Ужгорода, близько 5 км від перетину кордону з Угорщиною. За легендою, в далекій давнині якийсь пастух Сас на місці нинішнього Воздвиженського костелу в ямі, розритої копитами биків, знайшов скарб і побудував на цьому місці храм, а навколо нього місто. В епоху Римської імперії тут, ймовірно, існувало прикордонне поселення римлян, а в XI зміцнився угорський феодал Ламперт, а король Гейза II переселив сюди саксонців (сасів). Старі назви: Лампертхазой, Берегсас. У XVII ст. містом володів трансільванський князь ГаборБетлен (зберігся палац «Графський двір», в якому відкрито історичний музей). Місто здавна був центром виноробства, збереглося безліч винних підвалів, частина з яких знову використовується за призначенням (фестиваль вина проходить 15 березня). Також Берегово славиться джерелами термальних мінеральних вод, на базі яких працює відкритий басейн. Збереглося безліч пам'ятників архітектури.

ВЕЛИКИЙ БЕРЕЗНИЙ

Селище Великий Березний розташоване на березі р. Ужок в 40 км на північ від Ужгорода, поблизу кордону зі Словаччиною. Перша згадка про поселення, названого від берези, припадає на 1409 рік, коли кенез (староста) Бонча притягнув до відповідальності винного за якийсь злочин і над ним відбувся суд. У державному податковому списку за 1427 рік ідеться про те, що Великий Березний належить до володінь Ужгородської домонії графів Другетів. Згідно з урбаром 1691 року теперішній район (центр і навколишні села) на правах округу входив у 4-й дистрикт Ужгородської домонії графа Берчені, спадкоємця Другетів.

Розвиток селища пов'язаний з відкриттям залізниці Ужгород - Великий Березний в 1897 р. і будівництвом лінії до Ужжа. Тут розташована дирекція Ужанського національного природного парку.

ВИНОГРАДІВ

Місто Виноградів – районний центр біля підніжжя Чорної гори, на правому березі р. Тиса. У Х ст. тут існувало слов'янське поселення Канко, яке захопили закарпатські угорці і перетворили в прикордонне укріплення Угоча, що захищало країну від набігів печенігів і половців. Вперше згадується як Севлюш

(угор. – виноградний) в 1262 році, після того, як місто було відроджено після монголо-татарської навали і стало центром невеликої жупи. Збереглися руїни Угочанського замку Канків, побудованого в 1329 р королем Карлом I Робертом, який оголосив Севлюш королівським містом. Протягом багатьох століть містом володіли угорські магнати Перені. Палац барона Перені (XVI-XVIII ст.) з парком є одним з найдавніших зразків палацової архітектури. Жителі містечка здавна займаються розведенням винограду і традиційним виноробством. У червні проходить фестиваль виноградарів і виноробів «Угочанська лоза». День міста Виноградова відзначають в останню суботу серпня. У ці ж дні проходить міжнародний конкурс-фестиваль сучасної пісні і танцю «Кришталеві грона».

ВОЛОВЕЦЬ

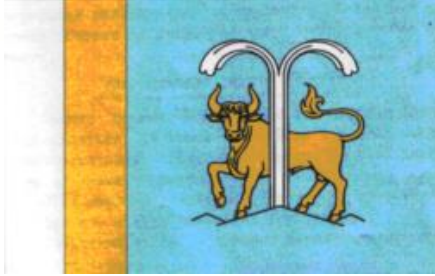
Високогірне селище (500 м.) біля підніжжя вершин Темнатик та Плай. Назва походить від р.Воловчик, в якій в давнину пастухи напували волів, які паслись на багатих травами полонинах. Археологічні знахідки свідчать, що місцевість сучасного Воловця була заселена в добу бронзи (наприкінці II тис. до н.е). Перша згадка про Воловець відноситься до 1433 року, коли він разом з навколишніми землями належав феодалам Перенї та частково Білкеям. У 1850-х рр. в Воловці було збудовано найкращий в Австро-Угорщині на той час лижний трамплін. Нині в селищі розвивається туристична інфраструктура, є один бугельний підйомник.

ІРШАВА

Місто розташоване у передгір'ї Карпат, на обох берегах р. Іршавка (притоки Боржави), з усіх сторін оточене горами, височинами і лісами. Іршава та її околиці були заселені ще з давнини. На околицях міста існувало два городища на горі Стремтура і городище на горі Бодулів, на місці якого в XIII ст. було зведено кам'яний замок. Точно не відомо звідки взялася назва Іршава. За однією із версій, котра поширена серед населення, назва пішла від річки, в долині якої поселилися перші люди. Вони помітили, що під час повноводдя вода забарвлювалася в коричневий колір, ніби колір іржі. Звідси і виникла назва річки Іржавка (зараз ця річка називається Іршавка), а невеличке поселення на її берегах стали називати Іржава, що з часом трансформувалося на Іршаву. Перша письмова згадка про поселення датована 1341, яке у тогочасних документах для зручності називалося Максемгаза (Makszemhaza – тобто дім Максима). Його тодішнім власником був Максим, син волоського князя Татомира. Вірогідно місцеве населення і надалі вживало первісну назву поселення Іржава, Іршава, Ілошва і тому, коли у 1460 році угорський король Матяш видає грамоту на право володіння, рід Максима починає писатися Ілошваями (de Ilosva). Угорські джерела пов'язують сімейство Ілошваїв з київськими князями та називають їх «русинськими князями». Від династії Ілошваїв і пішла назва Ілошва, котра з часом змінилася на Іршава. В 1980 році Іршава отримала статус міста та районного центру.

МІЖГІР'Я

Міжгір'я –

селище міського типу в Закарпатській області, адміністративний центр Міжгірського району Розташований на березі р.Ріка в оточенні полонин Боржава і Червона. Вперше згадується в 1415р. як Волове. Одні доводять, що в сиву давнину сюди, у бездоріжню місцину, можна було дістатися лише на волах... Інші стверджують, що воли принесли на своїх спинах-горбах горе у гори, де важко жилося простому люду... Побутує також легенда, ніби з низин сюди селяни провадили худобу на літнє випасання, бо схили гір славилися запашними травами... Найпоширенішою версією дослідників назвали поселення Волове перші поселенці-скотарі, які випасали волів попід горами Кук (1365 м. над рівнем моря) та Кам'янка (1587м.). Ці пастухи будували для себе колиби, а згодом – невеличкі хатини , так з'явилося невелике село. Новому поселенню мешканці дали назву найбільшої своєї цінності – ім'ям своїх волів, які допомагали вижити першим поселенцям у важких гірських умовах. За іншою версією, першими Міжгірську долину освоювали лісоруби, яких зацікавили тут хвойний ліс, адже вниз по течії р. Ріка та р. Тиса переважав листяний ліс. Транспортували деревину з гір до ріки по прокладених спеціальних дерев'яних жолобах. А назва у них була старослов'янська – валови (це слово і зараз побутує на Верховині). Ось так поселення, де проводилась заготівля лісу, використовуючи валови, отримало назву – Волове, З часом жолоби (валови) для транспортування лісу стали називатися ризами – це в часи появи в нашому краї німецьких колоністів.

Як би там не було, а до 1953 року селище називалось Волове, а з того часу – Міжгір'я. Знаходилося Волове у власності угорських феодалів Урмезем, потім Довгаїв, Липчан. Неподалік знаходиться Синевирське озеро і водоспад «Шипот», музей лісосплаву і Теребля-Рікська ГЕС, джерела мінеральних вод.

ПЕРЕЧИН

СМТ

озташоване на річці Уж. Засноване у XIV столітті. Уперше згадується в 1427 році. Статус міста отримав з 2004 року. Недалеко від центру міста в ріку Уж вливається Тур'я – річка, що вінчає Турянську долину. За однією із версій, можливо, саме перетин цих двох гірських водних артерій і послужив основою для походження назви міста.

Але існують ще й інші думки щодо її походження. Зокрема, від прізвища землевласника – магната Переча. Дехто вважає, що від слова «перечити»(вирішувати спірні питання між мешканцями сусідніх сіл), або ж від слова «перечиняти» (заново переробляти). Є ще одна оригінальна версія: здавна село поділяли на дві частини – «верхній кінець» та «нижній кінець». Саме нижню частину іменували прашницею, тобто висушеним болотом, яке при пересуванні по ньому значної кількості людей чи худоби здіймало велику, далеко видиму кураю. Отож дозорцям Невицького замку прашниця «перич» (спочатку) давала сигнал про наближення можливої небезпеки. Якби там не було, але ймення міста явно

слов'янського походження, а кожна з версій має право на самостійне існування.

Задokumentована історія Перечина починається XIII ст. Вперше в 1399 році Перечин згадується як населений пункт, що входить до складу Ужгородської домонії Другетів. Нині у Перечина є власні прапор і герб, які були затверджені 1999 року. На гербі зображено дерево, що вкоренилося в ґрунт, рік першої згадки про місто (1399), а також сині смужечки річок Ужа і Тур'ї, русла яких зливаються на території міста.

РАХІВ

Рахів – місто, адміністративний центр Рахівського району Закарпатської області, на Гуцульщині. Розташоване у південно-східній частині Закарпатської області в гірській улоговині на висоті 430 м над рівнем моря – найвисокогірніше місто і районний центр в Україні. Найбільший перепад висот у Рахові між найнижчою (400 м) і найбільш високою (1200 м) вулицями. Є декілька легенд і версій про походження назви міста. Вони пов'язані з рухом опришків, які нібито в цій місцевості рахували відібране у багатіїв добро та ділили його між бідняками. Інша версія: купці на шляху з Трансильванії та Угорщини до Галичини спинялися тут і рахували свої прибутки. Можливо, назва походить від власного імені Рах, який мав тут садибу.

Датою заснування Рахова вважається 1447 рік, хоча письмова згадка про це поселення відома ще з 910 року, а археологами знайдено скарб мідно-бронзових предметів пізньої бронзової пори (кінець II-го початок I-го тисячоліття до н.е., що свідчить про

людську діяльність на цьому місці більше трьох тисяч років тому). Одними з перших поселенців Рахова, напевне, були гуцули з Галичини – Мельничуки, Ворохти й інші. Селяни займалися вівчарством, рибальством, полюванням, бджолярством. Жили в курних хатах-колибах, згодом будували гуцульські хати-гражди.

Центр Європи знаходиться біля сусіднього с. Ділове на правому березі р. Тиса, де австрійськими фахівцями в 1887 р встановлено геодезичний знак.

Нині у Рахові проводяться фестивалі, які тут стали традиційними: фестивалі-ярмарки «Гуцульська бринза», «Гуцульські фестивалі», фестиваль етно-рок культури «Європа-Центр». Тут розміщені адміністративні будинки Карпатського біосферного заповідника, територія якого віднесена до найцінніших екосистем Землі і включена в міжнародну мережу біосферних резервантів ЮНЕСКО.

СВАЛЯВА

Місто Свалява розташоване в центральній частині Закарпатської області. Вперше воно згадується у документах XII століття. Однак археологічні розкопки свідчать, що заселення території та околиць міста почалося в давнину, про що свідчать знахідки неолітичного часу (IV тисячоліття до н. е.), три скарби періоду бронзи (II тисячоліття до н. е.) та кургани з тілоспаленням (VI—III ст. до н. е.). На території міста виявлені також золоті монети часів імператора Нерона (54—68 рр.) та

поховання староугорського воїна, датоване початком Х століття н. е. під час переходу угрів через Верецький перевал.

Історія міста сягає в глибину тисячоліть. Відомо, що перша писемна згадка про Сваляву як село (в латинському тексті у формі – Золоа) припадає на 1236 рік, перша згадка про село Драчино – 1830 рік. Вірогідно, що назва міста походить від назви річки Свалявки. Цю версію відносять до часів, коли сіль з - Сільнички Європи|| – Солотвина, вивозили в сусідні краї (можливо, коли на берегах річок Свалявки і Латориця був перевалочний пункт). Інша версія назви міста пов'язана зі словом слов'янського походження «сіль»|| у тому значенні, що в цьому місці знаходяться соляні мінеральні джерела. У різні часи поселення називалося - Золява, Солява, Сольва. Цікава історія символіки міста. Перша відома нам гербова печать датується 1804 роком, але її недолік в тому, що вона ідентична емблемі міста Берегова (лев із шестикутною зіркою). З 1840-х рр. відомий герб міста: на червоному тлі – селянин, що наливає мінеральну воду до дерев'яної діжки. Печатка 1848 року більш демократична. Зображена на печаті постать зайнята відправкою води в інші райони, відповідає дійсності. Печаті 1843 і 1878 рр. послужили основою для створення сучасного герба Сваляви.

ТЯЧІВ

Тячів – місто районного підпорядкування з 1961, районний центр Закарпатської області. Розташований в Марамороській котловині, на правому березі Тиси, за 136 км на південний схід від Ужгорода, біля підніжжя гори Нересен. За переказами саме звідти почав будуватися Тячів за наказом могутнього князя. Наказ князя виконали: у підніжжі гори

був збудований князів будиночок. Довкола нього зводили хатинки князеві придворні та слуги. Виникло поселення, яке назвали Тячів, що у перекладі з угорського означає «подобатися».

У документах вперше згадується з XIV століття. У 1329 угорський король Карл Роберт своєю грамотою надав місту (разом з Хустом, Вишково, Довгим Полям та Сігетом) титул королівського з відповідними привілеями. Нині Тячів є історичним і багатим на різні пам'ятки містом.

ХУСТ

Хуст – місто, районний центр на Закарпатті; положений у Мармароській котловині, при впадінні Ріки до Тиси. Місто лежить біля підніжжя Замкової гори. Місто старовинне, і буремна історія його сягає у глибину віків. Про це свідчать сиві руїни на Замковій горі. Вже в IX-X століттях на Хустській Замковій горі існувало слов'янське чи давноруське городище. Славна історія Хуста нараховує майже 1000 років, а його знаменитою візиткою є овіяні легендами руїни Хустського замку-фортеці – пам'ятки архітектури та містобудування XI-XU ст. За давньою легендою, під руїнами замку похована дочка Ярослава Мудрого Анастасія, яка була дружиною угорського короля. Архівні джерела стверджують, що Хустський замок був побудований для захисту східної частини Угорської держави та для приборкання переможених русинів, а будівництво розпочалося в 1090 р. і було закінчено за короля Бели III в 1191 р.

Хуст із 1998 року є містом обласного значення в Закарпатській області. Місто Хуст – мальовничий райцентр при впадінні р. Ріки в

Тису. Усні перекази приписують заснування міста місцевому воєводі Хусту, у якого була дружина Тиса, дочка Ріка і син Хустець. Легенда оповідає про те, як Хустець, повернувшись з турецького полону, був убитий власним батьком, який не впізнав сина в турецькому одязі. Згідно з письмовими джерелами, Хуст заснований в XII в. на місці слов'янського зміцнення саксонськими поселенцями, запрошеними угорським королем Гезой II. Далі належав угорським феодалам, потім Марамороської воєводам, які, за легендою, були пов'язані родинними зв'язками з волоським господарем Владом III Цепешем (Дракулою). Хуст часто переходив з рук в руки під час воєн Габсбургів з Трансільванією, кілька разів піддавався повного знищення. Знаходячись у вигідному географічному центрі та на перехресті важливих транспортних мереж в основі давньої схеми вулиць лежали торговельні шляхи, що вели у Галич, Кам'янець-Подільський, Мукачево, Трансільванію.

Місто Хуст виконує нині функцію міжрайонного центру з ринкової торгівлі, медичного та соціально-культурного обслуговування прилеглих районів і має чітку функціональну будову: житлові масиви, промислово-господарську зону, рекреаційну зону, внутріміські транспортні вулиці, які зручно виходять на об'їзну окружну дорогу.

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А

Красзнавчий компонент у змісті предметів 4 класу

клас	Назва розділів (тем)	Красзнавчий компонент
4	Я у світі	
	Україна – рідний край	<i>Історичне:</i> відомості про походження назви України, деяких міст та інших географічних об'єктів; <i>фольклорно-мистецьке:</i> народні промисли українців, українські пісні, вишиванки.
	Людина. Радість життя.	<i>Літературне:</i> народні усмішки, прислів'я, казки.
	Людина і суспільство. Знаймо і шануймо символи свого краю.	<i>Історичне:</i> відомості про славні імена української історії, народні символи рідного краю; <i>літературне:</i> народні приказки, прислів'я.
	Культурна спадщина народу	<i>Історичне:</i> пам'ятки історії в рідному краї; <i>етнографічне:</i> художники рідного краю, <i>фольклорно-мистецьке:</i> репродукції картин художників рідного краю.
4	Природознавство	
	Форми земної поверхні України	<i>Географічне:</i> форми поверхні суші місцевості, де ти живеш, походження їх назв; <i>літературне:</i> вірші, уривки художніх творів письменників рідного краю про гори.
	Водойми України	<i>Географічне:</i> водойми місцевості, де ти живеш, їх загальна характеристика та походження назв; <i>літературне:</i> вірші, уривки художніх творів письменників

		рідного краю про водойми.
	Природні зони України. Карпатські гори	<i>Географічне:</i> географічне положення Карпат, водні об'єкти, природні зони; <i>біологічне:</i> рослинний і тваринний світ Карпат; <i>фольклорно-мистецьке:</i> пісні про Карпати, репродукції картин закарпатських художників; <i>екологічне:</i> заповідники, заказники, дендрарії, ботанічні сади Карпатського регіону.
	Твій рідний край	<i>Географічне:</i> погода в рідному краї, народні прикмети передбачення погоди, корисні копалини та ґрунти, природні угруповання; <i>біологічне:</i> рослини і тварини природних угруповань рідного краю; <i>літературне:</i> вірші, уривки художніх творів письменників рідного краю про красу природи; <i>господарче:</i> рослинництво, тваринництво, промисловість в рідному краї; <i>екологічне:</i> охорона природи в рідному краї.
4	Літературне читання	
	Рости книголюбом	<i>Літературне:</i> улюблені книги місцевих авторів.
	Усна народна творчість	<i>Літературне:</i> народні казки, прислів'я, приказки, народні усмішки, дотепні вислови, притчі, легенди, народні пісні, загадки, скоромовки, рідного краю.
	Сторінки книги	<i>Географічне:</i> сезонні зміни в

	Природи. Як не любить той край...	природі; <i>літературне</i> : прислів'я, вірші про пори року.
	Цікаві пригоди братів наших менших	<i>Географічне</i> : поведінка тварин в різні пори року; <i>біологічне</i> : інформація про тварин довкілля.
	Літературні казки	<i>Біологічне</i> : інформація про тварин довкілля
	Світ дитинства. Пригоди і захоплення твоїх ровесників	<i>Фольклорно-мистецьке</i> : щедрівки, колядки рідного краю; <i>історичне</i> : традиції відзначення різдвяних свят.
	Міфи народів світу	<i>Історичне</i> : міфи про походження птахів своєї місцевості.
	Сторінки з історії	<i>Історичне</i> : історія розвитку обласного центру, події, що відбувалися в краї під час війни з фашистами.
	Поетична світлиця	<i>Географічне</i> : географічні об'єкти пов'язані з іменами Т.Г.Шевченка, І.Франка, Л.Українки, П.Тичини, М.Рильського.
	З любов'ю до рідної землі	<i>Літературне</i> : вірші і проза літераторів рідного краю; <i>фольклорно-мистецьке</i> : картини місцевих художників про природу.
	Світ у мені, і в світі я	<i>Літературне</i> : вірші і проза літераторів рідного краю, твори усної народної творчості.
4	Музика	
	Музика єднає світ	<i>Фольклорно-мистецьке</i> : закарпатські народні пісні, українські народні мелодії у виконанні троїстих музик,

		календарно-обрядові пісні; <i>літературне</i> : твори усної народної творчості: казки, биліни, прислів'я, думи.
	Музика не знає кордонів	<i>Фольклорно-мистецьке</i> : закарпатські коломийки, календарно-обрядові пісні.
4	Укр. мова	
	Мова і мовлення. А мова як море.	<i>Географічне</i> : географічне положення України; <i>біологічне</i> : морфологічна характеристика квітково-декоративних рослин .
	Усне і писемне мовлення. Складання оповідань за поданою темою. («Осінь в природі»)	<i>Географічне</i> : сезонні зміни в природі, птахи восени.
	Слово повідомляє, впливає, допомагає. Написання оповідання на тему «Я більше не буду...»	<i>Екологічне</i> : рослини Червоної книги, правила поведінки в природі.
	Культура мовлення. Складання тексту-опису за уявою («Осінь у лісі»).	<i>Географічне</i> : сезонні зміни в природі, птахи восени; <i>літературне</i> : вірші поетів краю про осінній ліс; <i>фольклорно-мистецьке</i> : картини місцевих художників про осінь в лісі.
	Текст. Будова тексту. Твір на основі власних спостережень.	<i>Географічне</i> : сезонні зміни в природі; <i>літературне</i> : вірші поетів краю про пори року; <i>фольклорно-мистецьке</i> : картини місцевих художників про природу.
	Тема і мета в текстах. Вчимося добирати слова на задану тему. Опис	<i>Біологічне</i> : будова та способи організації життя птахів (зокрема снігура);

	снігура (або іншої тварини).	<i>фольклорно-мистецьке</i> : твори усної народної творчості про птахи, картини місцевих художників; народні пісні.
	Які бувають тексти. Складання тексту-опису за аналогією.	<i>Біологічне</i> : будова та способи організації життя звірів; <i>фольклорно-мистецьке</i> : твори усної народної творчості про звірі: загадки, прислів'я, скоромовки.
	Текст-розповідь. Складання казки за серією малюнків та планом.	<i>Географічне</i> : сезонні зміни в природі; <i>літературне</i> : вірші поетів краю про пори року; <i>фольклорно-мистецьке</i> : картини місцевих художників про природу.
	Текст-опис. Твір-опис за картоною (підібрати картину художника рідного краю)	<i>Географічне</i> : сезонні зміни в природі; <i>літературне</i> : вірші поетів краю про пори року; <i>фольклорно-мистецьке</i> : картини місцевих художників про природу, твори усної народної творчості: легенди, прикмети, згадки.
	Про одне і те ж порізному. Складання художніх і наукових описів.	<i>Біологічне</i> : морфологічна будова рослин, найпоширеніших тварин довкілля; <i>фольклорно-мистецьке</i> : твори усної народної творчості: легенди, прикмети, згадки; <i>літературне</i> : вірші, уривки худ. творів письменників краю.
	Складання творів за серією малюнків	<i>Географічне</i> : сезонні зміни в природі; <i>літературне</i> : вірші поетів краю про пори року, тварини.
	Переказуємо вибірково	<i>Фольклорно-мистецьке</i> : картини місцевих художників про

		природу, тварини, твори усної народної творчості: легенди, прикмети, згадки; <i>біологічне</i> : цікава інформація із життя найпоширеніших тварин довкілля.
	Поміркуємо разом. Складання тексту-міркування	<i>Фольклорно-мистецьке</i> : загадки, народні скоромовки про тварин; <i>біологічне</i> : цікава інформація із життя тварин

ДОДАТОК Б

Сезонні екскурсії в природу

ОСІНЬ

Ця пора року має специфічну ознаку – пишнobarвність

Питання до учнів:

- Який характер у осені? Чому її називають щедрою, багатою? Як ви ще б її назвали? (стигла, родюча, гостинна)
- Чому осінь називають золотою?
- Назвіть барви осені.
- Чому осінь вважають найсмачнішою порою року? Які ви знаєте загадки про осінь?

Орієнтовна тематика екскурсій

Золото осені. Осінні дарунки. Осінь - плакса. Карнавал осінніх барв. Чим пахне осінь. Вклонимося полям. Танок осіннього листя. Музика листопаду. Прощальна пісня осені. Свято зрілості. Осінній листопад.

Конкурси:

1. На кращу гірлянду з осіннього листя. Умова: листочки потрібно з'єднати так, щоб було видно поступовий перехід від зеленого до жовтого, або від жовтого до червоного.
2. На кращий осінній букет.
3. На кращого знавця дарунків осені.
4. На кращого знавця дерев і кущів.

5. На кращого знавця птахів.

6. На кращого знавця лікарських рослин. (Учні називають лікарську рослину, при якій хворобі і в якій формі її застосовують).

7. Відшукати різні листочки за формою, за розміром, за кольором.

Гри:

1. Вгадай плід за смаком: а) очі гравця зав'язують пов'язкою і дають йому відкусити кусочок певного плоду; б) декілька фруктів чи овочів очищають від шкірки, ріжуть на однакові кусочки і дають спробувати гравцю.

2. Хто чим живиться (учні обирають собі одну із тваринок, чи одного із птахів і, ввійшовши в образ, розповідають все про тваринку чи пташку, де живе, чим живиться тощо).

3. Осіння комора (зібрати осінні дари – гриби, жолуді, насіння тощо).

4. Повтори польоти листочків.

5. Назви свій улюблений плід і опиши його.

6. Визнач напрямок на північ за місцевими ознаками (мурашниками, деревами тощо).

7. Хто як рухається (повторити рухи домашніх та диких тварин – гуски, курки, котика, собаки, ведмедя, слона тощо).

8. Лікар Айболить (учні збирають лікарські рослини, за чергою стають лікарями і розповідають, які рослини при яких хворобах можна використовувати).

9. Впізнай по голосу (спів птаха, голос тварин, шелест трави і листя, шум води, вітру тощо).

10. Трудова операція «Джерельце» (розчистити, впорядкувати джерельце).

Загадки про осінь:

1. Летить їжачком а падає голяком. (*Каштан*).

2. Невеличке - з кулачок
та рум'яненко бочок.

Доторкаєшся – гладеньке,

- а відкусиш – солоденьке. (*Яблуко*).
3. Жупан смугасто-зелений,
а серце немов кумач.
На смак, як цукор солодкий,
а сам кругленький, як м'яч. (*Кавун*).
4. Стоїть хлопчик під пеньком, накрив голову бриликом.
(*Гриб*).
5. Він всюди: в полі і в саду, а в дім не попаде. І я нікуди не піду до поки він іде. (*Дощ*).
6. Не море , а хвилюється. (*Нива*).
7. Я шариком кулястим
хвилююсь в полі чистім,
а дмухнув вітерець –
залишив стебельце. (*Кульбаба*)
8. Море безкрає золотом грає, котить поволі хвилі шовкові.
(*Хлібне поле*).
9. Тисяча братів підперезані одним поясом. (*Сніп*)
10. На землі дірочок, як на небі зірочок. (*Стерня*).
11. Летить орлиця по синьому небу, крила розкрила, сонце закрила. (*Хмара*).
11. Без вікон, без дверей повна хата людей. (*Кавун, гарбуз*).
12. Летить – пищить, сяде – мовчить.
Хто його вб'є, той свою кров проллє. (*Комар*).
- Поговірки про осінь.*
- Осінь плодами радує і про зиму нагадує.
Восени ложка води, а дві болота.
Восени пустіють лани.
За гостинний коровай щедрю осінь величай.
Осіння пора – тепло з двора.
Осіння погода мінлива: то туманами пряде, то дощами йде.
Осінь повіє – поле пустіє.
Осінь садами ходить з плодами.
Осінь приходить смуток наводить.

Осінь у комори збирає, а зима з'їдає.
Осінь щедра врожайми – хата повна калачами.
Пожовкла трава – осінь вступила в права.

ЗИМА

Відсутність яскравих кольорів не збіднює пейзаж зими. Взимку панують форми, симетрія, пропорційність.

Питання до учнів:

– Який характер у зими? Чому зиму називають суворою, злою, колючою?

– Чи можна назвати цю пору року безбарвною?

– Чи бачите ви яскраві кольори (кольорові плями) серед зимової білизни? (зелень ялин, плоди шипшини, дахи та стіни будинків, одяг людей тощо).

Орієнтовна тематика екскурсій

В гості до ялинки. Казки зимового лісу. Наші менші брати взимку. Срібні дерева. Свято снігопаду. Сніжинки-балеринки. Зачарована краса. Кришталевий дзвін зими. Царство сну. Кольори зими.

Конкурси:

2. Хто більше знайде кольорів та відтінків у зимовій природі. (Зелені ялинки; різнокольоровий одяг людей; чорні стовбури дерев;)

3. Знайти бурульку, що висить на дереві, стрісі, найтовщу, найдовшу, найпрозорішу, найхімернішу.

4. Малюнок на снігу (зробити квадрати для кожного «художника» і задати йому тему для малювання або малюнок на вільну тему).

5. Книга слідів (хто більше знайде слідів тварин, птахів).

6. Зимовий букет (гілочки, бурульки, снігові кульки тощо).

7. Що виготовляють із дерев? (папір, фанеру, меблі, сірники. Будинки, олівці, ліжі тощо).

8. Знайти контури дерев, що відповідають формі трикутника, кулі, чотирикутника, трапеції, овалу тощо.

Ігри:

1. Майстерня снігової королеви (виліпити із снігу різноманітні фігури).

2. Зимові утіхи (катання на лижах, ковзанах, санках)

3. Льодові інженери (ліплення сніговиків, будівництво снігових містечок, героїв дитячих казок, літаки, ракети тощо).

4. Залп по мішенях (учні діляться на команди, мішені встановлюються на віддалі 6 -10 кроків від лінії-межі. Перемагає команда, яка точніше і частіше попаде в ціль).

5. Скатування кулі (шару) (за сигналом керівника учні починають скочувати снігову кулю. Через 10-15 хвилин керівник подає інший сигнал і учні підкочують кулі до керівника. Перемагає той, чия куля більша).

6. Трудова операція «Зимові доріжки» - прочищення снігу, «зимові ідальні» - для підгодівлі птахів тощо.

Загадки про зиму:

1. Що за майстер малює на склі

Айстри, жоржини, троянд пелюстки. (*Мороз*).

2. На дворі горою, а в хаті – водою. (*Сніг*).

3. Росте вона вниз головою, не влітку росте, а зимою.

Та сонце її припече – заплаче вона і помре. (*Бурулька*).

4. Під нашим дахом морквина росте,

5. Сонце пригріє – вона відпаде. (*Бурулька*).

7. Ні в вогні не горить, ні у воді не тоне. (*Лід*).

8. Без рук, без ніг, а малювати вміє. (*Мороз*).

9. Біла скатертина увесь світ вкрила. (*Сніг*).

10. Сама вода і по воді плаває. (*Крига*).

11. Сивий віл випив води повен двір. (*Мороз*).

12. Старий дід мости помостив, прийшла молода – мости розвела. (*Мороз і весна*).

13. Летить – мовчить, лежить – мовчить, а як помре - то зареве. (*Сніг*).

14. Надворі горою, а в хаті водою. (*Сніг*).

15. Скатертина біла увесь світ накрила. (*Сніг*).

Поговірки про зиму.

В зимі сонце як мачуха: світить та не гріє.

Зима великий рот має, все поїдає.

Зимова ніч любить теплу піч.

Зима не тітка, теплом не приголубить.

Зима добрий їдок, перегризе й горщок.

Зима добра мати, дає много спати.

Зима багата снігами, а осінь снопами.

Зима снігом замете – буде літо золоте.

Зима без снігу - літо без хліба.

Зима з сніговими дощами – літо із жуками.

ВЕСНА

Весною природа навкруги пробуджується оживає. Життя відновлюється, кипить, вирує. І такою барвистою, пахучою, діяльною і гомінкою сприймається весняна краса.

Питання до учнів:

– Чому весну називають ранком року? (пробудження, оновлення, відродження життя і природи).

– Чому весну називають «найголоснішою», «най гомінкою» порою року?

– Ваша улюблена весняна квітка? Чому?

Орієнтовна тематика екскурсії

Сльози зими (танення снігу). Перша зелень весни. Здрастуй, пролісок. Зелений шум . Вернісаж весняних кольорів. Вигадливі візерунки весни. Чим пахне весна. Свято весняних квітів. Весняна симфонія. Земля квітує. Ранок року. Біле марево садів.

Конкурси:

2. Гостре око (назвати найбільше кольорів).

3. Хто знайде більше і швидше найрізноманітніші листочки (за формою, за кольором, за розміром тощо)

4. Хто більше впізнає і назве дерев і кущів, що ростуть навколо нас.

5. Хмаринки-тваринки (знайти подібні до тваринок хмаринки)

6. Кращий знавець пісень про природу, весну.
7. Які кольори «добра», «зла», «радості», «суму».
8. Вони нас лікують (показати і назвати (не зривати!) лікарські рослини, що ростуть навколо).

Гри:

1. Вгадай квітку за запахом (із зав'язаними очима).
2. Вгадай квітку за кольором (вчитель називає колір – учні всі квіти. Які йому відповідають).
3. Назвати 5 предметів одного кольору (синього, червоного, зеленого, жовтого тощо). Повторювати уже названі предмети не дозволяється.
4. Подивись і запам'ятай. (Всіх учасників гри ділять на дві команди і садять спинами один до одного. За 5-10 хв. Діти повинні запам'ятати в деталях все, що вони бачать перед собою. Потім вони міняються місцями і дивляться в протилежну сторону. Після цього вчитель пропонує дітям розповісти, що вони запам'ятали. Учасники гри задають один одному питання. За кожну правильну відповідь зараховується одне очко. Перемагає команда, яка набрала побільше очок).

5. Визначити напрямок на північ за місцевими ознаками. (Мохи і лишайники ростуть в основному з північного боку; у сонячну погоду квіти дивляться на схід; південний схил мурашника більш пологий, а північний – крутий; тріщини, нерівності та нарости завжди на північному боці дерев; мурашки завжди будують свій мурашник з південної сторони дерева тощо).

6. Скільки кроків до дерева? (Керівник показує дерево і пропонує учням вгадати, скільки до нього кроків, а потім всі дружно перевіряють).

7. Пострибати так, як стрибає: зайчик, жабка, кенгуру, горобчик, коник-стрибунець.

Загадки про весну:

1. Повзун повзе, голки везе. (*Їжак*).

2. Ранком намисто заіскрилось, всю траву собою вкрило,

а пішли шукати вдень, все шукаєм – не знайдем. (*Роса*).

3. Плаче цвях прозорий водою льодяною,

Він на скельце схожий, та пахне весною. (*Бурулька*).

4. Ось по небу кінь біжить, з-під копит вогонь летить, а внизу земля дрижить. (*Грім*).

5. У тебе є, у мене є, є у дуба в полі, і немає у риби в морі. (*Тінь*).

6. Ти за нею – вона від тебе, ти від неї – вона за тобою. (*Тінь*).

7. Кольорове коромисло на небі зависло. (*Веселка*).

8. Без рук, без ніг, а по землі ходить. (*Змія*).

9. Тисячі бондарів роблять хатку без дворів. (*Мурашки*).

10. Ніхто її не лякає, а вся тремтить. (*Осика*).

11. Узимку спить, влітку бринить,

Понад садами літає, солодку росу збирає. (*Бджола*).

Поговірки про весну.

Верба перша весну чує і назустріч їй брунькує.

Весна каже : «Не сиди, а орати в поле йди».

Весною не спи, сон на зиму відклади.

Весна сіє, літо жне, осінь калачі пече.

Весною посієш – восени збереш.

Весняний день не буває без пташиних пісень.

Весна лінивих не любить.

Думай весною, як жити зимою.

Синиці заспівали на городі – весна на підході.

Дощ і сонце навесні – луки травами рясні.

Один весняний день рік годує.

Після проведення циклу екскурсій в природу можна організувати невеличке показове дійство для інших учнів.

Під час екскурсій учні бачать багато викинутих поліетиленових пакетів, пляшок із-під води, різні пробки з пляшок тощо.

При проведенні інсценованого дійства учні роблять (за сприяння та допомоги батьків та вчителів) із пакетів одяг (спідницю, кофту, штани тощо); із пробок пляшок різні намиста, брошки,

браслети; із пляшок з-під води – взуття; із паперових виробів стрічки та інші прикраси.

Учні проводять «демонстрацію моди», одягнувши виготовлений із зібраних матеріалів одяг.

ДОДАТОК В

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Теоретичні основи краєзнавства

Тема 1. Вступ. Історія становлення та розвиток краєзнавства. Понятійний аспект краєзнавства. Місце краєзнавства в системі підготовки вчителів початкової школи.

Суть, значення і завдання краєзнавства і туризму. Історичні умови становлення краєзнавства як науки та розвиток шкільного краєзнавства. Викладання краєзнавства в освітніх закладах першої половини ХХ-ст. Місце краєзнавства в системі шкільної освіти в післявоєнний період. Розвиток краєзнавства в незалежній Україні.

Теоретичні основи курсу: предмет, завдання, принципи, напрями роботи, функції, методи краєзнавчого дослідження. Зв'язок краєзнавства з іншими науками. Джерела краєзнавства.

Краєзнавство в змісті предметів професійного циклу. Місце краєзнавства в системі суспільних та природничих наук. Краєзнавча діяльність студентів в позааудиторний час.

Змістовий модуль 2. Основні напрями краєзнавства

Тема 2. Географічне краєзнавство. Історичне краєзнавство. Біологічне краєзнавство.

Геологічні та геоморфологічні дослідження. Способи геологічних та геоморфологічних досліджень. Рельєф місцевості. Дослідження ґрунтів. Гідрологічні дослідження. Метеорологічні та фенологічні дослідження.

Історія краю як об'єкт краєзнавчої діяльності. Пам'ятки історії і культури краю як джерела краєзнавства. Краєзнавче вивчення рослинного і тваринного світу.

Тема 3. Етнографічне краєзнавство. Літературне і педагогічне краєзнавство.

Населення краю як об'єкт краєзнавства. Особливості історичного розвитку українського етносу та нації. Прекрасне і потворне в контексті соціально-культурних обставин.

Теоретико-методичні засади літературного і педагогічного краєзнавства. Поняттєвий апарат. Мистецтво краю як об'єкт краєзнавчої діяльності. Просвітницька діяльність та її значення для населення краю.

Тема 4. Господарче краєзнавство. Екологічне краєзнавство.

Економіка як об'єкт краєзнавства. Основні економічні об'єкти краю, їх вплив на екологію. Екологія як об'єкт краєзнавства. Збереження природи – одне з основних завдань краян. Засоби покращення екології краю.

Змістовий модуль 3. Комплексна краєзнавча характеристика. Закарпатської області.

Тема 5. Закарпатська область – об'єкт історико-географічних досліджень. Вивчення рослинного, тваринного світу та населення краю.

Фізико-географічна характеристика Закарпатської області: географічне положення, рельєф і геологічна будова, ґрунти, клімат і водойми. Історико-географічний нарис Закарпатської області.

Рослинні формації Закарпатської області. Тваринний світ Закарпатської області.

Населення краю як об'єкт краєзнавства. Закарпатська область – поліетнічний регіон.

Тема 6. Теоретико-методичні засади літературного і педагогічного краєзнавства. Фольклорно-мистецтвознавче краєзнавство. Господарство Закарпатської області. Екологічний стан області.

Культурно-освітні діячі області. Письменники Закарпаття.

Народні промисли Закарпаття: кераміка, художня вишивка, ткацтво, килимарство, лозоплетіння, теслярство.

Територіально-господарський комплекс Закарпатської області.
Основні природоохоронні об'єкти Закарпатської області.

Змістовий модуль 4. Педагогічні можливості організації краєзнавчої роботи в початковій школі

Тема 7. Краєзнавчий компонент у змісті освітніх галузей початкової школи. Форми організації краєзнавчої роботи з молодшими школярами.

Використання краєзнавчого матеріалу на уроках української мови і читання, математики і музики, громадянської освіти і природознавства, трудового навчання і образотворчого мистецтва. Аналіз програм предметів освітніх галузей початкової школи з метою виявлення краєзнавчого компоненту.

Екскурсія як основна форма краєзнавчої роботи з учнями початкових класів. «Уроки-експедиції», турпоходи, практичні заняття, проектна діяльність як форми краєзнавчої роботи. Методика їх організації і проведення.

Тема 8. Методи і прийоми краєзнавчої роботи в початковій школі. Аналіз педагогічного досвіду застосування краєзнавчого матеріалу в різних освітніх галузях школи 1-го ступеня.

Спостереження – основний метод краєзнавчої роботи в початкових класах. Активні методи краєзнавчої роботи: пошук і опис певних об'єктів, пам'яток природи, історії та культури, проведення пошукової і збирацької роботи, робота з науково-популярною літературою.

Ретроспективний аналіз використання краєзнавчого матеріалу на уроках в початковій школі. Реалізація краєзнавчого принципу в змісті предметів освітніх галузей діючих Державних стандартів початкової школи. Сучасний досвід використання краєзнавчого в навчально-виховному процесі початкової школи. Вивчення педагогічного досвіду вчителів-новаторів України.

Навчальне видання

М.І. Кузьма-Качур, М.В.Горват

ОСНОВИ КРАЄЗНАВСТВА

303

Навчальний посібник

Тираж 100 пр.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4916 від 16.06.2015р.

Редакційно-видавничий відділ МДУ,
89600, м.Мукачево, вул. Ужгородська, 26

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>